

**İTTİHAT-TERAKKİ CEMİYETİ VE TÜRKİYE'DE SOL
HAREKETLER (1902-1918)**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı**

Ömer Faruk ÖZKUL

Danışman: Doç. Dr. Umut KARABULUT

**Temmuz 2019
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

TARİH Anabilim Dalı, TÜRKİYE CUMHURİYETİ Bilim Dalı öğrencisi Ömer Faruk ÖZKUL tarafından Doç. Dr. Umut KARABULUT yönetiminde hazırlanan İttihat Terakki Cemiyeti ve Türkiye’de Sol Hareketler (1902-1918) başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 01.07.2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Jüri Başkanı

Doç. Dr. İbrahim BOZKURT

Jüri Üyesi

Doç. Dr. Umut KARABULUT

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 24/07/2019 tarih ve 29/01.... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet BARDAKCI

Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Ömer Faruk ÖZKUL

ÖNSÖZ

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başları tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti için de siyasal hayatın hareketlendiği, yeni fikirlerin yayılmaya başladığı bir dönemdir. İmparatorluğun yıkılışının da yaşandığı bu dönemde devleti kurtarmak için çok sayıda gizli cemiyet ve örgüt kurulmuştur. Şüphesiz ki bu cemiyetler arasında fikirleriyle, eylemleriyle ve Cumhuriyet'e bıraktığı mirasla son dönem Osmanlı tarihine ve erken dönem Cumhuriyet tarihine damgasını vuran cemiyet İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti günümüzde hala adından söz ettirebilen bir oluşumdur. Sina Akşin'in deyimiyle Cumhuriyeti değerlendirebilmek ve anlayabilmek için İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni iyi bilmek gerekmektedir. Ben de yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın hazırlanış aşamasında hayli yoğun çalışarak cemiyetin 1902'den 1918'e kadar sol hareketlerle olan ilişkisini elden geldiğince irdelemeye çalışıp elde olan süreyi iyi değerlendirmeye gayret gösterdim. Bu çalışma süresince Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerinin yanı sıra döneme dair bilgiler vermek konusunda oldukça cömert olan Osmanlı basınından faydalandım, Milli Kütüphane süreli yayın kataloğundaki ve Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı'ndaki birçok gazete ve süreli yayını inceledim. Ulaşılan yargıları desteklemesi açısından ikincil kaynaklara da başvurdum, dönemle ilgili hazırlanmış çalışmaların da birçoğunu inceledim. Dolayısıyla özgün bir tezin ortaya konulabilmesi için yoğun ve titiz çalışmaya özen gösterdim. Bu arada kullanılan kaynakları da kaynakça bölümünde açıkça belirtmeye çalıştım.

Tezin tamamlanması hayli yoğun ve yorucu mesailerin harcadığı bir süreç sonunda gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, bu süreci en iyi bilen değerli danışmanım Doç. Dr. Umut Karabulut'un çok değerli ve yapıcı eleştirilerinin payı büyüktür. Kendisi bu süreçte özverisini ve ilgisini de esirgememiştir. Ayrıca Denizli İl Halk Kütüphanesi müdürü Sayın Hasan Ersoy'a ve diğer idarecilerime, çalışma arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilmekteyim. Kendileri bu yoğun süreçte anlayışlarını esirgemediler. Kullandığım birçok kaynağı da tedarik etmeme yardımcı oldular. Ancak şüphesiz ki bu süreçte neredeyse şahsım kadar yoğun çalışan, yorulan ve desteklerini hiç esirgemeyen sevgili babam ve annem, İbrahim Özkul ve Reyhan Özkul'a sonsuz teşekkürlerimi sunmayı borç bilmekteyim. Tüm bilimsel araştırmalarda olduğu gibi bu

Çalışmada da ortaya konulan yargıların, hata ya da eksiklerin tek sorumlusunun yazar olduğu şüphesizdir.

ÖZET

İTTİHAT-TERAKKİ CEMİYETİ ve TÜRKİYE'DE SOL HAREKETLER (1902-1918)

ÖZKUL, Ömer Faruk
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı
Tez Yöneticisi: Doç. Dr., Umut KARABULUT
Temmuz 2019, VII+177 Sayfa

1789 Fransız İhtilâli'nden sonra siyasi literatüre giren sol düşünce kavramı 19. yüzyılda şekillenmiş ve Avrupa'ya yayılmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu da tüm engelleme girişimlerine rağmen sol düşüncenin topraklarına nüfuz etmesine engel olamamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti de sol düşüncenin yükselişte olduğu bir dönemde kurulmuştur ve Fransız İhtilâli sonrası yayılan diğer fikirlere olduğu gibi sol düşünceye de kayıtsız kalamamıştır. Bu tezin amacı ise 1902 yılından 1918'e kadarki süreçte sol düşünceyle Cemiyet'in arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sol Hareketler, Osmanlı İmparatorluğu, İstibdat Dönemi, İkinci Meşrutiyet.

ABSTRACT
THE COMMITTEE of UNION-PROGRESS and LEFT MOVEMENTS on
TURKEY (1902-1918)

ÖZKUL, Ömer Faruk
Master Thesis
History Department
History of Turkish Republic Programme
Adviser of Thesis: Assoc. Prof. Dr., Umut KARABULUT
July, 2019, VII+177 Pages

The concept of left thought which entered political literature after the French Revolution (1789) was formed in the 19th century and began to spread to Europe. The Ottoman Empire, despite all attempts to prevent it, could not prevent the left thought from penetrating its territory. The Committee of Union and Progress was established at a time when leftist thought was on the rise and could not remain indifferent to leftist ideas as well as other ideas spread after the French Revolution. The aim of this thesis is to reveal the relationship between leftist thought and the Committee from 1902 to 1918.

Keywords: The Committee of Union and Progress, Left Movements, Ottoman Empire, The Period of Despotism, Second Constitution.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ JÖN TÜRK KONGRESİ'NDEN (1902) II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNINA (1908) KADAR İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE SOL HAREKETLER

1.1. Birinci Jön Türk Kongresi (1902).....	19
1.1.1. Jön Türkler ve Narodnizm.....	22
1.1.2. Makedonya Sorunu ve Jön Türkler	28
1.2. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Kuruluşu'na (1906) Kadar Osmanlı Devleti'nde Sol Hareketler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti.....	34
1.2.1. Rus-Japon Savaşı ve Diğer Gelişmeler	38
1.3. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Kuruluşu'ndan (1906) II. Meşrutiyet'in İlânı'na Kadar (1908) Gelişmeler.....	45
1.3.1. İkinci Jön Türk Kongresi (1907)	55
1.3.2. Meşrutiyet'in İlânı Öncesi Makedonya'daki Durum	57

İKİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLÂNINDAN (1908) BÂB-I ÂLİ BASKINI'NA (1913) KADAR İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE SOL HAREKETLER

2.1. Meşrutiyet'in İlânı (23 Temmuz 1908) ve Sonrası.....	64
2.1.1. Meşrutiyet'in İlânının İlk Günlerinde Osmanlı İşçileri, Grevler, Tatil-i Eşgal Kanunu ve İttihat-Terakki	68
2.1.2. Boykot Hareketi, Liman İşçileri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti.....	75
2.2. 31 Mart Olayı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti.....	82
2.3. İkinci Meşrutiyet'in İlânı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nde Sol Düşünce ve İttihat ve Terakki Cemiyeti	96
2.3.1. Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İttihat-Terakki	109
2.4. Trablusgarp Savaşı'ndan (1911) Bâb-ı Âli Baskını'na Kadar (1913) Gelişmeler .	114
2.4.1. Balkan Savaşı ve Bâb-ı Âli Baskını	123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MAHMUD ŞEVKET PAŞA SUİKASTINDAN (1913) SON İTTİHAT VE TERAKKİ KONGRESİ'NE (1918) KADAR GELİŞMELER

3.1. Mahmud Şevket Paşa Suikastı	130
--	-----

3.2. Said Halim Paşa Kabinesinin Kuruluşundan Son İttihat ve Terakki Kongresi'ne Kadar Gelişmeler	132
3.2.1. Birinci Dünya Savaşı ve İttihat ve Terakki	134
3.2.2. 1917 Bolşevik İhtilâli ve Sonrası	142
3.2.3. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Son Kongresi	147
SONUÇ	149
KAYNAKLAR	152
ÖZGEÇMİŞ	177

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

<i>age.</i>	adı geçen eser
agm.	adı geçen makale
bkz.	bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
der.	derleyen
ed.	editör
haz.	hazırlayan
s.	sayfa

GİRİŞ

Bu çalışmaya başlama kararı “II. Meşrutiyetin İlanından Tatil-i Eşgal Kanunu’na (1909) Osmanlı Payitahtında İşçi Hareketleri” isimli çalışmayı hazırlarken alınmıştır.¹ Bu dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyeti, toplumu oluşturan kitleleri örgütleme ve mobilize etme görevini üstlenmiş ve kitlelerin hak arama ve seslerini duyurma mücadelesine destek vermiştir. Bunu İttihat ve Terakki Cemiyetini destekleyen *Tanin* gibi basın organlarında, boykot hareketi ile ilgili çıkan haberlerden anlayabilmekteyiz.² Cemiyet aynı zamanda grev hareketlerini de hürriyetin bir gereği olarak görüp desteklemiştir. Ancak grevlerin toplumsal bir sorun olmaya başlamasıyla Cemiyet’in grevlere duyduğu sempati antipatiye dönüşmüştür.³ Bu dönüşümün sonucunda ise Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu gibi sosyalist örgütlerin ve Meclis-i Mebusan’daki sosyalist mebusların protesto ettiği 9 Ağustos 1909 tarihli “Tatil-i Eşgal Kanunu” mecliste kabul edilmiş, bu kanunla “*umuma müteallik hidemat ifa eden müessesatta sendika teşkili*” yasaklanmıştır. Çünkü sosyalistlerce böyle bir kanun, oluşmakta olan Osmanlı proletaryasını ve proletaryanın doktrini sosyalizmi engellemeye yönelik bir girişimdir. Bu kanuna göre bu tarz müesseselerde grev örgütlemeye çalışanlar çeşitli para ve hapis cezalarına çarptırılacaktır.⁴ Ferdan Ergut’a göre işçilere yönelik bu tavır değişikliğiyle Cemiyet, grev ve sendikalara karşı sermayedarların tarafını tutarak sermayedarları “*amelenin taht-ı tehdidinden*” korumayı amaçlamıştır. Çünkü hâlihazırda devlet yabancı sermayeye muhtaçtır ve yabancı sermayenin yurda çekilmesi için asayişin sağlanması şarttır. Ayrıca kanuna göre polis grevi kırmak için değil, çalışmaya devam etmek isteyenlerin haklarını korumak için grevci işçilere müdahale edecektir. Bu sebeple grevciler “toplumsal düzeni bozan suçlular” olarak muamele görmüşlerdir.⁵

¹Bu inceleme için bkz. Umut Karabulut-Ömer Faruk Özkul, “II. Meşrutiyetin İlanından Tatil-i Eşgal Kanunu’na (1909) Osmanlı Payitahtında İşçi Hareketleri”, *Belgi*, Sayı: 14, Denizli 2017, s. 570-577.

²“Ne Yapmalıyız?”, *Tanin*, No. 71, 14 Ramazan 1326, 27 Eylül 1324, 10 Teşrin-i Evvel 1908, Cumartesi, s. 4. ve “Avusturya Vapurlarına Binmeyiniz!”, *Tanin*, No. 71, 14 Ramazan 1326, 27 Eylül 1324, 10 Teşrin-i Evvel 1908, Cumartesi, s. 5.

³Taner Aslan, “II. Meşrutiyet Dönemi İşçi Hareketleri ve Bu Hareketlerin Meydana Getirdiği Sorunlar Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:25, Ankara 2011, s. 61.

⁴Tatil-i Eşgal Kanunu’nun 8. Maddesi bu içeriği haizdir. Bkz. A. Gündüz Ökçün, “*Ta’til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar*”, Ankara 1982, s. 134.

⁵Ferdan Ergut, “*Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*”, İstanbul 2012, s. 266-277.

Günümüze kadar birçok araştırmacı solun Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti içerisindeki gelişimine dair çalışmalar yapmıştır. Bunların birçoğunda Osmanlı Devleti'nde solun tarihi 23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilânıyla başlamaktadır. Mete Tunçay'ın doçentlik çalışması olarak hazırladığı “*Türkiye’de Sol Akımlar-I (1908-1925)*” bu çalışmalardan biridir.⁶ George Haupt ve Paul Dumont da Avrupa Türkiye’sinde sosyalist hareketin meşrutiyetin ilânıyla başladığını belirtmişlerdir.⁷ Ferdan Ergut da toplumsal denetim üzerine yaptığı “*Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*” isimli çalışmasında Osmanlı tarihindeki ilk siyasal partilerin, derneklerin ve kitlesel eylemlerin meşrutiyetin ilânıyla başladığını belirtmektedir.⁸ Oya Sencer ve M. Şehmus Güzel gibi işçi hareketleri ve sendikacılık üzerine çalışmalar yapmış araştırmacılar ise 23 Temmuz 1908'de yakın tarihimizin en renkli, en hareketli ve en önemli dönemlerinden birinin başladığını belirtmişlerdir.⁹ Yakın zamanda “*Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*” isimli çalışmasını yayınlayan Zafer Toprak da Meşrutiyet’in ilânını bir “burjuva devrimi” olarak nitelmiş ve Meşrutiyet’in ilânıyla Osmanlı-Türk işçilerinin sınıfsal nitelik kazanmaya başladığını belirtmiştir.¹⁰ Bu görüşün yanı sıra Osmanlı-Türk solunun tarihini Eylül 1910'da kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası ile başlatan araştırmacılar da vardır. Örneğin Fethi Tevetoğlu Mustafa Kemal Atatürk'ün “*Türk âleminin en büyük düşmanı komünistliktir. Her görüldüğü yerde ezilmeli!*” sözüyle açılışını yaptığı “*Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*” isimli çalışmasında 1910'dan 1960'a kadar Türkiye'deki sosyalist ve komünist hareketleri incelemiştir.¹¹ Münir Süleyman Çapanoğlu da “*Türkiye’de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*” isimli çalışmasında meşrutiyetin ilânından sonraki siyasi duruma kısaca değinmekle birlikte ağırlıklı olarak Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı ve Hilmi Bey'i incelemiştir.¹² Bunların yanı sıra Ertuğrul Kürkçü'nün yayın yönetmenliğini yaptığı İletişim Yayınları'ndan çıkan “*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*”

⁶Bu çalışmaların en kapsamlılarından bir tanesi Mete Tunçay'a aittir. Bkz. Mete Tunçay, “*Türkiye’de Sol Akımlar-I (1908-1925)*”, İstanbul 2000.

⁷George Haupt-Paul Dumont, “*Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*”, İstanbul 1977, s. 20.

⁸Ferdan Ergut, “*age.*”, s. 160.

⁹Bkz. Oya Sencer, “*Türkiye’de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*”, İstanbul 1969, s. 163. ve M. Şehmus Güzel, “*Türkiye’de İşçi Hareketi 1908-1984*”, İstanbul 1996, s. 31. Ayrıca Kemal Sülker de 1908'de Jön Türkler'in etkisiyle işçi örgütlerinin geliştiğini belirtmektedir. Bkz. Kemal Sülker, “*Türkiye Sendikacılık Tarihi*”, İstanbul 2004, s. 13.

¹⁰Bkz. Zafer Toprak, “*Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*”, İstanbul 2016, s. 7. ve Zafer Toprak, “*Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*”, İstanbul 2016, s. 42.

¹¹Bkz. Fethi Tevetoğlu, “*Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*”, Ankara 1967.

¹²Münir Süleyman Çapanoğlu, “*Türkiye’de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*”, İstanbul 1964.

isimli çalışmanın 6. cildinde Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki sol hareketler ve toplumsal mücadeleler 1071 Malazgirt Zaferi'nden başlanarak incelenmiştir. Ansiklopedi boyunca Türkiye'deki sol tandanslı hareketler detaylı bir şekilde incelenmiş ve Osmanlı-Türk solunun tarihinde önemli sayılabilecek kişilerin kısa kısa biyografileri verilmiştir.¹³ Yine İletişim Yayınları'nın "*Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*" serisinin 8. cildinde araştırmacıların Türkiye'deki sol düşüncüyü inceleyen makaleleri bulunmaktadır.¹⁴ Ayrıca A. Cerrahoğlu'nun Türkiye'de sosyalizm akımını incelediği "*Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925)*" isimli çalışması da dikkate değer bir incelemedir.¹⁵ Ancak bütün bu literatüre rağmen Jön Türkler'in ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, 1902 Birinci Jön Türk Kongresi'nden 1918 son İttihat ve Terakki Kongresi'ne kadar geçen sürede sol akımlarla olan ilişkisini bir bütün halinde inceleyen bir çalışmaya literatürde rastlanamamıştır.¹⁶ Yalnız Odabaşı'nın "*Osmanlı'da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık -Rasim Haşmet Bey-*" isimli araştırmasını zikretmekte fayda vardır. Çünkü kendisi Rasim Haşmet Bey'i merkez alarak Selânik'teki sosyalist, Türkçü ve İttihatçı faaliyetleri araştırmıştır.¹⁷ Ayrıca kendisi bir başka çalışmasında da II. Meşrutiyet basını çerçevesinde Osmanlı Devleti'ndeki köycülük, halkçılık ve sosyalizm hareketlerini incelemiştir.¹⁸

Çalışmaya başlamadan önce "sol" kavramına ve kavramın kapsamına kısaca değinmek faydalı olacaktır. "Sol" terimi, Mete Tunçay'ın deyimiyle, yalnız "Sosyalizm" ya da "Komünizm"den ibaret olmamakla birlikte her ikisini de kapsayan gevşek bir terimdir. Terimin siyasi literatüre girişi ise 1789 Fransız İhtilâli ile gerçekleşmiştir. İhtilâlden sonra kurulan Birinci Cumhuriyet Meclisi'nin toplantı salonunda solda oturanlar eşitlik ve radikal değişim taraftarları, sağda oturanlar ise ılımlı ve soylulardır. Sağ düşünce millet, ırk ya da devlet gibi toplumsal terimlere odaklanır. Sol düşünce ise insan odaklı yaklaşımdan yana olup her insana eşit özgürlük hakkını savunan siyasi düşüncenin adıdır. Dolayısıyla çağdaş sol kavramı 1789 Fransız İhtilâli sonrasında oluşmuş ve toplumsal düşüncenin gelişimine paralel olarak

¹³Bkz. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul.

¹⁴Bkz. "*Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*", Cilt: 8, İletişim Yayınları, İstanbul.

¹⁵Bkz. A. Cerrahoğlu, "*Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925)*", İstanbul 1968.

¹⁶Emel Akal İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bolşevikler ve Bolşevizm ile ilişkilerini araştırmıştır. Ancak kendisinin çalışması Milli Mücadele yıllarını baz almaktadır. Bkz. Emel Akal, "*Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*", İstanbul 2002.

¹⁷Bkz. İ. Arda Odabaşı, "*Osmanlı'da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık -Rasim Haşmet Bey-*", İstanbul 2011.

¹⁸Bkz. İ. Arda Odabaşı, "*II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık Köycülük Sosyalizm*", İstanbul 2015.

gelişmiştir.¹⁹ Oya Sencer'e göre "Liberalizm", "Sosyalizm" gibi doktrinlerin doğuşu da 19. yüzyılda toplumsal düşüncenin gelişmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Sencer'e göre Liberalizm 18. yüzyılda devrimci çağını yaşamış olan burjuva sınıfının doktrini olmakla beraber Sosyalizm, Kapitalizm'in gelişmesiyle ortaya çıkan proletaryanın doktrinidir.²⁰ Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından hazırlanan "*Komünist Manifesto*"da da Batı'daki burjuva devrimlerinin feodal topluma ait sınıfları yok ettiği fakat toplumu "Burjuvazi ve Proletarya" olarak iki büyük sınıfa ayırdığı ve bu sınıfların da birbirleriyle çatışmada olduğu belirtilmiştir. Marx'ın görüşüne göre toplumdaki bu iki sınıfın çatışması sonucunda proletarya sınıfının burjuva sınıfını devirmesiyle Komünist devrim gerçekleşmiş olacaktır.²¹ Dolayısıyla Feroz Ahmad'ın da dediği gibi bir toplumda tüm malların ortak mülkiyetine dayalı "Komünizm" in ya da sadece üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayalı "Sosyalizm" in var olabilmesi için sınıfa dayalı bir yapı olmalıdır. Ayrıca toplumda bir işçi sınıfı ve canlı bir sendikal hayat bulunmalıdır.²² Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet'in ilânı öncesindeki toplumsal yapısına baktığımızda bir işçi sınıfının ya da ona karşılık gelebilecek bir burjuva sınıfının bulunmadığını görüyoruz. Ancak II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Osmanlı Devleti'nde siyasi partiler, dernekler ve sendikal niteliği olan işçi örgütleri ortaya çıkmış ve Osmanlı işçileri sınıfsal nitelik kazanmaya başlamıştır.²³ Osmanlı Devleti'nde anayasal düzenin tekrar yürürlüğe konmasında başat rol oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yüklediği misyon ise Osmanlı Devleti'nde çağdaş, kapitalist bir burjuva toplumu oluşturmaktır. Zaten Cemiyet basın organlarında "halk", "amele" gibi kelimeleri birçok kez sınıfsal bağlamda da kullanacaktır. Ayrıca Cemiyet Sosyal Darwinizm ve Pozitivizm gibi birçok düşünceden etkilenmiştir.²⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu pozitivist sosyolojik tutumu ise Halkçılık, Milliyetçilik gibi fikirlerin olduğu gibi "sol düşünce"nin de Türkiye'ye girmesine zemin hazırlamıştır.²⁵

¹⁹"Sol" kavramına ilişkin detaylı bir tanımlama için bkz. Mete Tunçay, "*Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)*" İstanbul 2000, s. 17-20.

²⁰Oya Sencer, "*Sosyal Düşüncenin Gelişmesi*", İstanbul 1968, s. 51-55.

²¹K. Marx-F. Engels, "*Komünist Manifesto*", Ankara 2014, s. 10-67.

²²Feroz Ahmad Sosyalizm ve Komünizm'in var olabilmesi için gereken koşulları sıralamıştır. Bkz. Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. M. Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İstanbul 2000, s. 16.

²³Bu yargı Zafer Toprak'a aittir. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı (1908-1946)*, İstanbul 2016, s. 7.

²⁴Halûk Şahintürk, "İttihat ve Terakki", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1810-1811.

²⁵George S. Harris, "*Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*", İstanbul 1976, s. 20.

Bu çalışma kapsamında 4 Şubat 1902’de Paris’te Fransız Enstitüsü üyelerinden M. Leter Pontalis’in evinde toplanan²⁶ Birinci Jön Türk Kongresi’nden 1 Kasım 1918’de toplanan son İttihat ve Terakki Kongresi’nde²⁷ kendi kendini feshedene kadar geçen süre içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası’nın sol hareketlerle olan ilişkileri incelenmeye çalışılacaktır. Bu amaç doğrultusunda sol akımlar ile ilgili ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler ile ilgili yapılmış araştırmalardan, dönem içerisinde yaşamış önemli şahısların hatıratlarından, Osmanlı Arşivi belgelerinden ve döneme dair süreli yayınlardan faydalanılacaktır. Bu süreli yayınlar içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yakın olan ya da Cemiyet’in resmî yayın organı niteliğinde olan *Tanin*, *Şura-yı Ümmet* ve *İttihat ve Terakki* gazeteleri gibi gazeteler ayrıca önemlidir. Bu yayınların dışında sosyalist, halkçı ya da işçi odaklı yayın yapan *İştirak*, *İşçiler Gazetesi*, *Halka Doğru*, *Yeni Fikir* ve *Köylü*, *Gâve* gibi dergi ve gazetelerden de faydalanılacaktır. Bununla birlikte *Servet-i Fünûn*, *Serbestî*, *İçtihad* gibi ağırlıklı olarak Cemiyet’i eleştiren yayın organları da incelenecektir. Ancak bundan önce, sonradan İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan İttihad-ı Osmanî örgütünün kuruluş tarihi olan 1889 yılından²⁸ 1902 yılına kadar örgütün faaliyetlerine göz gezdirmek faydalı olacaktır.

İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, 1889 Mayısının 21 inci günü Ohrili Dr. İbrahim Temo, Arapkırlı Abdullah Cevdet, Diyarbekirli İshak Sükûti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Rusya’da öğrenciliğinde Rus Narodnik akımından ve sosyalizmden etkilenmiş olan Bakûlu Hüseyinzade Ali Beyler tarafından²⁹ Askerî Tıbbiye’de kurulmuştur.³⁰ Bu siyasal örgütlenmenin ilk planları İbrahim Temo ve İshak Sükûti tarafından yapılmıştır.³¹ Ramsaur’a göre bu devrimci örgüt Sultan II. Abdülhamit’i tahttan indirme amacıyla kurulmuştu.³² Mevcut istibdat düzeni dolayısıyla böyle bir örgüt ancak gizli çalışabilirdi. Bu sebeple örgüt, Jön Türkler ile ilgili en erken tarihli çalışmalardan birinin sahibi Ramsaur’a göre, gizliliği esas alarak ve İtalyan ihtilâlcî Carbonari

²⁶ Ahmed Bedevi Kuran, “*İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*”, İstanbul 1948, s. 181.

²⁷Sina Akşin, “*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*”, Ankara 2014, s. 468-469.

²⁸Sina Akşin, “*age.*”, s. 48-49. Ahmed Bedevî Kuran, cemiyetin kuruluş tarihini 1892 yılı olarak vermiştir. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, “*İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*”, İstanbul 2000, s. 45.

²⁹Ahmed Bedevi Kuran, “*age.*”, s. 61. Ahmed Bedevî Kuran, diğer bir çalışmasında örgütün kuruluş yılını 1892 olarak saptamaktadır. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, “*İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*”, İstanbul 2000, s. 45.

³⁰Sina Akşin, “*age.*”, s. 49. Ayrıca İkinci Enternasyonal de 1889 yılında toplanmıştır.

³¹Dr. M. Şükrü Hanioğlu, “*Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*”, Ankara 1981, s. 25.

³²Ernest E. Ramsaur, “*Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*”, İstanbul 2007, s. 31.

örgütünden esinlenerek hücreler halinde örgütlenmiştir.³³ Bunu örgüt üyelerinin birbirlerini ancak kesir sayılar olarak tanımlarından anlayabilmekteyiz. Bu kesirler örgütün her hücresine ve hücredeki her üyeye birer sayı verilerek elde edilmekteydi. Örneğin birinci hücrenin birinci üyesi olan İbrahim Temo “1/1” olarak bilinmekteydi. Temo, Carbonari örgütlenmesi hakkındaki bu bilgileri, cemiyetin kurulduğu okul yılından önceki yaz tatilinde Arnavutluk’taki evine gitmeden önce uğradığı Brindisi ve Napoli’de, bir arkadaşıyla birlikte gittiği Mason localarını ziyaretinde öğrenmiştir.³⁴

Yaklaşık beş yıl sonra ‘Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ adını alacak olan bu cemiyet³⁵, bu süre zarfında yurt içinde fazlaca faaliyette bulunmadı.³⁶ Sadece Tıbbiye önünde, odun yığınları üstünde, Tıbbiye talebelerine “hareketi” anlatmak adına yapılan “Hatab Kıraathanesi İçtimai” gibi toplantılar yapıldı³⁷, yeni üyeler kazanılmaya çalışıldı³⁸. Ayrıca diğer muhalifler Mısır’daki Ahmed Verdanî Bey ve Paris’teki Ahmed Rıza Bey’ler ile temas kurulmaya çalışıldı. M. Şükrü Hanioğlu’nun İbrahim Temo’nun evrakındaki vesikalardan aktardığına göre bu esnada ilk nizamnâme taslağı Ahmed Rıza Bey’e gönderilmiş ve Ahmed Rıza Bey bu nizamnâme hakkında bazı eleştirilerde bulunmuştur.³⁹ Yurt içindeki bu durgunluk döneminin aksine yurt dışındaki örgütlenme daha etkin konumdaydı. Bu örgütlenmeler arasında Ahmed Rıza Bey önderliğinde Paris Şubesi, Hoca Kadri önderliğinde Kahire Şubesi, İshak Sükûti ve Dr. Abdullah Cevdet liderliğinde Cenevre Şubesi, İbrahim Temo’nun Balkanlarda kurduğu şubeler ve Kafkasya’daki şubeler vardı. Bu şubeler arasında Paris Şubesi merkez konumunda bulunuyordu ve yurt dışındaki Jön Türk liderlerinin en tanınmışısı Ahmed Rıza Bey’di.⁴⁰

Ahmed Rıza Bey, 1859 yılında Boğaziçi’nde Vaniköyü’nde doğmuştur. Babası “İngiliz” lakaplı Ali Beydir.⁴¹ Ahmed Bedevî Kuran’a göre Ali Bey’in “İngiliz” adıyla

³³Sina Akşin, “age.”, s. 49.

³⁴Ernest E. Ramsaur, “age.”, s. 32-33.

³⁵Sina Akşin’e göre bu isim değişiminin 1895’te olması daha muhtemeldir. Bkz. Sina Akşin, “Jön Türkler ve İttihat ve Terakki”, Ankara 2014, s. 50.

³⁶Dr. M. Şükrü Hanioğlu, “age.”, s. 26.

³⁷M. Şükrü Hanioğlu, “Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)”, İstanbul 1985, s. 174.

³⁸Sina Akşin, “age.”, s. 50.

³⁹M. Şükrü Hanioğlu, “age.”, s. 179-180.

⁴⁰“II. Meşrutiyet’in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909”, İstanbul 2018, s. 21.

⁴¹Şerif Mardin, “Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908”, İstanbul 2014, s. 178.

tanınmasının sebebi İngilizce bilmesiydi.⁴² Şerif Mardin'e göre annesinin de Avusturyalı olması sebebiyle Ahmed Rıza Bey'in genç yaşta Batı'yla ilgilenmiş olması muhtemeldir.⁴³ Ahmed Rıza Bey, Fransa'da Grignon Ziraat Okulu'nda okumuş, mezun olup Türkiye'ye döndükten sonra önce Bursa İdadi-i Mülki Müdürlüğüne tayin edilmiş, sonra Bursa Maarif Müdürü olmuştur.⁴⁴ 1889'da da Fransız İhtilâli'nin yüzüncü yıldönümü sebebiyle Paris'te açılan resim sergisini görmek amacıyla Maarif Nazırı Münif Paşa'dan izin alıp Paris'e gitmiş ve meşrutiyetin ikinci kez ilân edilmesine kadar geri dönmemiştir.⁴⁵ Şerif Mardin'in Ahmed Rıza Bey'in kendi ifadesinden aktardığına göre kendisi daha o zamanlar "pozitivizm"nin etkisi altındadır.⁴⁶ Ahmed Bedevi Kuran Ahmed Rıza Bey hakkında şunları söylemektedir:

*"Ahmed Rıza Bey'de de entelektüel bir tip görünüşü vardı; yakın arkadaşları onun mütalâa ve tetebbü ile meşgul olduğunu ve hattâ bir felsefî mesleğe sâlik bulunduğunu iddia ederlerdi. Ahmed Rıza Bey'in bizzat kendisi de muhtelif vesilelerle zamanında revaçta bulunan Auguste Comte'nin "Positivisme" mektebine taraftar olduğunu söylerdi."*⁴⁷

Ernest E. Ramsaur ise Ahmed Rıza Bey hakkında şunları aktarmaktadır:

*"Ahmed Rıza, kısmen Paris'te olmak üzere liberal bir eğitim görmüş, Fransızca'yı bir Fransız kadar iyi konuşan bir Türk'tü. Görünüşü, Avrupalının kafasındaki Türk kavramıyla hiç bağdaşmıyordu. Uzun boylu ve zayıftı, sakalı özenle traş edilmişti; yüzündeki anlatım, kişiliğindeki sertliği yansıtır gibiydi. Davasına bağlılığından ülkücülüğünden ve bu konudaki dürüstlüğünden şüphelenmek kimsenin aklına bile gelmezdi. Bütün bunlara rağmen, Jön Türkler arasında sevilmezdi, çünkü inançlarında olduğu kadar, kişiliğine ilişkin konularda da çok bağnaz ve katıydı."*⁴⁸

Ahmed Rıza Bey 19. yüzyılın başında ortaya çıkan "pozitivizm" akımının etkisindedir ve Paris'e intikalinden sonra da bu konudaki bilgilerini artırmak için Fransız pozitivistlerinin başında bulunan Pierre Lafitte'in derslerine devam etmeye

⁴²Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 42. Ernest E. Ramsaur'a göre ise Ali Bey'in İngiliz Ali Bey olarak anılmasının sebebi İngiliz hayranlığıydı. Bkz. Ernest E. Ramsaur, "Jön Türkler ve 1908 İhtilâli", İstanbul 2007, s. 39.

⁴³Şerif Mardin, "age.", s. 178.

⁴⁴Şerif Mardin, "age.", s. 179. Buradaki "Türkiye" tabiri Şerif Mardin'e aittir. Bkz. Şerif Mardin, "Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908", İstanbul 2014, s. 178.

⁴⁵Ahmed Bedevî Kuran, "age.", s. 42. Bu hususta Şerif Mardin, Ahmed Rıza Bey'in izin alarak değil de kendini görevli sıfatıyla tayin ettirerek Paris'e gittiğini, Paris'e intikalinden sonra ise "modern fikir akımlarını daha serbest bir şekilde inceleyebilmek için" istifa ettiğini yazmaktadır. Bkz. Şerif Mardin, "Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908", İstanbul 2014, s. 179.

⁴⁶Şerif Mardin, "age.", s. 179.

⁴⁷Ahmed Bedevi Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki", İstanbul 1948, s. 176.

⁴⁸Ernest E. Ramsaur, "age.", s. 39.

başlamıştır.⁴⁹ Ahmed Rıza Bey'in düşüncesine göre Osmanlıların hâlihazırda içinde bulunduğu koşullar bakımından yapılması gereken iş, ziraat ve sanayiin geliştirilmesiydi. Halkın bu zorunlulukları anlayabilmesi içinse eğitim düzeyinin yükseltilmesi gerekti. Şerif Mardin'e göre bu düşünce Karl Marx'ın düşüncesinin bir yönüne oldukça yakındır.⁵⁰ Ancak yine Şerif Mardin'e göre Ahmed Rıza Bey, dine hiçbir yer ayırmamış olmasından dolayı, Marksizme karşı bir ilgi duymamıştır.⁵¹

İstanbul'daki tertipçilerle haberleşmeleri sonrasında, 1895 yılında, Ahmed Rıza Bey, Avrupa'da örgütün liderliğini kabule razı oldu.⁵² Cemiyetin adı konusunda da İstanbul merkezi ile pazarlığa tutuştu.⁵³ Ahmed Rıza Bey cemiyetin adını pozitivist bir slogan olan "Nizam ve Terakki Cemiyeti" şeklinde değiştirmek istedi fakat İstanbul grubu bunu reddetti.⁵⁴ "Nizam ve Terakki" ihtilâlcilik karşıtı, uyumlu bir şekilde ilerlemeye önem veren bir yaklaşım içeriyordu. İsmi'nin şekillenmesinde bu ihtilâl karşıtı tutumla Osmanlılık ilkesi olan "ittihat-ı anasır" anlayışı belirleyici olacaktı.⁵⁵ Böylelikle cemiyet için "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" ismi kabul edilmişti.

Bu gelişmeden sonra cemiyetin yurtdışı faaliyetlerinde ani bir çoğalma görülmüştür. Özellikle yurt dışında cemiyet adına ilk kez basılan ve 1895 yılı ortalarında yayılan *Vatan Tehlikede!* adlı risale iktidarın büyük telaşına sebep olmuştur.⁵⁶ Ahmed Rıza Bey yönetimindeki Paris şubesi de 1895'den itibaren 1897 yılı başında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmî yayın organı ilân edilecek olan⁵⁷ *Meşveret* gazetesini, Türkçe ve Fransızca dillerinde yayınlamaya başlamıştı.⁵⁸ Bu gazete, yabancı postaneler ve diğer kanallar vasıtasıyla İstanbul'da gizlice dağıtılmaya

⁴⁹Şerif Mardin, "age.", s. 179.

⁵⁰Şerif Mardin, "age.", s. 186.

⁵¹ Şerif Mardin, "age.", s. 188. Ahmed Rıza Bey'in, pozitivistlerin dine bakış açısı hakkındaki sözleri için bkz. Şerif Mardin, "Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908", İstanbul 2014, s. 188.

⁵²Erik Jan Zürcher, "Modernleşen Türkiye'nin Tarihi", İstanbul 2015, s. 136.

⁵³M. Şükrü Hanioglu, "age.", s. 180.

⁵⁴Erik Jan Zürcher, "age.", s. 136. "Auguste Comte pozitivistizminin düsturu "Nizam ve Terakki" idi." Bkz. Sina Akşin, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", Ankara 2014, s. 51. Ayrıca "Nizam ve Terakki" (Order and Progress) Pozitivizm'in temel ilkesiydi. Enes Kabakçı'nın da söylediği gibi "Batı'da toplumsal çalkantılara son vermek, devrim(ler)i nihayete erdirmek amacıyla "nizam ve terakki" ilkesiyle ortaya çıkan pozitivism, Doğu'da ise Avrupa emperyalizmine karşı İmparatorluğun direncini artıracak bir reçete olarak görülmüştür." Bkz. Enes Kabakçı, "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 11, İstanbul 2008, s. 41.

⁵⁵ "age.", s. 21.

⁵⁶M. Şükrü Hanioglu, "age.", s. 180.

⁵⁷Şerif Mardin, "age.", s. 192.

⁵⁸Erik Jan Zürcher, "age.", s. 136.

başlanmıştır.⁵⁹ Jön Türkler bu gibi uğraşlar verirken 1894 yılında başlamış olan Hınçak ve Taşnaksutyun gibi Ermeni-sosyalist örgütlerin kıyımları, 1896 yılında Osmanlı Bankası'nın Taşnaksutyun komitesi tarafından işgal edilmesi gibi büyük sonuçlar vermeye başlamıştır.⁶⁰ Bu Ermeni hareketleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerini artırmasında etkili olan sebeplerdendi.⁶¹ Zira Ermeni komitelerinin eylemciliği yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin durgunluğu oldukça sırtıtmış vaziyetteydi.⁶²

Ermeni olaylarının bu derece önemli bir vaziyet teşkil etmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerini kıskırtmış, devleti kurtarmak adına adım atmaya teşvik etmiştir. Çünkü Sina Akşin'e göre Ermenilerin sebep olduğu bu bunalım II. Abdülhamid'in bunu başaramayacağını göstermişti.⁶³ Ahmed Bedevî Kuran'a göre ise İngiltere ve Fransa hükümetlerinin Ermeni olayları karşısında takındıkları tavır da İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri üzerinde etkili olmuştur. Memlekette zulme uğrayanların yalnızca Ermeniler olmadığını ve bütün Osmanlıların Sultan II. Abdülhamid istibdadından şikâyetçi olduğunu ve devletlerce kabul edilecek kararın herhangi bir azınlık lehine değil bütün Osmanlılar camiasının lehine olması gerektiğini Avrupalılara anlatmak istemişlerdir. Bu doğrultuda beyannameler hazırlanmış, duvarlara yapıştırılmış, camilere ve kalabalık yerlere asılmaya başlanmıştır.⁶⁴ Ramsaur'a göre 1896 Jön Türklerinin ihtilâlcî Ermeni komitelerine sempati beslemesi söz konusu değildir.⁶⁵ Ancak 20 Kasım 1898'de Yıldız Sarayı'na gönderilen bir belgeye göre Ermeni ve Jön Türk komiteleri, 24 Kasım 1898'den 21 Aralık 1898'e kadar sürecek olan *Anarşistlere Karşı Toplumun Korunması için Roma Konferansı*⁶⁶ adlı kongreye muhtıra takdim etmek için toplanmışlardır. Ermeni ve Jön Türk komiteleri ittifak etmek kararı almışlar, "kendilerinin anarşistler meyanında tadad olunmayacağını ispata kalkışmak" için adı geçen kongreye muhtıra vermek amacıyla müzakere yapmışlardır. Ayrıca bu belgede Jön Türk ve Ermeni komitelerinin hükümet tarafından gönderilecek bu "*murahhasların*

⁵⁹Bernard Lewis, "Modern Türkiye'nin Doğuşu", Ankara 2015, s. 268.

⁶⁰Ahmed Bedevî Kuran, "age.", İstanbul 1948, s. 84. Osmanlı Bankası baskını tamamıyla Taşnak Komitesi'nin eylemidir. Detaylar için bkz. Kâmuran Gürün, "Ermeni Dosyası", Ankara 2012, s. 247-251.

⁶¹Ahmed Bedevî Kuran, "age.", s. 84.

⁶²Sina Akşin, "age.", s. 55.

⁶³Sina Akşin, "Türkiye Tarihi", İstanbul 2000, c. III, s.171.

⁶⁴Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 46.

⁶⁵Ernest E. Ramsaur, "age.", s. 48.

⁶⁶Adil Baktaya, "19. Yüzyıl Sonlarında Anarşist Terör, "Toplumun Anarşistlere Karşı Korunması Konferansı (1898)" ve Osmanlı Devleti", *Bilgi ve Bellek*, Sayı: 8, İstanbul 2007, s. 58.

teşebbüslerini semeresiz bırakmaya say ve gayret edecekleri” de yer almıştır.⁶⁷ Görüldüğü üzere Ermeni ve Jön Türk komitelerinin ortak düşmanı Sultan II. Abdülhamid ve onun hükümetinin göndereceği murahhaslardır. Zaten Jön Türkler, devleti yok etmek değil güçlendirmek amacıyla faaliyet gösterdikleri için anarşizme yakınlık göstermemişlerdir.

Anarşistlere Karşı Toplumun Korunması için Roma Konferansı’na, 1898’e kadar anarşistler tarafından pek rahatsız edilmemiş olsa da Osmanlı Devleti hükümeti de murahhas göndermiştir.⁶⁸ Çünkü I. Enternasyonal sırasında Mikhail Bakunin ile Karl Marx arasında yaşanan fikir ayrılığından sonra yükselişe geçen anarşizm düşüncesiyle Avrupa’da kanlı eylemler gerçekleştirilmişti. Bu kanlı eylemler siyasal cinayet niteliğinde hareketlerdi ve 1881 yılında Rus Çarı II. Alexander’ın öldürülüşü, 1894 yılında Sante Geronimo Caserio isimli İtalyan bir anarşist tarafından da Fransa Cumhurbaşkanı Sadi Carnot’un öldürülmesi bu eylemlerden birkaçıydı.⁶⁹ Bu yüzden Avrupalı devletlerde anarşizm korkusu meydana gelmişti. Osmanlı Devleti de anarşizmden çekinen devletler arasındaydı. Zaten daha evvel de Osmanlı hükümeti 31 Temmuz 1894’de Bâb-ı Âli’den yayımlanan bir tamimle sosyalist ve anarşist fikirli kimselerin memalik-i mahrusaya alınmaması ve fotoğraflarının elde edilip derhal uzaklaştırılması konusunda vilayata ve mutasarrıflıklara tebliğ göndermiş, istizanınin bile caiz olmadığını belirtmişti.⁷⁰ Bundan anlaşıldığı üzere Osmanlı hükümeti anarşizm ve sosyalizm fikirlerine karşı önlem almaktaydı. Aslında I. Enternasyonal’deki fikir ayrılığından sonra sosyalistler de anarşistlerden çekinmeye başlamıştır. Fakat anarşizmden çekinmekle birlikte özellikle dönem Fransa’sındaki sosyalistler, anarşistlerin doğrudan eylem tekniğinden etkilenmiş durumdaydılar. Özellikle Jean Allemane gibi liderler devrim için siyasal eylemin yetersiz olduğu ve işçi sınıfının meclis dışındaki doğrudan eylemiyle devrimin kazanılabileceği düşüncesindeydiler.⁷¹ Dönem içerisinde Fransa’da bulunan Jön Türkler de anarşistlerle tanıştıklarında onların

⁶⁷BOA, Y. PRK. UM, 44/47, 6 Recep 1316, 8 Teşrinisani 1314, 20 Kasım 1898.

⁶⁸ Adil Baktıaya, “agm.”, s. 60-61.

⁶⁹Anarşistlerin Avrupa’daki diğer eylemleri için bkz. James Joll, “II. Enternasyonal”, İstanbul 2002, s. 57.

⁷⁰BOA, DH. MKT, 2068/45, 27 Muharrem 1312, 19 Temmuz 1310, 31 Temmuz 1894.

⁷¹Jean Allemane Fransız sendikalizminde etkin bir kişiliktir. Bkz. James Joll, “II. Enternasyonal”, İstanbul 2002, s. 59-60.

yöntemlerine ilgi duymuşlardır. Ancak ileriki yıllarda bu ‘teknik ilgi’den öteye de geçmemişlerdir.⁷²

1896 yılına dönecek olursak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Ağustos ayında gerçekleştirmeyi planladığı, başarısızlıkla sonuçlanan bir darbe girişimi görmekteyiz.⁷³ Plana göre darbe Ağustos ayında yapılacak, Merkez Kumandanı Kâzım Paşa, Bâb-ı Âli’yi bir hükümet toplantısı sırasında işgal edecek ve veliahd Reşat Efendi kaçırılacaktı. Şeyhülislamdan Sultan II. Abdülhamid’in padişahlık yapamayacağına dair fetva alındıktan sonra V. Murat tahta çıkartılacak, onun sağlık durumunun elverişli olmadığı anlaşılırsa Reşat Efendi padişah olacaktı.⁷⁴ Ancak bu plan Sultan II. Abdülhamid’e ihbar edildi⁷⁵ ve polisin hızlı müdahalesiyle neredeyse bütün tertipçiler tutuklandı fakat hiçbirisi ölüm cezası almadı. Bunun yerine İmparatorluğun uzak vilayetlerine sürgüne gönderildiler. Örneğin darbenin başındaki Kâzım Paşa İşkodra valisi olarak Arnavutluk’a sürülmüştür.⁷⁶ Sina Akşin 1897’de bir darbe girişiminin daha gerçekleşmeden ortaya çıktığından bahsetmektedir. Bu plana göre ise tertipçiler Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa’yı öldürmekle işe başlayacaklardı. Ancak bu girişimden de Sultan II. Abdülhamid’in haberi oldu ve tertipçiler tutuklandılar.⁷⁷ Bu girişimden sonra ise Ahmed Bedevî Kuran tarafından “ülke gençliğini senelerce inleyen adam” olarak tanımlanan Ferik Reşid Paşa başkanlığında Divan-ı Harb Taşkışla’da kuruldu.⁷⁸ Amacı askeri öğrenciler arasındaki hürriyetçilik akımını sonlandırmaktı.⁷⁹ Başlangıçta tertipçilerin birçoğu idam hükmü giymiş olsa da Ağustosta cezaları hapse çevrilmiştir.⁸⁰ Sorgu esnasında Harbiyeliler, 102 gün boyunca Taşkışla’da tutuklu kalmışlardır. Sorgu bittikten sonra ise 78 kişilik tutuklu topluluğu, Kabataş önünde bekleyen *Şeref Vapuru*’na bindirilerek Trablusgarp’a askeri hapisaneye sevk edilmişlerdir. Taşkışla tutuklularından sadece Doktor Necmeddin Arif Bey serbest bırakılmıştır.⁸¹ Bu kabile⁸²

⁷²Adil Baktıaya, “agm.”, s. 60-61.

⁷³Ernest E. Ramsaur, “age.”, s. 48.

⁷⁴Sina Akşin, “*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*”, Ankara 2014, s. 60.

⁷⁵Bu ihbarı bilinçli veyahut yanlışlıkla Numune-i Terakki Müdürü Nadir Bey, Zülüflü İsmail Paşa’ya vermiş bulunmaktadır. Bkz. Sina Akşin, “*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*”, Ankara 2014, s. 60.

⁷⁶Bernard Lewis, “age.”, s. 269.

⁷⁷Sina Akşin, “age.”, s. 61.

⁷⁸Ahmed Bedevî Kuran, “age.”, s. 50.

⁷⁹Bernard Lewis, “age.”, s. 270.

⁸⁰Sina Akşin, “age.”, s. 61.

⁸¹Ahmed Bedevî Kuran, “age.”, s. 51. Ahmed Bedevî Kuran Şeref Vapuru yolcularının isimlerini aktarmıştır. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, “*İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*”, İstanbul 2000, s. 52-53.

⁸²François Geogon kafilenin sayısını 80 olarak vermektedir. Bkz. François Geogon, “*Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*”, İstanbul 1996, s. 20.

içinde Yusuf Akçura da vardır. Yusuf Akçura da Jön Türkler'in devletin güvenliği aleyhinde düzenledikleri komploya katılmakla suçlanmıştır. Ancak Sultan II. Abdülhamid ile Avrupa'daki Jön Türkler arasında varılan uzlaşma sonucunda, 1898'de affedilmiştir.⁸³

Bu tutuklamalarla birlikte dâhildeki muhalefet hareketi ciddi bir darbe almıştı. Sonraki on yıl içerisinde muhalefetin ağırlık merkezi Avrupa'daki mültecilere kayacaktı. Tabii bu esnada Avrupa'daki bu muhalefet hareketine yeni Jön Türkler katılmaktaydı. Yeni katılan Jön Türkler, harekete ivme kazandırmakla birlikte bazı rekabetlere de yol açmaktaydı. Çünkü Jön Türkler'in bir kısmı Ahmed Rıza Bey'in liderliğinden memnun değildi. Erik Jan Zürcher'e göre bunun sebebi Ahmed Rıza Bey'in inançlı bir pozitivist olması ve dini reddedişinde çoğu Jön Türk'ün kabul edemeyeceği kadar aşırıya kaçmasıydı.⁸⁴

Ahmed Rıza Bey'in liderliğine ilk meydan okuyan Mehmed Murad Bey olmuştur.⁸⁵ Ahmed Bedevî Kuran'a göre Murad Bey, memleketin kültür ve inkılâp hayatında unutulmaması gereken kişilerden biridir.⁸⁶ Mülkiye'de tarih hocalığı yapan Murad Bey 1886'dan kapatıldığı yıl olan 1890'a kadar *Mizan* gazetesini çıkarmıştır. Bu sebeple "Mizancı Murad" olarak bilinmektedir.⁸⁷ Murad Bey Dağistanlıdır, 1853'te doğmuştur. Öğrenimini Sivastopol'da bir Rus lisesinde yapmıştır. Sina Akşin'e göre hayli gururlu bir kişiliğe sahiptir.⁸⁸ Mülkiye'de, hocalığı sırasında, özgürlükçü düşüncelerini açıklamaktan çekinmemiştir.⁸⁹ Şerif Mardin, Murad Bey'in öğrencisi olan Rıza Tevfik Bey'den Murad Bey hakkında şunları aktarmaktadır:

"Gençliğim büyük bir heyecan ve uyanıklık devrine rastladı. Ben Mekteb-i Mülkiye'de iken, yani 1888 ve 1890 yıllarında Ziya Paşaların, Namık Kemallerin, Abdülhak Hamitlerin bir kitabı hatta bir beyti bizim vicdanımızda kıyametler koparırdı. Bize Murad Bey tarih dersi verir ve hiç kimseden sakınmayarak Fransa ihtilâlini dahi kemal-i belagatla takrir eder, anlatırdı."⁹⁰

⁸³François Georgeon, "*Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*", İstanbul 1996, s. 21.

⁸⁴Erik Jan Zürcher, "*age.*", s. 137.

⁸⁵Erik Jan Zürcher, "*Millî Mücadelede İttihatçılık*", İstanbul 2011, s. 35.

⁸⁶Ahmed Bedevî Kuran, "*age.*", s. 54.

⁸⁷"*age.*", s. 22.

⁸⁸Sina Akşin, "*age.*", s. 66.

⁸⁹Şerif Mardin, "*age.*", s. 81.

⁹⁰Şerif Mardin, "*age.*", s. 85.

Özgürlükçü düşüncelere sahip olmakla birlikte kendisinin İslâmî çevrede de etkisi haylice fazladır.⁹¹ Hilafete ve İmparatorluğun İslâmî niteliğine Ahmed Rıza Bey'den çok daha fazla önem vermiştir.⁹² Bu görüşleri kendisinin taraftar toplamasına yardımcı olmuştur. Kendisi 1895'te Sultan II. Abdülhamid'e gerekli gördüğü ıslahatlara ilişkin bir layiha sunmuş,⁹³ fakat dikkate alınmadığını görünce Avrupa'ya kaçmıştır.⁹⁴ Önce Rusya⁹⁵ sonra Mısır ve Paris'e gitmiştir. Paris'e gittiğinde uyum içerisinde olduğu, çoğunluğu teşkil eden grup kendisini Ahmed Rıza Bey'in yerine İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris Şubesi'nin başkanlığına getirmiştir.⁹⁶ Hatta Sina Akşin'e göre Ahmed Rıza Bey ilkeleri hakkında katı davranan kişiliği yüzünden bir süre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden dahi kovulmuştur. Ancak Murad Bey'in başkan seçilmesinin ne kadar yanlış olduğu kısa süre içerisinde anlaşılacaktı. Zira Ahmed Rıza Bey'in görüşlerinin tam aksine, 1897'de Cenevre'ye taşınan İttihat ve Terakki Cemiyeti Faaliyet Merkezi şiddet yöntemlerini benimseyecek ve suikast tasarıları yapacaktı.⁹⁷

Bu sırada Sultan II. Abdülhamid "Jön Türk meselesini halledebilecek tek kişi" olarak gördüğü Çerkes asıllı Ahmed Celâleddin Paşa'yı, Avrupa'ya, Jön Türkler'in dönüşünü sağlamak için göndermiştir.⁹⁸ Ramsaur'a göre Ahmed Celâleddin Paşa Sultan II. Abdülhamid'in gayri resmî ser-hafiyesiydi.⁹⁹ Kendisi daha önce birçok kez Sultan Abdülhamid tarafından sürgüne gönderilip affedilmiş olmasına rağmen Jön Türk meselesinin halli konusunda Sultan II. Abdülhamid'e sadakatle bağlı kalmış ve Paris'te vazifeli bulunduğu sürece attığı her adımı Mabeyn'e rapor etmiştir.¹⁰⁰ Çünkü Ahmed Bedevi Kuran'a göre Sultan II. Abdülhamid de kendisine olağan üstü bir güven

⁹¹M. Şükrü Hanioglu, "age.", s. 191.

⁹²Erik Jan Zürcher, "Modernleşen Türkiye'nin Tarihi", İstanbul 2015, s. 137.

⁹³"age.", s. 22.

⁹⁴Ahmed Bedevî Kuran, "age.", s. 55. Mizancı Murad Bey'in hariçteki faaliyetleri çalışma kapsamı dışında olduğu için detaylı olarak değinilmemiştir. Ahmed Bedevî Kuran, Sina Akşin ve Şerif Mardin, Mizancı Murad Bey'in Avrupa ve Mısır seyahatleri ve buralardaki faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler vermişlerdir. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 54-61. ve Sina Akşin, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", Ankara 2014, s. 66-68. ve ayrıca bkz. Şerif Mardin, "Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908", İstanbul 2014, s. 81-139.

⁹⁵Sina Akşin, "age.", s. 67.

⁹⁶Erik Jan Zürcher, "age.", s. 137.

⁹⁷Sina Akşin, "age.", s. 68. Ayrıca bkz. "II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1908", İstanbul 2018, s. 23.

⁹⁸Ahmed Bedevî Kuran, "age.", s. 62.

⁹⁹Ernest E. Ramsaur, "age.", s. 65.

¹⁰⁰Emre Gör, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İstihbarat Ağı (1876-1909)", Ankara 2018, s. 332. Ahmed Celâleddin Paşa tarafından gönderilen raporlardan biri için bkz. BOA, Y. PRK. AZJ, 40/47, 16 Muharrem 1318, 3 Mayıs 1316, 16 Mayıs 1900.

beslemektedir.¹⁰¹ Ancak Ahmed Celâleddin Paşa ilerleyen zamanlarda Padişah tarafından vaat edilenlerin yapılmadığını görüp muhalefete geçecek ve yurtdışına gidecektir. Bunun üzerine Jön Türk meselesinin halli için birlikte çalıştığı Paris Sefiri Münir Bey tarafından da takip edilmeye başlanacaktır. Zira Münir Bey Yıldız Sarayı'na çektiği 28 Haziran 1906 tarihli şifre telgrafta şunları söylemektedir:

*“Ahmed Celâleddin Paris’e geldi. Rivayete göre burada birkaç gün kalıp Amerika’ya gidecekmiş. Taht-ı nezarete aldırđım. Bir fenalıkta bulunmaması için ittihaz-ı tedabir olunmuştur.”*¹⁰²

Ahmed Celâleddin Paşa ilerleyen zaman içerisinde Sultan II. Abdülhamid’e karşı muhalefetini kendisine suikast girişimi tertipleyecek kadar ileri götürecektir.¹⁰³

Sultan, Murad Bey’in anahtar kişi olduğunu anlamış, Murad Bey’e, Ahmed Celâleddin Paşa yoluyla, tutuklanmış İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri için genel af teklifinde bulunmuş ve ıslahat sözü vermiştir.¹⁰⁴ Bu hamleyle birlikte Paris Sefiri Salih Münir Bey de “genel af” adı verilen bir ağ kurmuş; memlekete dönen Jön Türkler’e memuriyet, burs gibi vaatlerde bulunmuş, dönmeyenlerin ise Osmanlı tabiiyetinden ihraç edileceğini duyurmuştu. Bu hamleler Jön Türk hareketi üzerinde kayda değer bir etki bırakmıştır. Tunalı Hilmi Bey, Ali Kemal Bey gibi Jön Türkler muhtelif makamlarda memurluk teklifini kabul ederek memlekete dönmüşlerdir.¹⁰⁵ Murad Bey de arkadaşlarını dehşete düşüren bir kararla Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşıp memlekete dönmeye razı olmuş ve Şura-yı Devlet üyesi olmak üzere memlekete dönmüştür. Ancak Sultan II. Abdülhamid vaatlerini hiçbir zaman yerine getirmemiştir. Bu dönemde bir de Cenevre’de *Osmanlı* gazetesini çıkarmakta olan Abdullah Cevdet ve İshak Sükûtî de sırasıyla Viyana ve Roma’daki elçiliklerde memuriyeti kabul ederek Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşmışlardır. Ahmed Rıza Bey, Dr. Nâzım Bey ve Halil Ganem Bey gibi liderler Ahmed Celâleddin Paşa ile görüşmeyi reddedip mücadelelerine devam etmiş olsalar bile¹⁰⁶ Jön Türk hareketi ağır bir darbe almıştır.¹⁰⁷ 1906 yılına

¹⁰¹ Ahmed Bedevî Kuran, “age.”, s. 62.

¹⁰² BOA, Y. PRK. EŞA, 49/48, 6 Cemaziyülevvel 1324, 15 Haziran 1322, 28 Haziran 1906.

¹⁰³ Suikast tertibi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Bedevi Kuran, “*İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*”, İstanbul 2000, s. 236-238.

¹⁰⁴ Erik Jan Zürcher, “*Millî Mücadelede İttihatçılık*”, İstanbul 2011, s. 36.

¹⁰⁵ Ahmed Bedevî Kuran, “age.”, s. 71.

¹⁰⁶ “age.”, s. 22.

¹⁰⁷ Erik Jan Zürcher, “age.”, s. 36.

kadar dâhilde, 1899 yılına kadar ise hâriçte toparlanamamıştır.¹⁰⁸ Aynı zamanda bu durum Ahmed Rıza Bey'i bir kez daha sürgündeki hareketin tartışmasız lideri haline getirmiştir.¹⁰⁹ Bu arada Ahmed Rıza Bey 1899'da Rus Çarı II. Nikola'nın çağrısı üzerine Lahey'de toplanan Silahsızlanma Konferansı'na da İttihat ve Terakki Cemiyeti adına propaganda yapmak için gitmiştir.¹¹⁰ *Servet-i Fünûn* mecmuasının 1 Haziran 1899 tarihli ve 429 numaralı nüshasında konferans hakkında bilgi verilmiştir.¹¹¹ Ancak Lev Troçki'nin aktarımlarına göre konferansta kimse Ahmed Rıza Bey'e ilgi göstermemiştir. Ahmed Rıza Bey bu konferansta sadece Hollanda sosyalistlerinden Sosyal Demokrat İşçi Partisi lideri Henri Van Kol tarafından dinlenmiştir.¹¹²

Hâriçte hareketin tekrar canlanması Damad Mahmud Paşa ve oğulları Sabahaddin Bey ve Lütfullah Beylerin hareketi desteklemeye karar vermesiyle gerçekleşmiştir.¹¹³ Milâdi 23 Aralık 1899'de Paris Sefiri Münir Paşa'dan Yıldız Sarayı'na çekilen şifreye göre Paris'teki "Jön Türk haşeratından" bazıları Damad Mahmud Paşa ve oğulları otele yerleştiklerinde nümayiş yapmak istemişlerdir. Bunu haber alan Münir Paşa başvekâleti ve polisi tedbir alması konusunda uyarılmış ve olayı memurları vasıtasıyla takip etmiştir. Böylelikle herhangi bir nümayiş ve içtimain gerçekleşmesine meydan verilmemiştir.¹¹⁴ Görüldüğü üzere Damad Mahmud Paşa'nın gelişinin hâriçteki Jön Türk faaliyetine hareket getirdiği ortadadır.

Damad Mahmud Paşa Sultan II. Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan ile evlidir. Sultan eniştesine Adliye Nazırlığını vermiş, memleket işleri konusunda kendisiyle hasbihal edecek kadar eniştesine güvenmiştir. Ancak bu durum Damad Mahmud Paşa'nın kâhyası Hacı Bekir Efendi'nin "Cleanthi Scalieri-Aziz Bey Komitesi"¹¹⁵ ile ilgili bulunmasıyla son bulmuştur. Bu olaydan sonra artık Sultan eniştesi hakkında şüpheye düşmüş ve Damad Mahmud Paşa'yı Adliye Nazırlığı'ndan affetmiştir. Ahmed Bedevî Kuran'a göre Sultan Damad Mahmud Paşa'nın olaylarla

¹⁰⁸"age.", s. 22-23.

¹⁰⁹Erik Jan Zürcher, "Modernleşen Türkiye'nin Tarihi", İstanbul 2015, s. 138.

¹¹⁰Şerif Mardin, "age.", s. 172.

¹¹¹"Sulh Konferansı", *Servet-i Fünûn*, No. 429, Cilt: 17, 21 Muharrem 1317, 1 Haziran 1899, 20 Mayıs 1315, Perşembe, s. 101-102.

¹¹²Lev Troçki, "Balkan Savaşları", İstanbul 2019, s. 9.

¹¹³"age.", s. 23.

¹¹⁴BOA, Y. PRK. EŞA, 34/62, 19 Şaban 1317, 11 Kânunuevvel 1315, 23 Aralık 1899.

¹¹⁵Cleanthi Scalieri Komitesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 33-36.

ilgisi olmadığını anlayınca kendisine Evkaf Nezareti'ni teklif etmiş fakat Mahmud Paşa bu teklifi reddetmiştir.¹¹⁶ Ancak Sina Akşin'e göre Damad Mahmud Paşa Avrupa'ya gitme kararını Bağdat demiryolu yapım imtiyazı meselesinden sonra almıştır.¹¹⁷ Bu demiryolu hattı için 1899'da Ernst Rechnitzer başkanlığında bir İngiliz grubu Damad Mahmud Paşa'yı da yanlarına alarak Bağdat Demiryolu İmtiyazı'nın Almanlara değil, kendilerine verilmesi için teşebbüse geçmişlerdir.¹¹⁸ Ancak bu imtiyazı Deutsche Bank'ın da katıldığı bir Alman ortaklığı olan Anadolu Demiryolu Şirketi almıştır. Bundan sonra ise Damad Mahmud Paşa ve oğulları, İngiliz sermaye grubunun temsilcisi Maymon tarafından sağlanan ve Lord Salisbury imzasını taşıyan üç pasaportla Avrupa'ya kaçmışlardır.¹¹⁹ Damad Mahmud Paşa ve oğulları Fransa'ya gelişlerinde Sultan II. Abdülhamid'i suçlayıp Ahmed Rıza Bey'i övdüler.¹²⁰ Böylelikle Jön Türk hareketi bir nebze de olsa toparlanmış oldu.¹²¹ M. Şükrü Hanioğlu'na göre bu firar hadisesi Batı kamuoyunun da ilgisini ziyadesiyle çekmiştir. Çeşitli gazeteler firar hadisesiyle alakalı geniş yazılar yayınlamıştır.¹²² Damad Mahmud Paşa ve beraberindekiler¹²³ Fransa'ya gelişlerinin akabinde hemen Ahmed Rıza Bey ile temas kurmuşlar ve hâriçteki Jön Türk hareketine destek vermişlerdir.¹²⁴ Ayrıca Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nden Sadaret'e çekilen bir telgrafa göre Damad Mahmud Paşa ile Hoca Kadri Bey'in Yıldız civarına dinamit koymayı planladıkları haber alınmıştır. Telgrafa göre bu eyleme girişen Paşa'nın anarşistlerden hiçbir farkı yoktur.¹²⁵

Sultan II. Abdülhamid, Damad Mahmud Paşa'nın kaçışından sonra oldukça telaşlanmış. Zira Paşa'nın kaçışı öğrenilir öğrenilmez payitahttan ayrılan ve ayrılacak olan bütün trenler bekletilmiş, Edirne'ye kadar yol almış trenlerin taranması için bir

¹¹⁶Ahmed Bedevî Kuran, "age.", s. 83.

¹¹⁷Sina Akşin, "age.", s. 78.

¹¹⁸İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu", İstanbul 2008, s. 157.

¹¹⁹Sina Akşin, "age.", s. 77-78. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Sina Akşin, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", Ankara 2014, s. 73-77, Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 88-108. Daha detaylı bir inceleme için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu", İstanbul 2008, s. 125-167.

¹²⁰Damad Mahmud Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'e karşı üslubu oldukça serttir. Kendisine "halife-i gayr-i meşru" gibi ithamlarda bulunmaktadır. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 129-130.

¹²¹Erik Jan Zürcher, "Millî Mücadelede İttihatçılık", İstanbul 2011, s. 37.

¹²²M. Şükrü Hanioğlu, "age.", s. 343.

¹²³İsmail Kemal Bey ve Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat Bey de bu kişilerin arasındaydı. Bkz. "II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909", İstanbul 2018, s. 23. Ayrıca Bkz. Sina Akşin, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", Ankara 2014, s. 77.

¹²⁴"age.", s. 23.

¹²⁵BOA, Y. EE, 5/106, 11 Ramazan 1319, 9 Kânunuevvel 1317, 22 Aralık 1901.

bölük asker işe koşulmuştur.¹²⁶ Ayrıca Sultan, Paşa'nın İstanbul'a dönmesini sağlamak için muhtelif yollar denemiştir. Paşa'yı geri getirmek için ona birtakım suçlar isnat etmiştir.¹²⁷ Eşi Seniha Sultan'ı da gözünün altında olması için, Yıldız'a getirtmiştir.¹²⁸ Mahmud Paşa bu çabalar sonrasında, hem memleket özlemi hem de para sıkıntısının da etkisiyle¹²⁹, zaman zaman dönmeyi düşünmüştür. Ancak oğulları, Jön Türkler ve İngilizler Paşa'nın dönmesini istememektedir. Mısır'da¹³⁰ Paşa'nın oğulları "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza"¹³¹ diye başlayan ve bir Jön Türk kongresi öneren iki bildiri yayınlamışlar ve babalarının yapmadığı bir biçimde siyasete atılıp Paşa'nın dönme isteğine karşı koymuşlardır.¹³² Aşağıda da bahsedileceği üzere Paris'te 4 Şubat 1902'de toplanan bu kongrede Jön Türkler arasında yaşanan görüş ayrılıkları Jön Türkleri iki farklı hizbe bölmüştür. Prens Sabahaddin Bey ve taraftarları "Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî" adı altında, Ahmed Rıza Bey ve taraftarları ise "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adı altında Sultan II. Abdülhamid'e ve Osmanlı hükümetine muhalefete devam etmişlerdir.

1889'da kurulan İttihad-ı Osmanî örgütü 1902'a kadar bu evrelerden geçmiştir.¹³³ Bu tarih aralığına bakılacak olursa Ahmed Rıza Bey dışındaki Jön Türkler'in zaman zaman anarşistlerin doğrudan eylem yöntemiyle Sultan Abdülhamid'i devirmeye çalıştıkları görülecektir. Ancak Ahmed Rıza Bey'in inançlı bir pozitivist olmasından dolayı "Nizam ve Terakki" düsturunun gereği olarak bu tarz faaliyetlere sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Erik Jan Zürcher'in de dediği gibi Jön Türkler Fransa'da sosyalist hareketin büyümesine tanıklık ettikleri halde bu tarih aralığında sosyalizmin de hiçbir türünün çekimine kapılmamışlardır.¹³⁴ Bu arada 1889 ile 1902

¹²⁶Ernest E. Ramsaur, "age.", s. 74.

¹²⁷Ramsaur'a göre bu suçlar, eşinin mücevherlerini çalmak, haremdeki hizmetkârlardan birini öldürmek ve Türk kanunlarına göre padişahın vasiliği altında olan oğullarını zorla kaçırmak gibi suçlardı. Bkz. Ernest E. Ramsaur, "Jön Türkler ve 1908 İhtilâli", İstanbul 2007, s. 75.

¹²⁸Sina Akşin, "age.", s. 79.

¹²⁹Sina Akşin, Paşa'ya parasal destek vermek için, Paris'te bazı sermaye çevrelerinin oluşturduğu bir sendikadan bahsetmektedir. Bkz. Sina Akşin, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", Ankara 2014, s. 79. Ayrıca bkz. Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 136-140.

¹³⁰Damad Mahmud Paşa ve oğulları Fransa, İsviçre, Londra ve Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın davetiyle Mısır'a gitmişlerdir. Bu seyahatleri ve yazışmaları Ahmed Bedevî Kuran detaylı bir şekilde aktarmıştır. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 117-163.

¹³¹Ahmed Bedevî Kuran bu bildirimleri yayınlamıştır. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 168-172.

¹³²Sina Akşin, "age.", s. 80.

¹³³Bu tarih aralığını kapsayan detaylı çalışmalardan bir tanesi M. Şükrü Hanioglu'na aittir. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, "Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)", İstanbul 1985.

¹³⁴Erik Jan Zürcher, "Modernleşen Türkiye'nin Tarihi", İstanbul 2015, s. 139.

yılları arasındaki gelişmeler çalışmanın kapsamı hâricinde olduğu için detaylı olarak anlatılmamıştır. Sadece Jön Türk hareketi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti için dönüm noktası olmuş hadiseler anlatılmaya çalışılmıştır. Bundan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1902 Birinci Jön Türk Kongresi'nden itibaren 1918 son İttihat ve Terakki Kongresi'ne kadar sol hareketlerle olan ilişkileri irdelenmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ JÖN TÜRK KONGRESİ'NDEN (1902) İL MEŞRUTİYET'İN İLÂNINA (1908) KADAR İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE SOL HAREKETLER

1.1. Birinci Jön Türk Kongresi (1902)

Prens Sabahaddin Bey ve Prens Lütfullah Beylerin yayınladıkları bildirimlerle yaptıkları çağrı üzerine Birinci Jön Türk Kongresi, Paris'te, Fransız Enstitüsü üyelerinden M. Leter Pontalis'in evinde¹³⁵ toplanmıştır. Sina Akşin'e göre kongrenin toplanmasına en büyük engel, gelecek delegelerin yol ve ikamet masraflarıydı. Fakat bu giderleri karşılamak için Prens Sabahaddin Bey şahsı adına, Sina Akşin'in deyiimiyle kaynağını tam olarak bilemediğimiz bir borç anlaşması imzalamıştır.¹³⁶ Bunun akabinde herkese seyahat masrafları ve davetiyeler gönderilerek bütün katılımcıların bir araya toplanmasına uğraşılmıştır.¹³⁷

“Osmanlı Liberal Fırkası Kongresi” Şubat'ın dördünden dokuzuna kadar sürmüştür. Kongrede Türk, Arap, Rum, Arnavut, Kürt, Ermeni, Çerkes, İslam, Hıristiyan, Musevî vesair hepsi Osmanlı memleketinden gönderilmiş mebusan hazır olmuşlardır. Prens Sabahaddin (belgede Selahaddin olarak yazılmış) kongrenin açılışında bir konuşma yapmış, konuşmasında “*el-yevm mevcut olan usül-ü iradeyi reddederek terakki ve hürriyetin tesis olunması gerektiğini*” söylemiştir. Ayrıca “*Kanun-u Esasî'nin tesisinin, insaniyet nokta-i nazarından Avrupa hükümetlerine ait bir vazife olduğunu*” ileri sürmüştür.¹³⁸ Görüldüğü üzere Prens Sabahaddin Bey Avrupa müdahalesini istemektedir. Kongre Damad Mahmud Paşa'nın fahrî başkanlığında, Ramsaur'a göre 47¹³⁹, Ahmed Bedevî Kuran'a göre 60-70¹⁴⁰, Sina Akşin'e göre ise 40

¹³⁵Ahmed Bedevi Kuran, “*İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*”, İstanbul 1948, s. 181. Ahmed Bedevî Kuran diğer bir çalışmasında şahsın ismini “ayan üyelerinden Türk muhibbi ve hürriyet dostu Mösyö Lafeuvre Contalis” olarak vermiştir. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, “*İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*”, İstanbul 2000, s. 189. Mithat Şükrü Bleda'nın anılarında “Anıların Hatırlattıkları” kısmında Cihad Baban, kongreyi Paris'te Ahmed Rıza Bey'in topladığını söylemektedir. Bkz. Mithat Şükrü Bleda, “*İmparatorluğun Çöküşü*”, İstanbul 1979, s. 10.

¹³⁶Sina Akşin, “*age.*”, s. 80.

¹³⁷Ahmed Bedevî Kuran, “*İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*”, İstanbul 2000, s. 189.

¹³⁸BOA, Y. PRK. TKM, 45/16, 7 Zilkade 1319, 2 Şubat 1317, 15 Şubat 1902.

¹³⁹Ernest E. Ramsaur, “*age.*”, s. 86.

¹⁴⁰Ahmed Bedevî Kuran, “*age.*”, s. 189.

civarında bir delege sayısı ile toplanmıştır.¹⁴¹ 7 Nisan 1901'de *Saadet Gazetesi*'nin imtiyaz sahibi Mahmud Nuri Bey tarafından Yıldız'a gönderilen belgede Avrupa'ya firar eden Jön Türkler'in "*muahharen bir kongre icra edecekleri ve Jön Türkler ile Arnavutluk, Ermenistan, Kürdistan, Makedonya ve Suriyelilerin kâfisinin birden ihtilâl edecekleri*" haberi yazmaktadır.¹⁴² Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid kongre icra edileceğini kongrenin açılışından önce öğrenmiştir.

Kongre esnasında, ihtilâlciler arasında, Kanun-u Esasî'nin tekrar tesisi için takip edilecek yollar konusunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. İlk görüş İsmail Kemal Bey tarafından ortaya atılan yalnız propaganda ve yayının ihtilâl için yeterli olmayacağı, bu tarz faaliyetlerin yanı sıra askerî kuvvetlerin de silahlı güç olarak ihtilâl harekâtına katkı sağlamaları gerektiği görüşüdür. İsmail Kemal Bey Eski Avlonya Mebusu olarak kongreye katılmıştı.¹⁴³ Kendisi daha kongre toplanmadan evvel büyük devletlerin müdahalesini isteyen tarafta bulunduğu için Ahmed Rıza Bey ve ekibiyle çatışmıştı. Kongreye sunduğu düşünceye göre "*Salt propaganda ve yayın yoluyla devrim olmaz; bu nedenle silahlı güçlerin de devrim hareketine katılmasını sağlamak*" gerekmektedir. Böylelikle Batı'nın dikkati çekilerek büyük devletlerin desteği sağlanacaktı ve Sultan taviz vermek zorunda kalacaktı. Kendisini "*dâhilde bir askerî kuvvetin mümessili*" olarak tanıtan İsmail Kemal Bey, belirttiği doğrultuda çalışılmasını ve payitahtta bir darbe yapılmasını önermiştir.¹⁴⁴ İkinci görüş ise yabancı hükümetlerin müdahalesini davet yoluyla memlekette ıslahat icrasına girişmek gerektiği görüşüdür. Ahmed Bedevî Kuran'a göre bu görüş kongreye katılan Ermenilerden gelmiştir. Ermeniler Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yazılı olan 11 Mayıs 1895 tarihli muhtıranın uygulanmasını talep etmişlerdir.¹⁴⁵ Bu madde 93 Harbi'nden sonra imzalanan Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin fazla değişikliğe uğratılmadan kabul edilmiş haliydi.¹⁴⁶ Söz konusu madde şudur:

¹⁴¹ Sina Akşin, "*age.*", s. 80. Ahmed Bedevî Kuran kongreye katılan Osmanlı İhtilalcilerinden bazılarının isimlerini vermiştir. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, "*İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*", İstanbul 2000, s. 190.

¹⁴² BOA, Y. PRK. PT, 20/95, 17 Zilhicce 1318, 25 Mart 1317, 7 Nisan 1901. Bu belgeye göre Jön Türkler "*memalik-i Osmaniyeye'de icra edilen vahşet ve mezalimin fail-i hakikiyesi*" olarak Sultan II. Abdülhamid Han'ı görmektedir.

¹⁴³ Ahmed Bedevî Kuran, "*age.*", s. 190.

¹⁴⁴ İhsan Burak Birecikli, "*Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908)*", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt:3, Sayı: 5, Ankara 2009, s. 107-108.

¹⁴⁵ Ahmed Bedevî Kuran, "*age.*", s. 191.

¹⁴⁶ Yusuf Sarımay, "*Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)*", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Ankara 2008, s. 78.

“Doğuda Rus askerinin istilası altında bulunup Osmanlı Devleti’ne iadesi gereken yerlerin tahliyesi oralarda iki devlet arasındaki iyi münasebetlere zarar getiren karışıklıklara meydan verebileceğinden, Osmanlı Devleti Ermenilerin oturduğu eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini sağlamayı taahhüt eder.”¹⁴⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti yayın organı *Şura-yı Ümmet* gazetesinde Ermenilerin bu yaklaşımına karşı kendi fikrini beyan etmiştir. 9 Mayıs 1902 tarihli ve 3 numaralı nüshada Cemiyet *“Geçen de Paris’te inikad eden Osmanlı Kongresi’nde Ermenilerden biri müdahale-i ecnebiyyeyi reddeden azaya: “Siz müdahaleyi istemiyorsunuz, Sultan Hamid de istemiyor!” demişti. Sultan Hamid de istemiyor diye bizim istemekliğimiz lazım gelmez”* sözleriyle bu teklife karşı tavrını belirtmiştir.¹⁴⁸ Fakat kongrede Ermenilerin bu talepleri *“maksada hanel gelmemesi”* şartıyla kabul edilmiştir.¹⁴⁹

Birinci Jön Türk Kongresi ya da yukarıda söylendiği ismiyle *“Osmanlı Liberal Fırkası Kongresi”* Jön Türkler’in iki farklı temel görüşe ayrılmasına sebep olmuştur. Bunlardan ilki Prens Sabahaddin Bey’in izah ettiği ölçüde yabancı müdahalesine taraftar olanlardı ve çoğunluğu teşkil etmekte idiler. Bu hizbin lideri İsmail Kemal Bey idi. Diğer bir görüş ise Ahmed Rıza Bey liderliğinde *“adem-i müdahaleciler”* yani müdahale karşıtları hizbiydi.¹⁵⁰ Bu grupta ise Ahmed Rıza Bey dışında Dr. Nazım Bey, Hoca Kadri, Yusuf Akçura ve Ferit Tek bulunmaktaydı. *“Adem-i müdahaleciler”* grubu azınlığı teşkil etmekteydi. Görüldüğü üzere kongrenin başlıca sonucu zaten genellikle fazla bir birlik içinde çalışamayan Jön Türk hareketinin iki ana hizbe bölünmüş olmasıdır.¹⁵¹

Kongre’ye katılan Ermeni örgütleri, siyasal düzeni dönüştürmek amacıyla Osmanlı liberalleriyle işbirliği yapacaklarını belirtmelerine rağmen kendi çıkarlarını ön planda tutmuşlardır. Zira *Şura-yı Ümmet* gazetesinde çıkan habere göre Paris’teki kongrede talepleri kabul edilmesine rağmen Ermeniler Cenevre’de bir kongre daha toplayacaklardır. Bu kongrede tamamıyla istiklâl emelleri doğrultusunda kararlar alacaklardır. Bu arada Bulgar komitecilerden Sarafof da bu kongrede konuşma

¹⁴⁷Yusuf Sarıncay, “agm.”, s. 76.

¹⁴⁸“Ermenilere Dair”, *Şura-yı Ümmet*, No. 3, 1 Safer 1320, 9 Mayıs 1902, 27 Nisan 1318, Cuma, s. 2-3.

¹⁴⁹BOA, Y. PRK. TKM, 45/16, 7 Zilkade 1319, 2 Şubat 1317, 15 Şubat 1902.

¹⁵⁰Ahmed Bedevî Kuran, “age.”, s. 191.

¹⁵¹Sina Akşin, “age.”, s. 83.

yapacaktır.¹⁵² Özlem Karsandık'a göre de Birinci Jön Türk Kongresi'ne Hınçak ve Taşnak komiteleri birlikte katılım sağlamış ve kongrede birlikte hareket etmişlerdir.¹⁵³ Hınçak Komitesi (Hınçak kelimesi Ermenice'de "Çan" anlamına gelmektedir.) 1887'de kendilerini Marksist olarak kabul eden altı Rusya Ermenisi genç öğrenci tarafından Cenevre'de "Hınçakyan Sosyal Demokrat Partisi" adıyla kurulmuştur. Ancak Anaide Ter Minassian'a göre programı, örgütlenme ve taktiklerinde açıkça başat olan Marksizm'den ziyade Narodnizm (Halk iradesi ya da özgürlüğü) görüşüdür.¹⁵⁴ Parti "İhtilâlcî Hınçak Partisi" ismini ise 1890 yılında almıştır¹⁵⁵ ve "Ermeni Sorunu"na sosyalizmi ilk sokanlar Kafkasya Hınçakları olmuştur.¹⁵⁶ Taşnak Komitesi ise 1890'da Tiflis'te, Türkiye Ermenistanı'nın ekonomik ve siyasal özgürlüğünü isteyen milliyetçi ya da sosyalist, ılımlı ya da köktenci bütün Ermenileri toplamak amacıyla kurulmuştur. Çoğunluğu demokratik ve liberal görüşte olmasına rağmen içlerinde sosyalist bir azınlık bulunmaktadır ve bu azınlık da Narodniklerden oluşmuştur. Komite adını ise Ermenice "federasyon" anlamına gelen Taşnaksutyun kelimesinden almıştır.¹⁵⁷ XIX. yüzyılın sonundan itibaren Türkiye'ye girmeye başlayan sosyalist fikirlerin, 1910'a kadar, Türk-Müslüman nüfus arasında neredeyse hiçbir etkisi olmamasına rağmen bu iki Ermeni partisi 1896'dan bu yana Enternasyonal'in kongrelerine kabul edilmiştir.¹⁵⁸ Özlem Karsandık'a göre Kongre sonrası Jön Türkler arasında gerçekleşen bölünme bu Ermeni komitelerini de etkilemiştir. 1908 yılından sonra Taşnak komitesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle, Hınçak komitesi ise adem-i merkezîyet yanlısı muhalefet ile işbirliğini tercih etmiştir. Daha da ötesi İttihatçılar, Hınçaklar'dan daha güçlü olan Taşnakları Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin temsilcisi olarak görmüşlerdir.¹⁵⁹

1.1.1. Jön Türkler ve Narodnizm

Yukarıda bahsi geçen "Narodnizm" akımı Osmanlı-Türk aydınlarını etkilemiş bir akımdır. Bu akım 1870 yıllarında, Rusya'da "Narodnichestvo" yani halkçılık ismiyle, aydının halka gitmesi, halka gidip onu aydınlatması, halktan toplumun

¹⁵²"Mektub-u Mahsus: Cenevre'den", *Şura-yı Ümmet*, No. 4, 15 Safer 1320, 23 Mayıs 1902, 11 Mayıs 1318, Cuma, s. 4.

¹⁵³ Özlem Karsandık, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Siyasal Faaliyetleri (1887-1908)", Mersin 2005, s. 94.

¹⁵⁴Anaide Ter Minassian, "Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912", İstanbul 1992, s. 22.

¹⁵⁵Kâmuran Gürün, "Ermeni Dosyası", s. 200.

¹⁵⁶Anaide Ter Minassian, "age.", s. 23.

¹⁵⁷Anaide Ter Minassian, "age.", s. 25.

¹⁵⁸George Haupt-Paul Dumont, "age.", s. 19.

¹⁵⁹Özlem Karsandık, "age.". s. 94-95.

meselerini öğrenmesi ve halkı tanıması fikirleriyle doğmuştur.¹⁶⁰ Kelime olarak *narodnik*, köylü devrimi teorisine inanan ve otokrasi taraftarlarına karşı terör uygulanmasını kabul eden devrimci gruplar için ortak bir isim olarak kullanılmıştır.¹⁶¹ “*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*”nin 2. cildinde yapılan tanımda ise Narodnizm’in köylü ve küçük üretimcilerin çıkarlarını dile getiren ve Rusya’nın kapitalist gelişme aşamasını geçirmeden reform ya da devrim yapılabileceğine inanan Rus demokratik ideolojilerine verilen isim olduğu belirtilmektedir.¹⁶² Narodnizm’in kökleri ise Alexander Herzen ve Nikolay Çernişevski’nin 1800’lerin ilk yarısında sundukları görüşlere dayanır. Alexander Herzen Rus halkına özgü yerli bir “sosyalizm” hatta “komünizm”i formüleştirmek amacıyla özgün bir girişimde bulunmuştur.¹⁶³ Nikolay Çernişevski ise bir kilise papazının oğlu olmasının da etkisiyle “sosyalistlerin, komünistlerin, radikal cumhuriyetçilerin ve Montanyarların* düşüncelerini” kendi Hıristiyan inançlarıyla uzlaştırmaya çalışmıştır.¹⁶⁴ Ancak Narodnizm’in siyasal bir akıma dönüşmesi 1868 yılında kolektivist anarşizm kuramcısı Mikhail Bakunin’in *Narodnoe Delo (Halkın Davası)* dergisinde genç Ruslara üniversiteleri bırakıp ‘halka gitme’ çağrısı yapan bir makale yayınlamasıyla gerçekleşmiştir.¹⁶⁵

Narodnizm akımı Rusya’da, 1870’li yılların sonunda, olumsuz tepkilerle karşılaşmaya başlamıştır. İlk olarak Plehanov adında genç bir devrimci bireysel terörizm konusunda narodniklerle anlaşmazlığa düşmüş ve yurt dışına gitmiştir. Georgi Valentinoviç Plehanov siyasetçi ve fikir adamı özellikleriyle Rusya’da sosyalizmin ve Marksizm’in gelişmesinde etkili olmuş bir kişiliktir. Kendisi ülkesinde işçi sınıfına dayalı bir sosyalist hareketin oluşmasında önemli roller oynamıştır.¹⁶⁶ Plehanov başlarda Karl Marx’la uyuşmamasına ve Mikhail Bakunin’e yakınlık duyan bir çevrede yetişmesine rağmen giderek Marx ve Engels’in fikirlerine daha çok yakınlaşmaya başlamıştır.¹⁶⁷ Yurt dışında Marksizm’i kabul etmiş ve İsviçre’de, 1883 yılında,

¹⁶⁰Niyazi Berkes, “*Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*”, İstanbul 2002, s. 81.

¹⁶¹E. H. Carr, “*Bolşevik Devrimi 1917-1923*”, İstanbul 2016, Cilt: 1 s. 16.

¹⁶²*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 2, s. 496.

¹⁶³Andrzej Walicki, “*Rus Düşünce Tarihi 1760-1900 Aydınlanmadan Marksizme*”, Ankara 1987, s. 152.

* Montanyarlar, Fransız Devrimi sonrasında Kurucu Meclis’te solda oturan, kendilerine “dağlılar” denen gruptur.

¹⁶⁴Andrzej Walicki, “*age.*”, s. 170.

¹⁶⁵Evren Haspolat, “Meşrutiyet’in Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 47, Ankara 2011, s. 560.

¹⁶⁶Korkut Boratav, “Georgi Valentinoviç Plehanov (1856-1918)”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 2, s. 502-503.

¹⁶⁷James Joll, “*II. Enternasyonal*”, İstanbul 2002, s. 27.

“Emeğin Kurtuluşu” adlı Rus-Marksist bir topluluk oluşturmuştur. Sonrasında ise Plehanov ve arkadaşları devrimin, ancak kapitalizmin gelişmesiyle ve sanayi proletaryasının eseri olarak gerçekleşebileceği tezini Rusya’ya uygulayarak, makalelerinde narodniklerle mücadeleye girişmişlerdir.¹⁶⁸ Niyazi Berkes’e göre ise Narodnizm’in Rus ulusunun tarihsel evriminin Batı uygarlığındaki toplumların evriminden tamamıyla ayrı nitelikte olduğu kanısına varması yüzünden Narodnizm, 1890’lardan itibaren Marksist toplumcular tarafından reddedilmiştir.¹⁶⁹

Yine Berkes’e göre Rusya’daki bu Narodnizm akımı üç dolaylı yoldan Türk aydınlarını da etkilemiştir. Birincisi Balkan ve özellikle Bulgar aydınlarıdır. İkinci yol ise Rusya’dan gelen Türklerdir. Örneğin İttihad-ı Osmanî Örgütü’nün kurucu kadrosunda yer alan Hüseyinzade Ali, Petersburg Üniversitesi’nde okumuş ve hatta Namık Kemal’i bile ilk defa orada duymuştu. Hüseyinzade Ali gibi aydınlar, ihtimal ki ilk defa olarak, Rusya’daki üniversitelerde ve orta öğretim okulları olan jimnazyumlarda öğrenciler arasında oldukça yaygın olan Narodnizm akımı hakkında dolaylı yoldan bilgi edinmişlerdi. Üçüncü dolaylı yol ise nasyonalist Taşnak hareketinden ziyade sosyalist Hınçak hareketidir.¹⁷⁰ Zira yukarıda belirtildiği gibi Hınçak hareketinin örgütlenme şekli ve programında başat olan akım Narodnizm’dir. Hınçak hareketinin kurucuları olan öğrenciler, Narodnizm’e başkaldıran Plehanov’u tanımalarına ve kendilerini sosyalist olarak nitelemelerine rağmen, Anaide Ter Minassian’a göre Narodniklerdir.¹⁷¹

Zafer Toprak’ın da dediği gibi II. Meşrutiyet Osmanlı düşünce tarihinde “cemiyet” ve “halk” sözcükleriyle yeni bir devre açmıştır. Dolayısıyla II. Meşrutiyet Osmanlı düşün yaşamına halkçılık akımını da kazandırmıştır. Osmanlı halkçılığı ilk başta Selânik’te ortam bulmuş fakat Selânik’in kaybedilmesinden sonra İstanbul’da yeşermiştir.¹⁷² II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Türk aydınları arasında başlayan “toplumculuk” ya da “halkçılık” düşüncesi, Rusya’daki Narodnizm ve Marksizm

¹⁶⁸ E. H. Carr, “age.”, s. 16.

¹⁶⁹ Niyazi Berkes, “age.”, s. 81.

¹⁷⁰ Niyazi Berkes, “age.”, s. 82.

¹⁷¹ Anaide Ter Minassian, “age.”, s. 22. “Hınçak” Ermenice’de “Çan” anlamına gelmektedir ve Alexander Herzen’in yayınladığı mecmuanın ismi “Kolokol” da “Çan” anlamına gelmektedir.

¹⁷² Zafer Toprak, “Türkiye’de Popülizm 1908-1923”, İstanbul 2013, s. 44-165-170.

akımları ile dolaylı veya dolaysız ilişki içinde olmuş ve onlardan etkilenmiştir.¹⁷³ Osmanlı halkçıları Rus Narodnik hareketinden, Balkan popülizminden ve köycülüğten de esinlenerek *Türk Yurdu*, *Halka Doğru* gibi mecmualar çıkarmışlardır. Bu mecmualardan özellikle *Halka Doğru*, Çarlık Rusyası'nda 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişen Narodnik hareketinin temel şiarlarından biriyle aynı isme sahip olması sebebiyle önemlidir.¹⁷⁴ Derginin yazarları arasında Rusya'da narodnik hareketine katılan Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya'dan göçen Türk aydınları bulunmaktadır.¹⁷⁵ Örneğin Ziya Gökalp 18 Nisan 1918 tarihinde çıkan *Yeni Mecmua* dergisinde kaleme aldığı makalesinde Hüseyinzade Ali'nin Osmanlı'nın içtimaî hastalığını “*yan geldizm*” olarak isimlendirdiğini belirtmiştir. İlerleyen satırlarda da “*Ali Bey Petersburg Darülfünununda iki tesir altında kalmıştı: Panславizm, sosyalizm. Ali Bey Panславizm'den (Pantürkizm) mefkûresini çıkardığı gibi, sosyalizmden de (halkçılık) ahlakını aldı.*” diyerek sosyalizm fikrinin Hüseyinzade Ali Bey üzerindeki tesirinden bahsetmiştir.¹⁷⁶ François Georgeon ise Yusuf Akçura'nın Rus popülizmi ve Tolstoy'dan etkilendiğini belirtmektedir. Kendisi Yusuf Akçura'nın “*Tolstoy'un Rus köylüsüne duyduğu sonsuz aşk yoluyla evrensele ulaşarak, yapıtlarında ve yaşamında hümanizm ve milliyetçilik arasındaki çelişmeyi çözüme ulaştırdığı*” düşüncesine sahip olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁷ Akçura'nın Kasım 1911'da *Resimli Kitap* mecmuasında Tolstoy'un hayatı ve edebiyatı hakkında kaleme aldığı uzun ve detaylı makale, kendisinin Tolstoy'a olan ilgisini göstermesi açısından önemlidir.¹⁷⁸ Narodnik hareketinin temel şiarlarından biriyle aynı ismi taşıdığı için yukarıda bahsi geçen *Halka Doğru* mecmuasına ve II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı halkçılığına kısaca göz gezdirmek faydalı olacaktır.

¹⁷³İ. Arda Odabaşı, “Osmanlı'da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık -Rasim Haşmet Bey-“ İstanbul 2011, s. 41-42.

¹⁷⁴Zafer Toprak, “age.”, s. 170.

¹⁷⁵Hasip Saygılı Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu'nun Rusya'da Narodnik harekete katıldığını aktarmaktadır. Bkz. Hasip Saygılı, “1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid”, İstanbul 2016, s. 244.

¹⁷⁶Ziya Gökalp, “İçtimaiyat: Türkçülük Nasıl Doğdu?”, *Yeni Mecmua*, Cilt: 2, No. 40, 7 Recep 1336, 18 Nisan 1918, 18 Nisan 1334, Perşembe, s. 262-263.

¹⁷⁷François Georgeon, “age.”, s. 59. Hüseyinzade Ali Bey de Tolstoy'u Rusya'daki ediplerin başı olarak görmekte ve Tolstoy'un “dindar ve halka hizmet etme anlayışıyla dolu bir insan” olduğunu düşünmektedir. Bkz. Alaattin Uca, “Ali Bey Hüseyinzade (Turan)”, Konya 2017, s. 320-321.

¹⁷⁸Yusuf Akçura, “Lef Nikolayeviç Tolstoy”, *Resimli Kitap*, No. 32, Zilkade 1329, Kasım 1911, Teşrinisani 1327, s. 746-754.

Halka Doğru mecmuasının ilk sayısı 24 Nisan 1913'te, son sayısı ise 20 Nisan 1914 tarihinde çıkmıştır. Mecmua, haftalık olarak, toplam 52 sayı çıkmıştır.¹⁷⁹ Derginin daimi muharrirleri 2 Ekim 1913 sayılı ve 24 sayılı nüshada “*Halide Edip Hanım, Aka Gündüz, Akçuraoğlu Yusuf, Ahmed Agayef, Tevfik Nureddin, Celâl Sahir, Hüseyinzade Ali, Hamdullah Suphi, Akil Muhtar, Abdülfeyyaz Tevfik, Ali Canip, Ali Said, Ali Ulvi, Galip Bahtiyar, Kazım Nami, Köprülüzade Mehmed Fuad, Gökalp, Mehmed Emin, Mehmed Ali Tevfik, Memduh Şevket, Nazım Beyler*” şeklinde listelenmiştir.¹⁸⁰ Görüldüğü üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumî üyesi Dr. Nazım Bey de derginin daimi yazarları arasında gösterilmiştir.¹⁸¹ Yusuf Akçura 18 Eylül 1913 tarihli ve 24 sayılı nüshada kaleme aldığı “Halka” isimli makalesine “*Biz “Halka Doğru” diye ad taktığımız bu cerideyi halk için, halka faydalı olmak için çıkarıyoruz.*” sözleriyle başlamıştır. Devamında da “*Halktan muradımız köylükte yaşayan az toprak sahibi yahut büsbütün topraksız reçberler, sonra şehirlerde geçinen ufak esnaf ve günlükçü ameleler, ırgatlardır. Biz uzaktan uzağa bunların geçinimleri güç olduğunu, fakr-u zaruret çektiklerini biliyoruz.*” sözleriyle “halk” kelimesini sınıfsal bir bağlamda kullanmış ve gelir düzeyinin bu hususta belirleyici olduğunu dile getirmiştir. Makalesini bitirirken Akçura “*halkımız da bize yardım etmelidir: bize mektup yazmalı, sualler sormalı, gelip bizimle görüşmeli. Yoksa yalnız bizim isteğimizle iş olup bitmez. Tek elin havada sallanmasından ses çıkmaz. Halk arasında yaşayan mektep hocaları, nahiye müdürleri, imam efendiler, ziraat müfettişleri, sıhhiye müfettişleri çok ama pek çok yardım edebilirler. Ezcümle halk içinde gördüklerini, bildiklerini, düşündüklerini güzel güzel yazabilirler. Bu yolda himmetlerini beklemeye kendimizi pek haklı zannediyoruz. Onlar da bizim kadar biliyorlar ki kendilerini asıl yaşatan, besleyen halktır. Halka borçludurlar. Halk sağlam ve zengin olmazsa, onlar da en sonunda aç kalacaklarını asla unutmamalıdır.*” sözleriyle halkın dergiye fikirleriyle, istekleriyle iştirak etmesini istemiş ve halkın refahının toplumun diğer katmanlarının da refahı anlamına geleceğini belirtmiştir.¹⁸² İzmir’de Aydın mebusu İsmail Sıtkı tarafından çıkarılan *Köylü* gazetesinde de halkçı ve köycü söylemler bulunmaktadır. Örneğin 2 Ağustos

¹⁷⁹İ. Arda Odabaşı, “*II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık Köycülük Sosyalizm*”, İstanbul 2015, s. 42.

¹⁸⁰“Halka Doğru’nun Daimi Yazıcıları”, *Halka Doğru*, No. 24, 1 Zilkade 1331, 2 Ekim 1913, 19 Eylül 1329, Perşembe, s. 1.

¹⁸¹Ahmet Eyicil listede adı geçen “Nazım Bey”in Dr. Nazım Bey olduğunu söylemektedir. Bkz. Ahmet Eyicil, “*İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Nâzım Bey*”, Ankara 2004, s. 147.

¹⁸²Akçuraoğlu, “Halka”, *Halka Doğru*, No. 22, 16 Şevval 1331, 18 Eylül 1913, 5 Eylül 1329, Perşembe, s. 169-172. Yusuf Akçura’nın “Halka” makalesi bir yazı dizisi şeklinde beş sayı boyunca tefrika edilmiştir. Odabaşı bu makalelerin tercümelerini çalışmasında yayınlamıştır. Bkz. İ. Arda Odabaşı, “*II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık Köycülük Sosyalizm*”, İstanbul 2015, s. 50-66.

1909 tarihli ve 281 numaralı *Köylü* gazetesinin sloganı “Cuma’dan başka her gün çıkar. Her şeyden yazar, doğruluktan ayrılmaz. Ahalinin ve başlıca esnafın, köylülerin, reñçberin, işçilerin ilerlemesine çalışır. Kanuna uygun işlerine yardım eder Türk gazetesidir.” şeklindedir.¹⁸³ Aynı gazete 11 Mart 1911 tarihli ve 767 numaralı nüshasında ise “Bu sözleri yazmaya başlamadan evvel gözlerimizden yaş geliyor köylülerimiz, sevgili köylülerimiz için. Onların büyüklüğü, ulviyeti, bu vatana ettikleri hizmetlerin kıymeti için ağlıyoruz. Fakat bu ağlayış keder, acı ağlayışı değil iftihar ağlayışıdır.” sözleriyle Osmanlı-Türk köylülerini yüceltmıştır.¹⁸⁴ İlerleyen zaman içerisinde İzmir’de bir de “Halka Doğru Cemiyeti” kurulmuştur. Dr. Nazım Bey ve Mahmud Celâl (Bayar) Bey’in çabalarıyla kurulan cemiyet 1918 yılı yaz aylarında *Halka Doğru Mecmuası* adında bir dergi de çıkarmaya başlamıştır.¹⁸⁵ Dergi 1 Şubat 1919 tarihli ilk sayısında “İsminden de anlaşılacağı üzere bu mecmuayı halk için tesis ediyoruz. (Halk) tabirinden maksadımız da milletin tahsil ve terbiye, idrak ve irfanca orta sınıfını teşkil eden tabakadır. Âmî ve avam dediğimiz hiç mektep görmemiş veya okuyup yazma öğrenmemiş kısım, mecmuamızdan bittabi bir şey anlayamayacağı gibi havas zümresi denilen tahsil ve tetebbuları yüksek tabakanın da risalemizi takip ve mütalaaya ihtiyaçları yoktur.” şeklinde çıkış amacını belirtmiştir. Ayrıca “halk” tabirini sınıfsal bağlamda kullanmış ve mecmuanın sadece milletin orta sınıfını teşkil eden “halk”a hitap ettiğini dile getirmiştir.¹⁸⁶ Ömer Seyfettin’in başyazarlığında çıkan *Türk Sözü* mecmuasında da halkçı söylemler bulunmaktadır. Örneğin dergi 25 Nisan 1914 tarihli ilk sayısında İstanbul’daki esnaf ve işçilere “Sizin saadetinizden, sizin elemelerinizden, sizin kederlerinizden, sizin istikbalinizden başka bir şey düşünmüyoruz.” şeklinde seslenmiştir. Ayrıca “Halkımızın her sınıfından gelecek kardaşımızı büyük bir memnuniyetle kabul edeceğiz.” sözleriyle topluma sınıfsal bir yaklaşımla hitap etmiştir.¹⁸⁷ Ayrıca bir başka makalesinde de taşra halkına seslenerek mektup yazmalarını, soru sormalarını istemiş ve “Bizim gazetemiz ediplerin, şairlerin gazetesi değildir. Söylediğiniz gibi yazın. İsterse imlalarımızda yanlış olsun, biz okur anlarız. Ve sizi ayıplamayız.” diyerek taşradaki halkın çekinmeden fikirleriyle gazeteye iştirak

¹⁸³“Cuma’dan başka her gün...”, *Köylü*, No. 281, 15 Recep 1327, 2 Ağustos 1909, 20 Temmuz 1325, Salı, s. 1.

¹⁸⁴“Her Şey Köylülerin Sırtından”, *Köylü*, No. 767, 10 Rebiyülevvel 1329, 11 Mart 1911, 26 Şubat 1326, Pazar, s. 1.

¹⁸⁵Zafer Toprak, “age.”, s. 194-195.

¹⁸⁶“Maksad ve Meslek” *Halka Doğru Mecmuası*, No. 1, 29 Rebiyülahir 1337, 1 Şubat 1919, 1 Şubat 1335, Cumartesi, s. 1.

¹⁸⁷“İstanbul’un Esnafı, Reñçberleri ve Amelelerine”, *Türk Sözü*, No. 1, 29 Cemaziyülevvel 1332, 25 Nisan 1914, 12 Nisan 1330, Cumartesi, s. 8.

etmesini rica etmiştir.¹⁸⁸ Görüldüğü üzere Narodnizm ve halkçılık akımları Osmanlı-Türk aydınlarını ve İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânını oldukça etkilemiş durumdadır.

1.1.2. Makedonya Sorunu ve Jön Türkler

Tekrar 1902 senesine döndüğümüzde Makedonya sorununun patlak verdiğini görmekteyiz.¹⁸⁹ Zira Makedonya sorunu, temel gündem maddesi olmasa bile, 1902 Birinci Jön Türk Kongresi'nde gündeme gelen konular arasındaydı.¹⁹⁰

Makedonya, aşağı yukarı eski Selânik, Manastır ve Kosova vilayetlerini kapsamaktadır.¹⁹¹ Bu bölgenin büyük bir kısmı Ayestefanos Antlaşması ile Bulgaristan'a verilmiş fakat bu kısım, Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir.¹⁹² Yusuf Hikmet Bayur'a göre bu toprakların bir zamanlar kendilerine verilmiş olduğunu unutmayan Bulgarlar, 1897 yılından başlayarak¹⁹³, tedhiş hareketlerine başlamışlardır. Aynı zamanda Bulgarlar Makedonya'da yaşayan en kalabalık Hıristiyan unsur olmak iddiasında idiler.¹⁹⁴ Zira Sina Akşin'e göre Makedonya'da toplam 1,5 milyon Müslüman'la birlikte 900.000 Bulgar, 300.000 Rum, 100.000 Ulah ve 100.000 Sırp'tan oluşan yaklaşık 1,4 milyonluk bir Hıristiyan nüfus bulunmaktaydı.¹⁹⁵

Makedonya Devrimci Kurtuluş Hareketi, Makedonya'daki kentli küçük-burjuva ortamından doğduktan sonra hür köylü kitlelerinin desteğiyle büyümüştür. Fikret Adanır'a göre bu hareket devrimci programından ziyade milliyetçi ideolojiler arasındaki savaşı ön plana çıkarmaktaydı. Bununla birlikte 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı yenilgisinden sonra Makedonya'nın elbet bir gün Bulgaristan'a verileceği korkusu hâlihazırda Osmanlı egemen sınıfında baş göstermişti. Bu korkunun etkisiyle

¹⁸⁸“Taşra Halkına”, *Türk Sözü*, No. 1, 29 Cemaziyülevvel 1332, 25 Nisan 1914, 12 Nisan 1330, Cumartesi, s. 8.

¹⁸⁹Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt: I Kısım: F*, Ankara 1983, s. 163.

¹⁹⁰Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914*, İstanbul 2015, s. 44.

¹⁹¹Yusuf Hikmet Bayur, *age.*, s. 164.

¹⁹²Sina Akşin, *age.*, s. 88.

¹⁹³Sina Akşin, *age.*, s. 88. 1897 yılında Rusya ile Avusturya Makedonya hakkında yeni bir antlaşma yapmışlardır. Detaylar için bkz. Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara t.y., Cilt: IV, s. 152.

¹⁹⁴Yusuf Hikmet Bayur, *age.*, s. 164.

¹⁹⁵Sina Akşin, *age.*, s. 88. Sina Akşin de rakamları Yusuf Hikmet Bayur'dan aktarmıştır. Bu rakamlar, takriben, 1904 senesinde Makedonya'da müfettiş olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın yapmış olduğu bir istatistiğe dayanmaktadır.

Makedonya’da bir anti-Bulgar cephe oluşmuş, bu cephede Osmanlı egemen sınıfından başka Rumlar, Patrikhane’ye bağlı Slav burjuvazisi, Kosova ve Manastır vilayetlerindeki küçük Sırp cemaatleri ve Selânik Musevî Cemaati de bulunmaktaydı.¹⁹⁶ İlk “Makedonya Komitesi” ise 1890’da Sofya’da kurulmuştur. Amacı, başlangıçta Makedonya’dan Bulgaristan’a göç eden Bulgarlara yardım etmek olmasına rağmen teşkilâtının büyümesiyle siyasi bir karakter kazanmıştır.¹⁹⁷ Sonrasında 1893’te, Selânik’te, Dame Gruev ve Dr. Hristo Tatarchev tarafından *Makedonska Revolyutsionna Organizatsiya* (Makedon İhtilâl Örgütü) adıyla gizli bir örgüt kurulmuş, bu örgüt 1896’da *Bilgarski Makedono-Odrinski Revolyutsionni Komiteti* (Makedonya-Edirne Bulgar İhtilâl Komiteleri) adını almıştır. Bu örgüt Makedonya sınırları içerisinde kurulduğu için “Makedonya İç Devrimci Örgütü (MİDÖ)” olarak da adlandırılmaktadır.¹⁹⁸ Örgütün 14 Temmuz 1893 tarihli nizamnamesinde Makedonya bölgesi ve Edirne vilayeti için muhtariyet isteği doğrultusunda çalışılacağı yazmaktadır. Örgüt bu maksada yönelik olarak Edirne ve Makedonya’da yerleşik Bulgarları “*gerek matbuat ve gerek telkinat-ı şifahî*” vasıtasıyla ihtilâle teşvik etmek ve uygun zemin hazırlandıktan sonra “*ahaliyi isyan ettirmek*” niyetinde olduğunu nizamnamesinde belirtmiştir.¹⁹⁹ Odabaşı’na göre Makedonya İç Devrimci Örgütü, diğer çoğu Balkan komitesinden daha solda durmaktaydı.²⁰⁰ Örgüte yalnızca Bulgarlar katılabilmekteydi ve yukarıda belirtildiği gibi örgütün amacı Makedonya ve Edirne için tam siyasal özerklik elde etmektir. Selânik’te bu örgütün kurulmasında az sonra, Bulgaristan’daki Makedon mülteciler de, 1894’de, Resneli Trayko Kitanchev başkanlığında bir *Makedonskiyat Komitet* kurmuşlardır. Bu komite de daha sonraları *Virhoven Makedonski Komitet* (Yüksek Makedonya Komitesi) adını almış ve üye ya da taraftarlarına *Virhovist* denmeye başlamıştır.²⁰¹ Galip Vardar bu komiteler hakkında şunları söylemektedir:

¹⁹⁶Fikret Adanır, “Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof’un Anılarında II. Meşrutiyet”, *Birikim*, Sayı: 9, İstanbul 1975, s. 15-16.

¹⁹⁷Enver Ziya Karal, “*Büyük Osmanlı Tarihi*”, Ankara t.y., Cilt: IV, s. 151.

¹⁹⁸Meltem Begüm Saatçi, “II. Meşrutiyet Öncesi Makedonya Sorununda “Bulgar” Rolü”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, Eskişehir 2005, s. 118. Hasan Taner Kerimoğlu örgütün adını 1905’te değiştirerek “Makedonya İç Devrimci Örgütü” adını aldığını söylemektedir. Bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, “*Osmanlı Kamuoyunda Bulgar Meselesi 1908-1914*”, İstanbul 2015, s. 46.

¹⁹⁹BOA, Y. PRK. MK, 5/114, 29 Zilhicce 1310, 2 Temmuz 1309, 14 Temmuz 1893.

²⁰⁰İ. Arda Odabaşı, “*age.*”, s. 26.

²⁰¹Fikret Adanır, “*agm.*”, s. 16.

“O tarihte Makedonya’da bulunan Bulgar eşkıyası iki kısma ayrılmıştı. Birinci grup, her ne pahasına olursa olsun Makedonya’yı Bulgaristan’a katmak ve ana vatan saydıkları Bulgaristan’ı büyütmek arzusunda idi. Bunlara o zaman *Virhivist*’ler adı veriliyor ve bunların başında gayet tehlikeli bir komiteci olan Sarafof ve onun kadar korkunç muavini Garvanof bulunuyordu. Bunların Bulgar hükümetinden para, malzeme ve her türlü yardım gördükleri muhakkak idi. Onların çete efradı daha güzel giyiniyor, çok mükemmel teçhiz ediliyor, manliher adı verilen silahlara, otomatik ve nagand tabancalara malik bulunuyordu. İkinci grup Makedonya’nın istiklâli için mücadeleye girmiş idiler. Bunlar şüphe yok ki, daha idealist idiler. Kendilerine Santralistler adı veriliyor ve başlarında çok kurnaz ve pek olgun bir komiteci olan meşhur Sandanski görülüyordu.”²⁰²

Galip Vardar, özellikle Bulgar komiteci Sandanski üzerinde durmuştur. Sandanski oldukça nüfuzlu ve tehlikeli bir komiteci olmakla birlikte sosyalist fikirler taşımaktadır.²⁰³ Ayrıca 29 Aralık 1907 tarihinde Bulgaristan Komiserliği’nden Mabeyn’e çekilen bir telgrafta “*Sandanski hizb-i ihtilâlinin Sarafof fırkasına muhalif bulunduğu*” da belirtilmiştir.²⁰⁴ Hatta daha sonra 9 Ekim 1908 tarihli ve 4-140 numaralı *Şura-yı Ümmet* gazetesinde Sandanski’nin Selânik’te *Virhivist*’ler tarafından saldırıya uğradığına dair bir haber çıkacaktır. Bu çatışmada Sandanski hafif yaralanmıştır. Saldırganlar ise yakalanamamıştır.²⁰⁵ Bu arada yukarıda bahsi geçen *Virhivist* Sarafof’un, daha evvel 31 Ekim 1883 tarihinde Yıldız’a gönderilen bir jurnalde, Paris’te “*Ermeni ve Osmanlı erbab-ı fesadıyla münasebette bulunduğu*” bildirilmiştir.²⁰⁶ Yunanlar ve Sırlar da Bulgarları taklit ederek çeşitli komiteler kurmuşlarsa bile en faal olan Bulgar komitelerdi. Çünkü bu komiteler resmî makamlar tarafından da teşvik edilmekteydi.²⁰⁷ 22 Temmuz 1895 tarihinde Yıldız’a çekilen şifreli telgrafta İbrahim Fethi “*Muhtelif çeteler nezdinde bulunan zabitanın vaktiyle Bulgar ordusundan mahreç ve seferberlikde orduya girip girmemekte muhtar ceman on kişi*” olduğunu bildirmiş ve Bulgar komitelerin resmî makamlar tarafından teşvik edildiğini belirtmiştir.²⁰⁸

Bu komiteler tedhiş hareketleri yaparak Avrupa’nın dikkatini celp etmeyi ve Osmanlı Devleti’ni ıslahat yapmaya mecbur bırakmayı amaçlamışlardı.²⁰⁹ 1895’de Makedon sosyalistlerden Vasil Glavinov, Makedon halkını silahlanıp dağlardaki

²⁰²Samih Nafiz Tansu, “*İttihâd ve Terakki İçinde Dönerler*”, İstanbul 2003, s. 20-21.

²⁰³Samih Nafiz Tansu, “*age.*”, s. 28-29.

²⁰⁴BOA, Y. PRK. MK, 22/59, 24 Zilkade 1325, 16 Kânunuevvel 1323, 29 Aralık 1907.

²⁰⁵“Sandanski’nin Mecruhiyeti”, *Şura-yı Ümmet*, No. 4-140, 13 Ramazan 1326, 9 Ekim 1908, 26 Eylül 1324, Cuma, s. 4.

²⁰⁶BOA, Y. PRK. AZJ, 8/94, 29 Zilhicce 1300, 19 Teşrinievvel 1299, 31 Ekim 1883.

²⁰⁷Enver Ziya Karal, “*age.*”, s. 151.

²⁰⁸BOA, Y. PRK. MK, 6/87, 29 Muharrem 1313, 10 Temmuz 1311, 22 Temmuz 1895.

²⁰⁹Enver Ziya Karal, “*age.*”, s. 152.

kahramanlara katılmaya çağırmıştır. Bu tarihte Osmanlı hükümetinin de Ermeni meseleleri ile meşgul olmasını fırsat bilen komiteler, genel bir ayaklanma çıkarmışlardır. Ancak bu ayaklanma yerel Hıristiyan halkın ilgisiz kalması nedeniyle başarıya ulaşamamıştır.²¹⁰ 1901'den itibaren ise Makedonya artık devamlı bir isyan atmosferi içinde yaşayacaktı. Bulgar, Sırp ve Rum çeteler soygun, dağa kaldırma, fidye isteme gibi eylemlere girişmekteydiler. 1902'de de Makedonya Komitesi muhtariyet kampanyasına girişmiş ve bir program hazırlayıp Sultan II. Abdülhamid'e göndermişti. Bunun üzerine 1902 Kasım ayında Sultan II. Abdülhamid yeni bir ıslahat programı tasarlayarak yürürlüğe koymuştur. Bu ıslahat programına göre valilerin yetkileri genişletilmiş, karma jandarma teşkilâtı meydana getirilmiş ve ıslahatın kontrolü vezir rütbesinde bir umumî müfettişe verilmiştir. Genel müfettişliğe tayin olunan Hüseyin Hilmi Paşa 1902 Aralık ayında Selânik'e gelerek göreve başlamış, iyi niyeti ve anlayışı sayesinde kısa sürede adaleti sağlamada ve suiistimalleri önlemede başarılı olmuş ancak komitecilik faaliyetlerinin önünü kesememiştir.²¹¹

1890'dan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en yoğun faaliyet gösterdiği alan Makedonya olmuştur. Ergün Aybars'a göre bu durum Sultan II. Abdülhamid'in Makedonya siyasetinin etkisizliğinden ve Makedonya'nın paylaşılmasının tüm imparatorluğun paylaşılmasına sebep olacağı korkusundan kaynaklanmıştır.²¹² 1898'de Tunalı Hilmi Bey tarafından kaleme alınan *Makedonya, Mazisi, Hali, İstikbali* isimli broşürde bölgedeki eğitim faaliyetlerinin artırılması ve halk gruplarına "Osmanlılık" kimliğinin aşılması önerilmiştir. Ayrıca 1901 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İngiltere'de yayınladığı *Osmanlı* gazetesi de Makedonya sorununu "Şark meselesi"nin bir parçası olarak görmüş ve Makedonya'nın Osmanlılar açısından hayatî önem teşkil ettiğini belirtmiştir. Birinci Jön Türk Kongresi'nde de Makedonya sorunu gündeme gelmiştir ancak Makedonya komiteleri kongreye katılmamıştır.²¹³ Kongreye katılanlar arasında Sathas, Adossidis ve Musurus isimli bazı Rum delegeler vardır. Ancak bu delegelerin Osmanlı ya da Yunan vatandaşı olup olmadıkları ve hangi örgütü temsilen kongreye katıldıkları belirsizdir.²¹⁴ Bu kongrede alınan kararlar, kongreye katılmayan

²¹⁰Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. M. Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İstanbul 2000, s. 43.

²¹¹ Enver Ziya Karal, "age.", s. 156-157.

²¹²Ergün Aybars, "Makedonya ve II. Meşrutiyet", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 1, İzmir 1983, s. 109.

²¹³Hasan Taner Kerimoğlu, "age.", s. 43-44.

²¹⁴Hasan Taner Kerimoğlu, "İttihat-Terakki ve Rumlara 1908-1914", İstanbul 2012, s. 43.

Makedonya örgütlerine gönderilerek Osmanlılık düşüncesinin bu örgütlerin isteklerine şimdilik tezat oluşturmayacağı belirtilmiştir.²¹⁵ Görüldüğü üzere Jön Türkler Makedonya'yı Osmanlılık düşüncesi altında birleştirerek devlet sınırları içerisinde tutmayı amaçlamışlardır.

Jön Türkler'in Makedonya'ya dair bakış açısını değiştiren gelişmeler 1902 Cuma-i Bala (1950'den sonraki ismiyle Blagoevgrad) ve 1903 İinden ayaklanmaları olmuştur.²¹⁶ Cuma-i Bala ayaklanması yukarıda bahsi geçen Yüksek Makedonya Komitesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Makedonya İç Devrimci Örgütü ise bu isyana katılmama kararı almıştır. Ayaklanma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, Osmanlı kuvvetleri tarafından kısa sürede bastırılmıştır.²¹⁷ İinden ayaklanması ise Makedonya İç Devrimci Örgütü tarafından gerçekleştirilmiştir.²¹⁸ Fikret Adanır'a göre özellikle İinden isyanı Makedonya kurtuluş hareketi için bir doruk ve dönüm noktası olmuştur. Bu isyanın hazırlanmasında "dar" Sofya sosyalistleri önde gelen bir rol oynamışlardır.²¹⁹ Feroz Ahmad'a göre ise de Makedonya İç Devrimci Örgütü şiddet ve militanlık yollarıyla mücadeleyi önerdiği için sosyalist olduğu kadar anarşist olarak da görülebilmektedir.²²⁰ Ayaklanma Saint Elias günü olan 2 Ağustos 1903'te başlamış ve Ekim'in ortalarına kadar sürmüştür. Makedonya İç Devrimci Örgütü bu isyan hareketiyle bir dış müdahaleyi başlatabilmeyi amaçlamıştır. Ayaklanma esnasında 5 bin kişi ölmüş, 200 köy yanmış, 70 bin kişi evsiz kalmış ve 30 bin kişi Bulgaristan'a göç etmiştir. Amaçlanan dış müdahale ise gerçekleşmemiştir. Sadece Rusya ile Avusturya-Macaristan, Makedonya ile ilgili Mürzsteg reform programını 23 Ekim 1903'te ilân etmekle yetinmişlerdir.²²¹ Bu reform programı iki devletin Hariciye Nazırları tarafından Balkanlar'da barışın ve statükonun devamının sağlanması amacıyla

²¹⁵Hasan Taner Kerimoğlu, "Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914", İstanbul 2015, s. 45.

²¹⁶Hasan Taner Kerimoğlu, "age." s. 45.

²¹⁷Meltem Begüm Saatçi, "agm.", s. 122.

²¹⁸Meltem Begüm Saatçi, "agm.", s. 123.

²¹⁹Fikret Adanır, "agm.", s. 49-51. Fikret Adanır, "dar" sosyalist diyerek Dimitar Blagoev'in başını çektiği gruptan bahsetmektedir. Çünkü Makedonya İç Devrimci Örgütü içerisinde Goce Delçev'in başını çektiği sol-kanat devrimciler genel bir isyana karşıydı. Bunlar seçilmiş hedeflere karşı terör eylemleri yapılmasını savunmaktaydı.

²²⁰Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. M. Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İstanbul 2000, s. 20.

²²¹İlhan Tekeli, "Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İinden Ayaklanması", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1806-1807. Ayrıca bkz. Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. M. Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İstanbul 2000, s. 51.

hazırlanmış ve Berlin Antlaşması'nı imzalamış diğer devletlerin de muvafakati alındıktan sonra Osmanlı hükümetine verilmiştir.²²² Kâzım Karabekir'e göre Osmanlı hükümetinin bu programı kabul etmesine rağmen Bulgarlar silahlarını bırakmamışlardır.²²³ Şevket Süreyya Aydemir de 1878-1908 arasındaki Makedonya mücadelelerinde Bulgarların aşırı derecede sert, insafsız ve vahşete kaçan karakterlerini her vesileyle gösterdiklerini dile getirmektedir.²²⁴

Bu iki isyan hareketi Jön Türkler arasında büyük tepkilere sebep olmuştur. Örneğin Paris'te çıkan *Şura-yı Ümmet* gazetesi Makedonya olaylarına geniş yer vermiş ve bu olayların devletin kötü ve aciz yönetiminden kaynaklandığını belirtmiştir. Örneğin 7 Eylül 1903 tarihli ve 36 numaralı nüshasında "*Bütün Makedonya bir kıyam-ı kıyamet halinde!*" sözleriyle başladığı makalesinde Sultan II. Abdülhamid'in Makedonya'da takip ettiği kötü yönetimini eleştirmiştir.²²⁵ Ayrıca Yusuf Akçura da *Türk* gazetesinde Almanların, Fransızların, Rusların yaptığı "kasaplığın" görülmeyip Türk askerinin yaptıklarının vahşet olarak değerlendirilmesine tepki göstermiştir. Jön Türkler Makedonya'daki bu isyanlardan sonra sadece yayın ve propaganda yoluyla Sultan II. Abdülhamid'in devrilemeyeceğini düşünmeye başlamışlar, devleti kurtarmak adına eyleme geçmeye karar vermişlerdir.²²⁶ 1907'de kurulacak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır şubesinin kurucularından biri olan Kâzım Karabekir de Makedonya isyanının cereyan ettiği yerleri "hayret ve ibretle" gezdiğini söylemektedir. Kendisi bu seyahati esnasında Osmanlı ordusundaki disiplinsizliği ve bilhassa ordu içerisindeki mektepli-alaylı çatışmasını anlatmış, Makedonyalıların muhtariyet ve istiklâl hedeflerine nasıl hazırlandıklarını, "Makedonya Makedonyalılarıdır" parolası altında halkın nasıl kışkırtıldığını belirtmiştir.²²⁷ Örneğin 21 Ocak 1894 tarihinde Bulgaristan Komiserliği tarafından Sofya'dan Sadaret'e çekilen telgrafta fesat komitesi üyelerinden Papa İsperto isimli şahsın Makedonya'daki anarşiyi körüklemek için uğraştığı bildirilmiştir. Hatta kendisi Arnavutlara da ihtilâl teklifinde bulunmuş ancak ihtilâl fikrinin aleyhinde olan Arnavutlar teklifi reddetmişlerdir.²²⁸ Aynı zamanda bölgede

²²²Enver Ziya Karal, "age.", s. 159. Bu kısımda program detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca Enver Ziya Karal programın Ekim 1904'de ilân edildiğini yazmaktadır.

²²³Kâzım Karabekir, "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*", İstanbul 2011, s. 39.

²²⁴Şevket Süreyya Aydemir, "*Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*", İstanbul 1972, Cilt: 1, s. 355.

²²⁵"Makedonya", *Şura-yı Ümmet*, No. 36, 15 Cemaziyelahir 1321, 7 Eylül 1903, 26 Ağustos 1319, Pazartesi, s. 1.

²²⁶Hasan Taner Kerimoğlu, "age." s. 48-49.

²²⁷Kâzım Karabekir, "age.", s. 37-39.

²²⁸BOA, Y, PRK. MK, 6/21, 14 Recep 1311, 9 Kânunusani 1309, 21 Ocak 1894.

Ermeni komiteleri de faaliyet göstermiştir. Rusçuk'tan Yıldız'a çekilen telgrafta şöyle denilmektedir:

*“Rusçuk'ta bulunan Ermeni ve Makedonya komiteleri birlikte alının ve mezkûr komitelere mensup olanlara birer adedi tevzi' edilen fotoğraftan bir adedi elde edilip postaya tevdiyan takdim kılındığı ve mezkûr fotoğrafın postaca ehemmiyet-i azimesi derkâr bulunduğu beyan olunur.”*²²⁹

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti Rusçuk'taki Ermeni ve Makedonya komiteleri hakkında istihbarat edinmiş ve önlem almıştır. Bölgedeki bu kaotik ortam Osmanlı hükümetinin bölgede en iyi subayları ile pek çok askerini görevlendirmeye mecbur bırakmıştır. Bu subay ve askerler Makedonya'da yabancı jandarma subaylarının Türklere karşı kötü ve ters muamelelerine şahit olmuşlardır. Yusuf Hikmet Bayur'a göre bunun sonucunda subay ve askerlerde Sultan II. Abdülhamid'in ve saray idaresinin devrilip Meşrutiyet'in kurulması fikri kuvvet bulmuştur.²³⁰ Ergün Aybars'a göre bu durum ayrıca Türklük ve Türk ulusalcılığının da kuvvetlenmesine yardımcı olmuştur.²³¹

1.2. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Kuruluşu'na (1906) Kadar Osmanlı Devleti'nde Sol Hareketler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti

1902'den sonra bazı Jön Türk aydınları sol düşünceyle ilişki içerisinde olmuşlardır. Örneğin 1900-1903 yılları arasında Paris'te bulunan Yusuf Akçura *Şura-yı Ümmet* gazetesinde yayınlanan “Doğu Sorunu” makalesinde Doğu Sorunu'nun ekonomik boyutuna değinmiş, değinirken de Karl Marx'a atıfta bulunmuştur.²³² Yusuf Akçura ayrıca 1 Ocak 1903'te *Şura-yı Ümmet* gazetesinde kaleme aldığı “Şark Meselesine Dair” makalesinde “*Her hayat diğer hayatları bitirmekle ancak devam edebiliyor. İşte bu “tenazu-u beka”, “cidal-i hayat” gibi muhtelif suretlerle lisanımıza geçen “Struggle for life” kanun-u azim-i tabiisidir.*” demektedir.²³³ Görüldüğü üzere Akçura Darwin'in fikirlerinden de etkilenmiştir.²³⁴ Samet Ağaoğlu Yusuf Akçura için “*kendisinin fikirlerinin biraz sola kaçtığı*” söylemiştir. Fakat François Geogon'a göre Akçura, fikirlerinde sosyalizan eğilimler bulunmakla beraber, felsefi ve siyasal bakımdan sosyalizmden uzaklaşmaktaydı. Hatta sosyalizmi Rusya Müslümanları birliği

²²⁹ BOA, Y. PRK. TNF, 6/12, 8 Rebiyülevvel 1316, 15 Temmuz 1314, 27 Temmuz 1898.

²³⁰ Yusuf Hikmet Bayur, “age.”, s. 169-170.

²³¹ Ergün Aybars, “agm.”, s. 109.

²³² François Geogon, “age.”, s. 31.

²³³ “Şark Meselesine Dair”, *Şura-yı Ümmet*, No. 19, 1 Şevval 1320, 1 Ocak 1903, 19 Kanun-u Evvel 1318, Çarşamba, s. 1. Bu makalede imza yoktur. Ancak François Geogon'a göre makale Akçura'nın kaleminden çıkmıştır.

²³⁴ François Geogon, “age.”, s. 32.

fikrinin önündeki önemli tehlikelerden biri olarak görmekteydi.²³⁵ Bununla beraber Şükrü Hanioglu da 1903 yılında Dr. Abdullah Cevdet'in düşüncelerinin de oldukça sola kaydığını belirtmektedir. Hanioglu'na göre Dr. Abdullah Cevdet bu dönemlerde nihilistlerle ilişki kurmuş ve anarşizme yakınlaşmıştır.²³⁶ Dr. Refik Nevzad'ın da Paris'e kaçtıktan sonra sosyalist yönü ağırlık kazanmaya başlamıştır. Hatta Refik Nevzad kendisini "ilk Türk sosyalisti" olarak tanıtmıştır.²³⁷ Hür düşüncesi ve atılganlığı ile dikkat çeken Dr. Refik Nevzad Askerî Tıbbiye'de okurken İttihad-ı Osmanî örgütüyle tanışmış, örgüt kendisini Paris'e Ahmed Rıza Bey'in yanına göndermiştir. Taha Toros'a göre Dr. Refik Nevzad eğitimini yarıda bırakıp 1894'de Paris'e kaçmış ve orada Ahmed Rıza Bey'in lideri olduğu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmıştır.²³⁸ Kendisinin Paris'te bulunduğu dönemde, 1904 yılında, Türkçe risale şeklinde bastırıldığı "*Kardaşım*" adlı eserinin "*irade-i seniyye*" ile Osmanlı Devleti'ne girişi yasaklanmıştır. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî'ne ait belgede şöyle yazmaktadır:

*"Doktor Refik Nevzad namında bir müfsid tarafından Paris'te Türkçe risale şeklinde Kardaşım unvanlı tab ve neşir edilen hezeyannamenin de memalik-i şahaneye men-i duhul ve intişarı şeref-sudur buyrulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafet-penahi iktiza-i âlisindendir ol babda emir ve ferman hazret-i men-lehül emrindir."*²³⁹

Belgede yasaklanan risalenin içeriği hakkında bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte ilerleyen zamanlarda da Dr. Refik Nevzad'ın yazdığı birçok eserin ülkeye girişi yasaklanacaktır. Çünkü kendisi Sultan II. Abdülhamid'e karşı başlattığı muhalefeti II. Meşrutiyet'in ilân edilmesini takip eden süreç içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne de yöneltecektir.²⁴⁰

Bu arada Birinci Jön Türk Kongresi'nden sonra iki farklı kutba ayrılan Jön Türkler 17 Ocak 1903'te Damad Mahmud Paşa'nın 48 yaşında vefat etmesiyle²⁴¹ Paşa'nın cenaze töreninde tekrar bir araya gelmişlerdir. Mahmud Paşa Belçika'da vefat etmiş, cenazesi oğulları Sabahaddin ve Lütfullah Bey'ler tarafından Paris'e nakledilmiş

²³⁵François Georgeon, "age.", s. 91-92.

²³⁶Dr. M. Şükrü Hanioglu, "age.", s. 49.

²³⁷Tarik Zafer Tunaya, "*Türkiye'de Siyasal Partiler*", İstanbul 2009, Cilt: 1, s. 44.

²³⁸Taha Toros, "Paris'te 50 Yıl Doktorluk Yapan Bir Jöntürk: Refik Nevzad", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 126, İstanbul 1994, s. 24.

²³⁹BOA, DH. MKT, 810/58, 28 Şevval 1321, 4 Kânunusani 1319, 17 Ocak 1904.

²⁴⁰"Refik Nevzad (1847-1952)", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1826.

²⁴¹Ahmed Bedevî Kuran, "age.", s. 198.

ve *Perlaşez* mezarlığında Müslümanlar için tahsis edilen kısma gömülmüştür. Cenaze törenine muhtelif milletlerden yüz kadar cemaat, pek çok Türk talebesi, Paşa'nın yakın dostları ve Ahmed Rıza Bey katılmışlardır. Ahmed Rıza Bey bu törende Fransızca bir nutuk söylemeye başlamış fakat Fransız polisi müsaade etmemiştir. İbrahim Temo bu esnada Fransızca “*Yaşasın hürriyet, mahvolsun despotizm*” diye bağırdığını sonrasında ise ortalığın biraz karıştığını söylemektedir.²⁴² Ramsaur'a göre Damad Mahmud Paşa'nın vefatı bir süreliğine de olsa Ahmed Rıza Bey ve Prens Sabahaddin'in aralarındaki buzların çözülmesine yol açmıştır.²⁴³

Bu tarihten itibaren Osmanlı topraklarındaki sol hareketlerde kayda değer bir kıpırdanma görülmemiştir. Ancak Makedonya, Balkanlar ve Rumeli kentlerinde bazı grev hareketleri cereyan etmiştir. 1904'de Kavalalı ve Selânikli tütün işçileri, Selânikli kunduracılar, Manastırlı fırıncılar; 1905'de Vodenli dokuma işçileri, İstanbullu tabakhane işçileri greve gitmişlerdir. Tabii ki bu grevler Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik bunalımdan dolayı ortaya çıkan ve kendiliğinden gelişen eylemlerdi. Zaten 1900'lerde Balkanlar ile Makedonya kentlerinde sürekli ve kalıcı işçi birliklerine de rastlanmaktaydı. Örneğin Selânik'te Yahudi topluluğu karşılıklı yardım sandıklarına ve sendikal niteliği olan birkaç birliğe sahipti. Makedonya ve Rumeli'deki bu durumun sebebi ise istibdat rejiminin diğer bölgelere nazaran Makedonya'da daha az hissedilir olması ve bu kentlerde sanayinin daha gelişmiş olmasıdır. Aynı zamanda Avrupa'ya yakınlık ve *Jön Türk* hareketinin bu kentlerde gelişmesi de bu hususta etkili olmuştur.²⁴⁴ Özellikle Makedonya'nın başkenti Selânik, Jön Türkler'in Sultan II. Abdülhamid'e karşı muhalefetinin en önemli odaklarından biri olması²⁴⁵ ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin 1906'da kurulduğu kent olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir.

Modern kent Selânik, imparatorluğun belli başlı düşünce odaklarından biri haline gelmişti. Selânik'teki bazı edebiyat dergileri payitahttaki meslektaşlarının yayınlamayı göze alamayacağı makaleleri yayınlayabiliyordu. Sultan II. Abdülhamid'in hafiyeleri burada daha az sayıdaydı ve daha az etkindi. Böylelikle Selânik, muhalif öğrencilerin, içerideki sürgünlerin ve liberal görüşlülerin akın ettiği bir özgürlük

²⁴²İbrahim Temo, “*İttihât ve Terakki Anıları*”, İstanbul 2013, s. 148-149.

²⁴³Ernest E. Ramsaur, “*age.*”, s. 101.

²⁴⁴*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1813-1814-1816.

²⁴⁵François Georjeon, “Müslüman ve Dönme Selânik”, *Selânik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İstanbul 2014, s. 133-134.

merkezine dönüşmüştü. Ticarî açıdan da oldukça gelişmişti. 1840’la 1912 arasında ticaret hacmi 20 kat artmış durumdaydı. Dolayısıyla İstanbul’un ardından en fazla işçinin yaşadığı kent Selânik’ti. Selânik’te yeni doğan bu ‘proletarya’, payitahtın ‘proletarya’sından önce örgütlenmeye başlamıştır.²⁴⁶ Galip Vardar da Selânik’in Osmanlı İmparatorluğu’nun en gözde, halkı en fazla uyanık, şehir hayatı bir Avrupa beldesinden hiç geri kalmayan mühim bir merkezi olduğunu söylemektedir. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önemli isimlerinden Talât Bey, Enver Bey, Dr. Nazım Bey, Cavid Bey, İsmail Canbolat Bey gibi isimlerin Yonyo gazinosunda sık sık toplanıp gülüp eğlendiklerini belirtmektedir.²⁴⁷ Tefik Çavdar’a göre de Selânik kozmopolit bir şehirdir. En çok konuşulan dil Judeo-Esponyol denilen Musevicedir. Ayrıca Balkanlar’ın en güzel, en büyük, en geniş, en işlek limanına sahiptir.²⁴⁸ En son 1902 yılında düzenlenen bu liman tek başına Osmanlı İmparatorluğu’nun dış ticaretinin yedide birine yakın kısmını yapmaktadır.²⁴⁹ Bununla birlikte istibdat yönetiminin “evrak-ı muzırira” olarak nitelendirdiği dergi ve gazeteler Selânik’te rahatlıkla bulunabilmektedir.²⁵⁰ Ayrıca elli civarında Yahudilere ait okul bulunmaktadır.²⁵¹ Bu okulların en faali ve en önemlisi Alliance İsrailite Universelle (Evrensel Yahudi İttifakı) okullarıydı.²⁵² Selânik, bu liberal ortamı dolayısıyla radikal eğilimlerin kök saldığı oranda Makedonya İç Devrimci Örgütü gibi ulusal devrimci hareketlerin ve çeşitli sosyalist ya da sosyalizme yakın akımların yer aldığı bir merkez haline gelmiştir.²⁵³ Tabi bu tarz sosyalist ya da sosyalizme yakın akımlara ilk yetişenler gayrı-Müslim azınlıklar (Ermeniler, Bulgarlar, Musevîler ve Rumlar) olmuşlardır.²⁵⁴ Bu gayrı-Müslim azınlıklar ve diğer Makedonyalı bağımsızlıkçı çeteler ve komiteler, Jön Türkler’in özgürlükçü, milliyetçi fikirlerinin oluşmasında bir öğretmen rolü oynamışlardır. Osmanlı Devleti’nin Makedonya’daki askerî kuvvetlerini yoğunlaştırmak zorunda kalmasıyla özgürlük yanlısı, mektepli subaylar Makedonya’ya, özellikle Selânik’e akın etmişlerdir. Böylelikle Selânik’teki komite faaliyetleri yavaş

²⁴⁶François Georgeon, “agm.”, s. 134-138.

²⁴⁷Samih Nafiz Tansu, “age.”, s. 66-69.

²⁴⁸Tefik Çavdar, “*Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*”, Ankara 1995, s. 31-39.

²⁴⁹Paul Dumont, “Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selânik İşçi Federasyonu” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. M. Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İstanbul 2000, s. 74.

²⁵⁰Tefik Çavdar, “age.”, s. 31-39.

²⁵¹Paul Dumont, “agm.”, s. 76.

²⁵²George Haupt-Paul Dumont, “age.”, s. 19.

²⁵³George Haupt-Paul Dumont, “age.”, s. 19.

²⁵⁴George S. Harris, “age.”, s. 21.

yavaş İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güdümüne girmeye başlamıştır. Bu da Meşrutiyet'in ilânına giden sürecin ateşleyicisi olmuştur.²⁵⁵

Aslında İstanbul'da da 1894 ya da 1895'te gizli olarak bir *Amele-i Osmani Cemiyeti* kurulmuştu. Bu cemiyet 4 bin kadar işçinin çalıştığı savaş sanayi fabrikaları işçilerince Tophane'de kurulmuştur. İşçileri örgütlerken halkı istibdada karşı ayaklanmaya da çağıran yarı sendikal yarı siyasi bir cemiyetti. Fakat ancak bir yıl faaliyet gösterebilmişti ve ardından cemiyet kapatılıp kurucuları sürgüne gönderilmişti.²⁵⁶ Cemiyetin kendi seçtiği sekiz kişilik komite Avrupa'daki Jön Türklerle de temasa geçmiştir. Ancak komitenin faaliyetleri öğrenilince Osman Abdullah ve Ethem Nejat gibi kurucu üyeler sürgüne gönderilmişlerdir.²⁵⁷ Bu isimlerden Ethem Nejat ilerleyen zamanlarda hem İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânından Cemal Paşa'nın fahri reisliğini yaptığı "Türk Gücü Derneği" isimli paramiliter örgütte yer alacak hem de sol hareketlere ve Turancılığa ilgi duyacaktı.²⁵⁸

1.2.1. Rus-Japon Savaşı ve Diğer Gelişmeler

1904 yılına baktığımızda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin büyük önem verdiği bir olayın yaşandığını görüyoruz. Rusya 1890 yılında başlattığı yayılma faaliyetinin bir hedefi olan Mançurya'yı işgal etmişti. Bu durum ise Japonya'yı, kendisini önemsemeyen bu işgal hareketini gerçekleştiren Rusya'ya karşı savaşa itmiştir. Japonya bu savaşta bütün Avrupa'nın hayret dolu bakışları arasında Rusya'yı karada ve denizde peş peşe yenilgiye uğratmış ve Mançurya'yı kurtarmıştır.²⁵⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti bu zafere ayrı bir önem addetmiştir. Zira *Şura-yı Ümmet* gazetesi 3 Mart 1904 tarihli nüshasında Japonya-Rusya Savaşı'na geniş bir yer ayırmış ve savaşın aşamalarını detaylı olarak anlatmıştır. Ayrıca "*Kadim ve ihtiyar Asya, Japonya'da bir hayat-ı taze buldu.*" diyerek Japonya'nın zaferini bütün Asya'nın Batı emperyalizmine karşı uyanışı olarak görmüştür.²⁶⁰ Aynı gazete bir başka sayısında Rus General Kuropatkin "*sevda-i vatanın verdiği başka bir aşk ve şevke tabi olarak*

²⁵⁵Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1819-1820.

²⁵⁶Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1816.

²⁵⁷Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, der. D. Quataert ve Erik Jan Zürcher, İstanbul 2017, s. 39.

²⁵⁸Yunus Yılmaz, "*Turancı Sosyalist Ethem Nejat*", İstanbul 2012, s. 89-90.

²⁵⁹Sina Akşin, "*age.*", s. 91-92.

²⁶⁰"Muharebe: Rusya-Japonya", *Şura-yı Ümmet*, No. 48, 15 Zilhicce 1321, 3 Mart 1904, 19 Şubat 1319, Perşembe, s. 1-2.

hücum eden Japonyalılara nerede ve nasıl mukavemet eyleyecek?” diyerek Japonların “vatanperverane” mücadelesini övmüştür. Ayrıca “İbret alalım. Japonyalılar, bugün İngilizler, Almanlar, Fransızlar derecesinde bir millet oldu. Mançurya’da “Çarlığın” hüküm ve kuvveti mahvoluyorsa Rusya’da her kuvvetin mâfevkinde olan hürriyet ve adaleti istihsal için millet can veriyor.” diyerek Osmanlıların Japonlardan ibret almasını tavsiye etmiş ve Rusya’daki iç bunalımdan bahsetmiştir.²⁶¹ Japonya’nın bu galibiyetiyle Avrupalıların yenilmezliği, Avrupalı olmayanların Avrupalılar tarafından sömürge haline getirilmesinin kaçınılmazlığı efsaneleri yıkılmış oluyordu. Bununla beraber bu yenilgiden sonra Çarlık istibdadı derin bir sarsıntı geçirmişti. Böylelikle Rusya’nın 30 Ekim 1905 tarihinde meşrutî yönetimi kabul etmesinin önü de açılmış oldu.²⁶² Bu arada *Servet-i Fünûn* mecmuası da çeşitli sayılarında Rus-Japon Savaşı’nın teknik ve sıhhi safhaları hakkında bilgiler vermiştir.²⁶³

Rus-Japon savaşı, Rusya’daki toplumsal çelişkileri şiddetlendirerek devrimci hareketin yükselişini hızlandırmıştır.²⁶⁴ 1903 Londra Kongresi’nde *Bolşevikler* ve *Menşevikler* olarak iki gruba ayrılan Rus sosyal demokratları, savaş hakkında da farklı düşüncelere sahiptiler. Vladimir Lenin liderliğindeki *Bolşevikler* Çarlığın yenilgisinin halkın yenilgisi anlamına gelmeyeceğine, bilakis Çarlığın devrilmesine ve halk devriminin zaferine katkıda bulunacağına inanıyordu. Martov Yuli Osipoviç önderliğindeki *Menşevikler* ise “Ne pahasına olursa olsun barış!” sloganıyla hareket ediyordu. Çarlığın yenilgisinden sonra ise Rusya’da bozulan ekonomik durum, yaşam koşullarının dayanılmaz hale gelmesine ve büyük çaplı grev hareketlerine yol açtı. Bolşevikler de bu hareketlerde örgütleyici roller üstlendiler. Örneğin 1 Mayıs 1905’te yaklaşık 200 kentte “Kahrolsun otokrasi!” sloganıyla siyasal grevler patlak vermişti. Rusya’da proleter hareket köylü hareketiyle birleşmişti ve bu durum Çarlık ordusunu zorlamaktaydı. Zira yenilgi ordu içerisindeki devrimci eğilimi de artırmıştır.²⁶⁵ Bu

²⁶¹“Muharebe ve İhtilâl”, *Şura-yı Ümmet*, No. 72, 1 Safer 1323, 6 Nisan 1905, 25 Mart 1321, Perşembe, s. 1-2.

²⁶²Sina Akşin, “age.”, s. 92.

²⁶³“Japon ve Rus Muharebesi Derslerinden Muharebelerin Muhafaza-i Sıhhati”, *Servet-i Fünûn*, No. 747, 15 Cemaziyelahir 1323, 4 Ağustos 1321, 17 Ağustos 1905, Perşembe, s. 290. ve bkz. “Rus Sefin-i Harbiyesi”, *Servet-i Fünûn*, No. 736, 27 Rebiyülevvel 1323, 19 Mayıs 1321, 1 Haziran 1905, Perşembe, s. 119.

²⁶⁴*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 2, s. 526.

²⁶⁵*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 2, s. 519-529.

durumda Çar, yasama yetkileri olan bir meclisi ve bazı demokratik hakları sağlayan bir anayasayı kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁶⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basın organlarından *Şura-yı Ümmet* gazetesi Rusya'daki ihtilâl hareketine geniş yer vermiştir. Ayrıca Rusya'daki toplumsal karışıklıktan bahsettikten sonra “*İşte istibdadın neticesi! Zamanımızda bir veya birkaç kişinin keyf-i mayışa-i(?) hükümet ettikleri saltanatlar bu hale gelir.*” diyerek istibdat yönetiminin sonucunda toplumsal karışıklığın olacağını dile getirmiştir. Devamında ise Moskova'da bir “firka-i âliye”nin “*tecrübekâr ve ihtiyar Avrupa'da bile*” vücut bulamamış bir durumu Rusya'da tatbik etmeyi, bir tarafa yığılarak diğer taraftaki insanları sefaletle düşüren “*“sermaye”lerin hüsn-ü taksimini*” isteyen “sosyalizm” usulünce hükümeti en büyük gaye olarak seçtiğini; bunun aksine Odesa'daki bir firkanın ise vatanın kurtuluşunu Yahudi katliamında bulduğunu söylemiştir.²⁶⁷ Görüldüğü üzere *Şura-yı Ümmet* gazetesi Rusya'da “sosyalizm” usulünü “en büyük gaye” olarak sayan bu fırkayı “firka-i âliye” olarak nitelendirmektedir. Gazete 1 Mart 1907 tarihli ve 110 numaralı nüshasında da Rusya'daki ihtilâlcilerin istibdadın zalimlerine karşı gerçekleştirdiği şiddet eylemlerinden hayranlıkla bahsetmiştir. Hatta “*On yedi on sekiz yaşında kızlar, namzet oldukları ümit necat vatan yolunda Sibiryaya'ya gelin gider gibi gidiyorlar şimendiferlere gülerek biniyorlar.*” demiş ve arkasından “*O koca Osmanlı milleti bu kız çocuklarından ibret alsın!*” demiştir.²⁶⁸ Daha önce Yusuf Akçura da *Şura-yı Ümmet* gazetesinin 15 Eylül 1905 tarihli ve 82 numaralı nüshasında Rusya'daki ihtilâli değerlendirmiştir. Akçura Rusya tarihini detaylı bir şekilde değerlendirdikten sonra “*Eğer muhtelif vilayetlerde zuhur eden zirâi kıyâmlar tanzim edilip kuvve-i muhalifeye hadim kılınabilse ve kısm-ı azimi köylüden müteşekkil orduda adem-i itaat emareleri artsa Çarlığın şekl-i hazırı son nefesine gelmiş olacaktır.*” şeklinde Rusya'daki ihtilâl hareketini yorumlamıştır.²⁶⁹ Dr. Abdullah Cevdet'in *İctihad* mecmuası da Kropotkin'in görüşlerini Londra'da neşredilen *The Nineteenth Century* mecmuasından aktarmıştır. Bu makaleye göre ise Rusya'daki ayaklanma ve isyanların

²⁶⁶Sina Akşin, “*age.*”, s. 92.

²⁶⁷“Rusya'daki İhtilâl Hala Niçin Muvaffak Olamıyor?”, *Şura-yı Ümmet*, No. 87, 15 Zilhicce 1323, 9 Şubat 1906, 28 Kanun-u Sanî 1321, Cuma, s. 1-2.

²⁶⁸“Nasıl Ölüyorlar!”, *Şura-yı Ümmet*, No. 110, 16 Muharrem 1325, 1 Mart 1907, 16 Şubat 1322, Cuma, s. 1.

²⁶⁹“Rusya İhtilâline Dair”, *Şura-yı Ümmet*, No. 82, 15 Recep 1323, 14 Eylül 1905, 2 Eylül 1321, Perşembe, s. 2-3. Bu makalede “La” imzası vardır. François Georgeon “La” şeklinde imzalanan makalelerin Yusuf Akçura'ya ait olduğunu belirtmiştir. Bkz. François Georgeon, “*Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*”, İstanbul 1996, s. 204.

son bulması için genel seçim yapılmalı ve Polonya'ya istiklâl verilmelidir. Bu makalede ayrıca “*istibdadın amele ve köylülerin talepleri karşısında teslim olmaktan başka çaresi kalmadığı*” yazmaktadır.²⁷⁰ Aynı mecmua 12 numaralı sayısında da Rusya'da Meclis-i Mebusan'ın açıldığını, basın özgürlüğünün ve fikir ve vicdan özgürlüğünün elde edildiğini haber vermektedir.²⁷¹ *İçtihad* mecmuası 5 numaralı ve Ocak 1908 tarihli nüshasında ise Rusya inkılâbını detaylı bir şekilde anlatmış, Jön Türkler'in Rusya inkılâpçılarından örnek almasını tavsiye etmiştir. Öyle ki “*Demek isterim ki “Jön Türk”ler hatt-ı hareketlerini değiştirmeyince, cebînikten, korkudan halâs olup beş on bin fedakâr kurban edilmedikçe, Anadolu Rumeli ahalisi irşat edilip kıyama teşvik, inkılâba tahrik edilmedikçe elli sene daha Mısır'dan, Ehramlar Tepesi'nden, Avrupa'dan bağırarak bir şeye muvaffak olamazlar. Zira hariçten edilen feryatlar, vaveylalar Türkiye'ye işittirilmiyor!*” diyerek Jön Türkler'in inkılâp için izledikleri yolu değiştirmelerini önermiştir.²⁷² Daha ileriki bir tarihte, 9 Mayıs 1918'de, Ahmet Ağaoğlu da 1905 Rus İhtilâli'ne değinmiştir. Ağaoğlu *Yeni Mecmua* dergisinde kaleme aldığı makalesinde “*Rus meşahir ricalinden*” Kont Sergey Vitte'nin 1905 Rus İnkılâbı hakkındaki “*Bu inkılâp açların toklara karşı bir isyanıdır!*” sözüne yer vermiştir.²⁷³

1905 Rus İhtilâli, Jön Türk muhalefetine ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Sultan II. Abdülhamid'in istibdat rejimini devirebilecekleri ve özgürlüğü getirebilecekleri yönünde moral ve motivasyon sağlamıştır. Muhtelif Jön Türk gazete ve dergilerinde Rusya'daki durumdan örnek alıp harekete geçmek gerektiği yazılmıştır.²⁷⁴ Ayrıca 1905 İhtilâli'nden önce Rus hükümetinin Rus olmayan milletler üzerindeki baskısını artırması Azerbaycan ve Osmanlı Devleti'ndeki millî uyanışları da hızlandırmıştır. İhtilâlin gerçekleşmesi Rusya dâhilinde yaşayan milletlerde olduğu kadar İran, Osmanlı Devleti ve Çin gibi dış ülkelerde de kültürel ve siyasi gelişmelerin yaşanmasında etkili olmuştur.²⁷⁵

1905 yılında ayrıca Osmanlı Devleti, Sultan II. Abdülhamid'in hedef alındığı bombalı bir suikast girişimine tanık olmuştur. 21 Temmuz 1905 tarihinde Sultan'ın

²⁷⁰“Rusya'da Kıyam”, *İçtihad*, No. 10, 5 Safer 1324, 31 Mart 1906, 18 Mart 1322, Cumartesi, s. 146. Makalede bahsi geçen Kropotkin'in anarko-komünist Rus yazar “Pyotor Kropotkin” olması muhtemeldir.

²⁷¹“Rusya'ya Dair”, *İçtihad*, No. 12, Haziran 1906, s. 178.

²⁷²“Rusya İnkılâb-ı Kebîri”, *İçtihad*, No. 5, Kânunusani 1908, s. 290-294.

²⁷³Ağaoğlu Ahmed, “Rus İnkılâbının En Mühim Amilî”, *Yeni Mecmua*, Cilt: 2, No. 43, 28 Recep 1336, 9 Mayıs 1918, 9 Mayıs 1334, Perşembe, s. 323-324.

²⁷⁴Hasip Saygılı, “1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid”, İstanbul 2016, s. 241-242.

²⁷⁵Alaattin Uca, “Ali Bey Hüseyinzade (Turan)”, Konya 2017, s. 39-40.

Cuma selamlığı için gittiği Yıldız Camii'nden ayrılacağı sırada patlamak üzere kurulmuş bir bombalı tuzak hazırlanmıştır.²⁷⁶ Bu esnada Sultan II. Abdülhamid Şeyhülislamla konuşmaya daldığı için bomba kendisi geçmeden önce patlamıştır. Kâmuran Gürün'ün Papazian'dan aktardığına göre bu Taşnaksutyun'un görkemli fakat faydasız teşebbüslerinden birisidir.²⁷⁷ Taşnak Komitesi eylem için Belçikalı bir anarşist olan Edouard Jorris'le anlaşmıştır. Bomba Jorris'in at arabasına gizlenmiş fakat Padişah gecikmiş ve canını kurtarmıştır. Ancak olayda Sina Akşin'e göre 26 kişi ölmüştür.²⁷⁸ Kâzım Karabekir ise üçü asker olmak üzere 23 kişinin öldüğünü 58 kişinin de yaralandığını belirtmektedir. Karabekir ayrıca şayet suikast başarılı olsaydı Beyoğlu'nda birçok yerde daha bombalar patlatılacağını ve kargaşalıklar çıkartılacağını; böylelikle dikkatlerin Ermeni istiklâli meselesine çekileceğini belirtmiştir.²⁷⁹ *New York Times* gazetesinin 19 Ocak 1908 tarihli nüshasında Edouard Jorris'in kendi aktarımlarına göre ise bomba olaya seyirci kalanlardan iki kişiyi öldürmüş, Türk dedektiflik servisinin başkanını da yaralamıştır.²⁸⁰ Dr. Abdullah Cevdet'in *İçtihad* mecmuasına göre de “24 maktul, 5 mecruh ve 57 hayvan telef” olmuştur.²⁸¹ Kâmuran Gürün'ün yine Papazian'dan aktardığına göre suikastın başarısı Ermeni davasına bir fayda sağlamayacağı gibi başarısızlığı da Ermenileri büyük bir felaketten kurtarmıştır.²⁸²

Ermenilerin bu suikast girişimi yabancı basında da yankı bulmuştur. Örneğin *New York Times* gazetesi 19 Ocak 1908 tarihli nüshasında Edouard Jorris'in yanlışlıkla mahkûm edildiğini yazmıştır. Jorris'in gazeteye verdiği demece göre de kendisini suçlu bulan hafiye mahkemeye yanlış kanıt sunmuş, bunun sonucunda Jorris idam cezasına çarptırılmış, iki yıl hapiste kaldıktan sonra Belçika hükümetinin ısrarlı girişimleri sayesinde vatanına dönmüştür.²⁸³ Karabekir de kendisinin anarşist değil hür fikirli bir sosyalist olduğunu belirtmiştir. Yine Karabekir'e göre Sultan II. Abdülhamid Jorris'i

²⁷⁶Sina Akşin, “age.”, s. 94.

²⁷⁷Kâmuran Gürün, “age.”, s. 253.

²⁷⁸Sina Akşin, “age.”, s. 94.

²⁷⁹Kâzım Karabekir, “age.”, s. 45.

²⁸⁰“Tortured Two Years in a Turkish Cage”, *New York Times*, 19 January, 1908.

²⁸¹“Cuma Selamlığında Dinamit”, *İçtihad*, No. 8, Temmuz 1905.

²⁸²Kâmuran Gürün, “age.”, s. 253.

²⁸³“Tortured Two Years in a Turkish Cage”, *New York Times*, 19 January, 1908.

affetmiş hatta yüksek maaşla kendisini hafiyeliğine bile almıştır.²⁸⁴ Sina Akşin de Jorris'in salıverildiğini doğrulamaktadır.²⁸⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti de bu suikast girişimine basın organlarında geniş yer vermiştir. Örneğin *Şura-yı Ümmet* gazetesinin 16 Ağustos 1905 tarihli nüshasında Cemiyet, anarşistliğin kanlı ihtilâllerine taraftar olmadığını, fakat “selâmlık resminde” patlayan bombanın “*yirmi dokuz seneden beri tarih-i âlemde misli görülmemiş bir taziyik-i cângüdâz altında ezilen fikr-i milletin şerâre-i ateşbâri*” olduğunu belirtmiştir. Ayrıca “*Cuma selâmlığında atılan bombanın şekli kanunen makbul değilse de vatanda akan gözyaşlarına, dökülen kanlara, edilen kıtallere nihayet vermek için atıldığında şüphe yoktur. Bu bomba atan her kim ise devr-i kıtal-i Hamidiye’ye nihayet vermek niyetinde bulunan bir fedakârdır.*” diyerek eylemi kanunen onaylamasa da istibdadın buna sebep olduğunu belirtmiştir. Ayrıca eylemi gerçekleştiren şahsı “fedakâr” olarak nitelendirmektedir. Bununla beraber “*biz Türklerden ve Osmanlı hükümetinden gerek vatana ve gerek cemiyet-i beşeriyeye büyük hizmetler beklemekte ve bu ümitle çalışmaktayız. Ancak o büyük hizmetler icrası Fatihlere, Süleymanlara, Mahmudlara hayrî’l-halef olan zevatın makam-ı hilafet ve saltanatta devam ve bekasıyla kaimdir.*” diyerek devlete karşı olmadığını, dolayısıyla anarşist eylemlerle alakası olmadığını belirtmiştir.²⁸⁶ Ermeniler ise başarısızlıktan sonra şahsî faaliyetlerin bir sonuç vermeyeceğini anlamış bulunmaktaydılar. Böylelikle Jön Türkler ile işbirliği yapmak zorunda kaldılar. Ahmed Bedevî Kuran’a göre Ermenilerin bu işbirliği teklifi ikinci Jön Türk Kongresi’nin toplanmasına sebep oluşturmuştur.²⁸⁷

Rusya’nın 30 Ekim 1905’te meşrutî yönetimi kabul etmesinden sonra İran’da da meşrutî yönetim kabul edilmiştir. Daha evvel Fransız İhtilâli’nden sonra yayılan fikirler ve Osmanlı Devleti’ndeki ilk meşrutî yönetim girişimi gibi gelişmeler İran’da devrimci hareketin arka planını oluşturmuştur. Fakat devrimci hareketi çığırından çıkaran hadise Nasıreddin Şah’ın 1890’da para karşılığında tütün işletmelerini İngilizlere vermesidir.²⁸⁸ İngilizlere verilen bu imtiyaz İran’da 1891-1892 tütün protestolarına sebep olmuştur.

²⁸⁴Kâzım Karabekir, “age.”, s. 48.

²⁸⁵Sina Akşin, “age.”, s. 94.

²⁸⁶“Abdülhamid’e Atılan Bomba”, *Şura-yı Ümmet*, No. 80, 15 Cemaziyelahir 1323, 16 Ağustos 1905, 4 Ağustos 1321, Çarşamba, s. 1-2.

²⁸⁷Ahmed Bedevî Kuran, “age.”, s. 209-210.

²⁸⁸Selda Kılıç, “İran’da İlk Anayasal Hareket ‘1906 Meşrutiyeti’”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XX, Sayı: 32, İzmir 2002, s. 146.

Özellikle tütün boykotu hareketi İran’da bir “millî” uyanış olarak Cemalettin El-Afgani temsilciliğinde protestonun en yüksek noktasını oluşturmuştur.²⁸⁹ Ayrıca Şahlık yönetiminin masrafları ülkenin ekonomik durumunu yıpratmıştı. Yapılan masraflar için sürekli dış ülkelerden borç alınmaktaydı. 1903-1905 seneleri arasında ise İran’da artık özgürlükçü fikirler oldukça şiddetlenmiş durumdaydı. Halkın ve ulemanın bu direniş hareketine daha fazla dayanamayan Muzaffereddin Şah, 5 Ağustos 1906 tarihinde meşrutî yönetimi ilân etmek zorunda kalmıştır.²⁹⁰ İranlı Marksist entelektüel Bijan Cezani’ye göre İran’da hâlihazırda az sayıda olan işçi sınıfı da meşrutiyet hareketine iştirak etmiştir. Hatta Cezani Ermeni Taşnaksutyun Partisi’nin ve Osmanlı Devleti’nin de İran’daki meşrutiyet hareketine destek olduklarını söylemektedir.²⁹¹

İran’da meşrutî yönetimin ilân edilmesi İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin basın organlarından *Şura-yı Ümmet* gazetesinde yer almıştır. Gazeteye göre birkaç bin kişilik bir kalabalık Acem hükümetini protesto etmek üzere Tahran’da Şah Abdülazim mevkiine hareket etmişlerdir. Bunun üzerine Şah karışıklık olmasından ve kan dökülmesinden çekinerek tacirlerden, arazi sahiplerinden ve ulemeden delegelerle görüşme kararı almıştır. Şah’ın “*taht-ı riyasetinde*”, adliye dairesinde toplanan bu meclis yönetim şekli ve kanunlara dair görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmeler sonunda Şah, herkesin kanun karşısında eşitliği, iltimasın katiyyen reddolunacağı ve basın özgürlüğü konusunda güvence vermiş ve Kanun-u Esasî’yi ilân edeceğini vaat etmiştir.²⁹² Dr. Abdullah Cevdet’in *İctihad* mecmuası da İran Şah’ı tarafından “*vüzerâ, ulema ve ayan-ı İran’dan*” oluşan bir mecliste sadrazamına hitaben yapılan konuşmayı “*bin-nakil ve’l tercüme*” yayınlamıştır.²⁹³ İttihad-ı Osmanî örgütünün kurucularından Hüseyinzade Ali Bey’e göre de İran’a meşrutî idareyi getiren Muzaffereddin Şah, İran tarihinde ve İslam dünyasında seçkin bir mevkie sahiptir. Ali Bey’e göre Şah’ın Avrupa’ya düzenlediği geziler Batı’daki ilmî gelişmelerden Doğu’nun haberdar olmasını sağlamış ayrıca İstanbul’a yaptığı seyahat de İslam birliği yolunda atılan önemli bir adım olmuştur.²⁹⁴

²⁸⁹Y. Doğan Çetinkaya, “1908 Osmanlı Boykotu”, İstanbul 2004, s. 70-75.

²⁹⁰Selda Kılıç, “agm.”, s. 148.

²⁹¹Bijan Cezani, “İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)”, İstanbul 2014, s. 125-160.

²⁹²“İran’da Meşrutiyet İdare”, *Şura-yı Ümmet*, No. 87, 15 Zilhicce 1323, 9 Şubat 1906, 28 Kanun-u Sanî 1321, Cuma, s. 3.

²⁹³“İran’da İslahat ve Nutk-u Şahî”, *İctihad*, No. 1, Temmuz 1906, s. 2. ve bkz. “Nutk-u Şahî”, *İctihad*, No.1, Temmuz 1906, s. 2-3.

²⁹⁴Alaattin Uca, “age.”, s. 322-323.

İran tarihi boyunca istibdat ile yönetilen bir ülke olmuştur. Dolayısıyla “1906 Meşrutiyeti” İran halkının yıllardır alıştığı sisteme başkaldırıp özgürlük istediği, İran’ın demokrasi yolunda attığı ilk ve son adımdır.²⁹⁵ Sina Akşin’e göre İran’ın da meşrutî yönetime geçmesinde Rusya’daki 1905 İhtilâli etkili olmuştur. Mutlakîyetin kalesi olarak görülen Rusya’da Meşrutiyet yönetiminin kurulması, dünyanın demokratik yönetime doğru yürüdüğüünün göstergesidir.²⁹⁶ Aykut Kansu’ya göre 1908 Osmanlı Meşrutiyeti de 1905 Rus İhtilâli’nden daha çok 1906 İran İhtilâli’nden etkilenmiştir.²⁹⁷

1.3. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin Kuruluşu’ndan (1906) II. Meşrutiyet’in İlanı’na Kadar (1908) Gelişmeler

1906 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti faaliyetlerine hız kazandıran gelişmeler yaşanmıştır. 1906 yılının Eylül ayında, Selânik’te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuştur.²⁹⁸ Mithat Şükrü Bleda’nın anılarında anlattığına göre cemiyet oluşturma fikri Talât Bey’den gelmiştir. Toplantı yeri olarak da Beş Çınar bahçesi kararlaştırılmıştır. Toplantıya katılan isimleri Mithat Şükrü Bey hatıratında şöyle vermektedir:

*“Bu toplantıya katılanlar arasında isimlerini hatırladıklarım şunlardır: Askeri Rüşdiye Müdürü Bursalı Tahir Bey, aynı Rüşdiyenin Fransızca hocası Naki Bey, eski İzmir valisi Rahmi Bey, Üçüncü Ordu Müşirlik Yaveri Yüzbaşı Kâzım Nami (Duru) Bey, Muhiddin Baha’nın kardeşi İsmail Hakkı Bey, Yüzbaşı Edip Servet Bey, İsmail Canbulat Bey, Ömer Naci Bey, Talât Bey ve ben Mithat Şükrü...”*²⁹⁹

Bu üyelerin hemen tümü tarikat mensubudur ve Bursalı Tahir Bey dışında hepsi masondur.³⁰⁰ Tefik Çavdar’a göre bu cemiyetin lideri istense de istenmese de, adı verilse de verilmese de Talât Bey’dir. Çünkü yine Tefik Çavdar’a göre kendisinin hem örgütlenme biçimi hakkında bilgisi vardır hem de kendisi liderlik özelliklerinin birçoğuna sahiptir.³⁰¹

²⁹⁵Selda Kılıç, “agm.”, s. 144.

²⁹⁶Sina Akşin, “age.”, s. 93.

²⁹⁷Aykut Kansu, “1908 Devrimi”, İstanbul 2015, s. XVI.

²⁹⁸Yusuf Hikmet Bayur Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin Mustafa Kemal’in Şam’da kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nden esinlenerek kurulduğunu söylemektedir. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, “Türk İnkılâbı Tarihi Cilt: I Kısım: I”, Ankara 1983, s. 207.

²⁹⁹Mithat Şükrü Bleda, “İmparatorluğun Çöküşü”, İstanbul 1979, s. 21-22.

³⁰⁰Tarik Zafer Tunaya, “Türkiye’de Siyasal Partiler”, İstanbul 1989, Cilt: III, s. 15.

³⁰¹Tefik Çavdar, “age.”, s. 47.

Mehmed Talât Bey, 1874’de Edirne’de doğmuştur.³⁰² Babası Çeplecî Ahmet Efendi annesi ise Hürmüz Hanım’dır.³⁰³ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sol kanadı içinde yer alan Muhittin Birgen’e göre Talât Bey’in temiz bir vatanperverliği, yüksek bir feragati ve kuvvetli fakat siyasi tecrübe ve siyasi kültürden mahrum bir zekası vardır.³⁰⁴ Edirne’nin Vize kazasında ilköğrenimini bitirmiş Edirne’ye döndükten sonra Edirne Askerî Rüştiyesi’ne yazılmıştır. Askerî Rüştiye’de okurken Doğu Rumeli topraklarının Bulgar Prensiği tarafından tek yönlü ilhakına tanık olmuştur. Böylelikle baba topraklarının yabancı ellerde kalmasının ailesi üzerindeki acı etkisine de şahit olmuştur. Tefkîk Çavdar’a göre bu hadiselerin etkisiyle Talât Bey, ilk gençlik yıllarından itibaren Bulgar Prensiği’ne, Yunanlara, Sırlara kin besleyerek büyümüştür. Kendisi baba topraklarının yabancı ellerde kalmasını ve koca bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu’nun bunlara karşı koyamamasını hazmedememektedir. Rüştiye’yi bitirdikten sonra ise babasının vefatı dolayısıyla ailesinin geçimini sağlayabilmek için iş bulmak zorunda kalmıştı. Bu yüzden Edirne Posta ve Telgraf idaresinde kâtiplik yapmaya başlayarak iş hayatına atılmıştır. Görevi esnasında toplumsal ilişkilerdeki yetenekleri, dürüstlüğü ve çalışkanlığı sayesinde kısa süre içerisinde çevresini genişletmiştir. Bu yeni edindiği çevresi Talât Bey’e Edirne’deki Alliance İsrailite Universelle okulunda Türkçe öğretmenliği görevini sağlamıştır.³⁰⁵

Alliance İsrailite Universelle okulları Jean Jaures’ten esinlenen insancıl, demokratik sosyalizmin inanmış propagandacısıydı.³⁰⁶ Jean Jaures ise Fransa’da hem birleşik bir işçi partisinin önderi hem de demokratik sosyalizmin en büyük teorisyenydi. Kendisi ileriki zamanlarda Çarlık’ın Yahudi ve Ermenilerini 1905 Rus İhtilâli esnasında desteklediği gibi 1908 Osmanlı ve 1911 Çin Meşrutiyet hareketlerini de selamlayacaktır.³⁰⁷ Anaide Ter Minassian da Jean Jaures sosyalizmini “*uluslara ve anavatanlara saygılı, adalet, demokrasi ve özgürlüklere bağlı, ülkücü ve yüce gönüllü bir doktrin*” olarak tanımlamaktadır.³⁰⁸ Ancak James Joll’ün aktardığına göre Jean

³⁰²Alpay Kabacalı, “*Talât Paşa’nın Anıları*”, İstanbul 2016, s. 3. Tefkîk Çavdar Talât Bey’in doğumunun 1876 senesine denk geldiğini söylemektedir. Bkz. Tefkîk Çavdar, “*Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*”, Ankara 1995, s. 11.

³⁰³Tefkîk Çavdar, “*age.*”, s. 9.

³⁰⁴Muhittin Birgen, “*İttihat ve Terakki’de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*”, haz. Zeki Arıkan, İstanbul 2009, s. 75.

³⁰⁵Tefkîk Çavdar, “*age.*”, s. 10-16.

³⁰⁶George Haupt-Paul Dumont, “*age.*”, s. 19.

³⁰⁷Daniel Lindenberg, “Jean Jaures”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 2, s. 410-411.

³⁰⁸Anaide Ter Minassian, “*age.*”, s. 74.

Jaures II. Enternasyonal'in kurulduğu zaman (1889) hâlihazırda köktenci bir milletvekiliydi. Dört yıl sonra sosyalistlerle birleşecekti.³⁰⁹ Feroz Ahmad İttihatçıların da Jean Jaures'in yurtseverce sosyalizmine yakınlık duyduklarını söylemektedir.³¹⁰ Halil Ganem de Fransızca *Mechveret* gazetesinde Batı'nın emellerini "olduğu gibi" göstermiş olması sebebiyle Jean Jaures'e olan hayranlığından bahsetmişti.³¹¹ Alliance okullarındaki öğretim üyelerinin bu Jauresci düşün yapısından dolayı okullarda halkçı ve toplumsal içeriği güçlü bir eğitim sistemi vardı. Bundan dolayı Tefik Çavdar'a göre Alliance İsrailite Universelle okulları "inkılâpçı" Talât'ı yaratan eğitim odaklarından biriydi. Yine Tefik Çavdar'a göre Talât Bey'in hâriçteki Jön Türk hareketiyle tanışması eniştesi İsmail Yörük vasıtasıyla olmuştur. İsmail Yörük, Bulgar ordusunda bir subaydı. Rus Narodnik hareketinin etkilerini bünyesinde barındıran biriydi. Aynı zamanda hâriçte örgütlenmiş İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rusçuk şubesinin bir üyesiydi. *Meşveret* gibi "evrak-ı muzırna" nitelikli yayınları Talât Bey'e İsmail Yörük ulaştırmaktaydı.³¹² Talât Bey'in Edirne'de yakın arkadaşları Faik Bey ve İpekli İbrahim Hoca ile yaptıkları toplantılar ve görüşmeler dikkati çekmişti.³¹³ Küçük bir tartışma cemiyeti haline gelen bu grup en nihayetinde Mülazım Said Efendi tarafından ihbar edildi ve Padişah aleyhine çalıştığı gerekçesiyle 6 ay süren geniş bir tahkikat geçirdi.³¹⁴ Mithat Şükrü Bleda'ya göre Talât Bey ve arkadaşlarına isnat edilen suç çalıştıkları postanede evrak ve şifreler üzerinde tahrifat yaptıklarıdır. Talât Bey iki yıl kadar hapse kaldıktan sonra Padişahın iradesi ile affedilmiştir. Fakat Edirne'de kalması tehlikeli bulunduğundan cemiyetin kurulacağı yere, Selânik'e gönderilmiştir.³¹⁵ Talât Bey Selânik'e varışından sonra birlikte Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kuracağı arkadaşlarıyla tanışmış ve bu arkadaşlar Yonyo gazinosunda haftanın birkaç gecesi toplanmaya başlamışlardı.³¹⁶ Mithat Şükrü Bleda bu toplantılar ve Talât Bey hakkında şunları söylemektedir:

³⁰⁹James Joll, "age.", s. 25-26.

³¹⁰Feroz Ahmad, "agm.", s. 21. Yahya Kemal Beyatlı ise Jön Türkler'in her nevî siyasi cereyana hayran olduklarını aktarmaktadır. Beyatlı'ya göre "Nasyonalist mitingler, sosyalist nümâyişler kadar kendilerini müteheyyic ederdi." Bkz. Yahya Kemal, "Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım", İstanbul 1973, s. 179.

³¹¹Şerif Mardin, "age.", s. 211.

³¹²Tefik Çavdar, "age.", s. 19-20.

³¹³Mithat Şükrü Bleda, "age.", s. 20.

³¹⁴Tefik Çavdar, "age.", s. 25.

³¹⁵Mithat Şükrü Bleda, "age.", s. 20.

³¹⁶Tefik Çavdar, "age.", s. 42-43.

“Talât hepimizden daha cesur, daha atak, dünyaya metelik vermeyen bir karaktere sahipti. Önünde, ardında dolaşan hafiyelere rağmen davranışlarından sapmıyor, hatta arada bir onlarla dalaşmaktan geri kalmıyordu.”³¹⁷

Talât Bey Yonyo gazinosundaki toplantılar esnasında ünlü Yahudi avukat Emanuel Carasso (Karasu) ile tanışmıştı. Yahudiler Selânik’te hem Alliance İsraelite Universelle okulları kanalıyla sosyalist enternasyonalle ilişkilerini sürdürmekte hem de Siyonizm ve masonluk gibi stratejiler yardımıyla hareket etmekteydiler.³¹⁸ Karasu’nun da Siyonistlerle ve masonlarla yakın ilişkileri vardı. Selânik’teki “Macedonia Risorta” mason locasının kurucusu ve büyük üstadıydı.³¹⁹ Talât Bey 1903’tebu mason locasında tekris edilerek mason olmuştur. Hüsametdin Ertürk Talât Bey’in aynı zamanda Bektaşî tarikatının da müdavimi olduğunu belirtmektedir.³²⁰ Kendisi ayrıca 1909-1910 yılları arasında Vatan locasında üstad-ı muhteremlik yaparak Türk masonluğunun ilk büyük üstadı olmuştur.³²¹ Mason örgütüne girmesiyle çevresi daha da genişlemiştir. Masonluk, dinler arası hoşgörüyü bile kapsayan liberal bir ideolojiye sahipti. Ayrıca mason locaları yeni üye kazanmak için elverişli bir ortamdı. Sina Akşin, mason localarının bu özelliklerinden dolayı İttihat ve Terakkililerin mason localarını araç olarak kullandıklarını söylemektedir.³²² Bu esnada Talât Bey Mekteb-i Hukuk’ta “*ilm-i servet*” hocalığı yapan Mehmed Cavid Bey’le de tanışmıştır. Cavid Bey İspanyol Maşrık-ı Azamî’na bağlı olan Selânik’teki Perseverancia Locası’nın üyesi olmasına rağmen Macedonia Risorta Locası’nın da toplantılarına sık sık katılabilmekteydi.³²³ Böylelikle Talât Bey’in içinde bulunduğu grup büyümeye başlamış ve Siyonistlerden işçi sendikalarına kadar tüm birey ve örgütlerin desteğini kazanmıştır.³²⁴ Ve böylelikle Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin kuruluşuna giden yol açılmıştır.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti büyük bir gizlilik içinde ve hücre biçiminde örgütlenerek yayılmaya başlamıştır. Sina Akşin’e göre Makedonya İç Devrimci Örgütü de bu şekilde örgütlenmiştir.³²⁵ Böylelikle hızla gelişen yeraltı çalışmalarının da

³¹⁷Mithat Şükrü Bleda, “*age.*”, s. 21.

³¹⁸Tevfik Çavdar, “*age.*”, s. 44.

³¹⁹Necmettin Alkan, “Emanuel Karasu ve II. Abdülhamid”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Erzurum 2008, s. 181.

³²⁰Samih Nafiz Tansu, “*İki Devrin Perde Arkası*”, İstanbul 2016, s. 196.

³²¹<http://www.mason.org.tr/web/>, 27 Şubat 2019.

³²²Sina Akşin, “*age.*”, s. 108.

³²³Nazmi Eroğlu, “*İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*”, İstanbul 2008, s. 33.

³²⁴Tevfik Çavdar, “*age.*”, s. 45.

³²⁵Sina Akşin, “*age.*”, s. 106.

etkisiyle kök salmış ve yayılmıştır. Öyle ki Rumeli’de İttihatçı olmayan subay bulmak imkânsız hale gelmiştir. Cemiyet kendisine rakip olabilecek bütün kuruluşlardan daha güçlü hale geldiği için istibdat rejimine karşı muhalefetin merkezi konumuna gelmiştir.³²⁶ Talât Bey’in seyyar posta memurluğu görevinin de bu büyümede önemli bir payı vardır. Talât Bey görevi sayesinde “*evrak-ı muzır*” niteliğindeki gazete ve dergileri gizlice dağıtma ve şahıslarla ilişki kurma işlerini rahatlıkla yapabilmıştır.³²⁷ Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ni diğer Jön Türk gruplarından farklı kılan özellik ise üyeleri arasında çok sayıda askerin bulunması ve istibdadı yıkmak için devrimci metotları benimsemesi olmuştur.³²⁸ Öyle ki cemiyet 2. ve 3. orduların içinde hızla yayılmıştır. Binbaşı Süleyman Askerî, Resneli Kolağası Niyazi, Ohrili Kolağası Eyüp Sabri, İsmet (İnönü), Kâzım Karabekir gibi şahıslar cemiyete katılmıştır.³²⁹ Kâzım Karabekir’in belirttiğine göre Erkân-ı Harp Binbaşı Enver Bey de 18 Aralık 1906’da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ne katılmıştır.³³⁰ Hatta Karabekir Enver Bey ile beraber 30 Aralık 1906 tarihinde cemiyetin Manastır şubesini oluşturduklarını söylemektedir.³³¹

Öte yandan 1906’da geri kalmış İran’da bile meşrutî yönetimin kabul edilmesi Osmanlı muhalefet hareketini eyleme geçmek konusunda etkilemişti. Erzincan’a sürgün edildikten sonra Paris’e kaçmayı başaran Dr. Bahaeddin Şakir, Paris’te Ahmed Rıza Bey’in örgütünün etkisizliğini görmüş ve örgütlenme çabasına girişmişti. Ahmed Rıza Bey kanadındaki bir diğer önemli kişi olan Dr. Nazım Bey ile beraber ilk kez İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne sağlam bir örgütsel temel sağladılar. Böylelikle örgüt etkili bir sekreteryaya ve iletişim araçlarına kavuştu.³³² Yeni bir örgütsel yapıya kavuşan cemiyet artık memleket dışında çalışmanın arzulanı faydayı sağlayamadığına inanmış durumdaydı.³³³ Bu yüzden cemiyet Dr. Nazım Bey kanalıyla Selânik’teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’yle temasa geçmiştir. Mithat Şükrü Bleda, Dr. Nazım Bey’den aldığı mektup hakkında şunları söylemektedir:

“Doktor Nâzım’ın mektubu kısa ve kesin idi. Önce durumlarını anlatıyor sonra orada kalmaktan bir netice alınamayacağını anlatıp şöyle diyordu: “Burada

³²⁶Tarık Zafer Tunaya, “*age.*”, s. 16.

³²⁷Mithat Şükrü Bleda, “*age.*”, s. 23-24.

³²⁸Hasan Taner Kerimoğlu, “*age.*”, s. 52.

³²⁹Sina Akşin, “*age.*”, s. 108-109.

³³⁰Kâzım Karabekir, “*age.*”, s. 79.

³³¹Kâzım Karabekir, “*age.*”, s. 84.

³³²Erik Jan Zürcher, “*age.*”, s. 140.

³³³Mithat Şükrü Bleda, “*age.*”, s. 24.

kalmamız görevimizi gerektiği gibi yapmak ve beklenen sonucu almak için yeterli olmayacaktır. Delaletiniz ile Selânik'e gelebilir miyim?''''³³⁴

Görüldüğü üzere Paris Dr. Nazım Bey vasıtasıyla Selânik'le temas kurmaya çalışmaktadır. Mithat Şükrü Bleda, Dr. Nazım Bey'in aralarında olmasının faydalı olacağına inandıklarından, Dr. Nazım Bey'i Selânik'e getirmek için Rum komitecilerle anlaştıklarını söylemektedir. Çünkü Sultan II. Abdülhamid, Ahmed Rıza Bey ve Dr. Nazım Bey'i muhalefete devam ettikleri için idama mahkûm etmişti ve idam mahkûmu olduğu için Dr. Nazım Bey'in memleket sınırları içerisine girmesi yasaktı.³³⁵ Bunun üzerine Dr. Nazım Bey tanınmamak için Selânik'e Hoca Yakup Efendi adıyla ve kılık değiştirerek gelmiş³³⁶ ve iki cemiyetin birleşmesini teklif etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, programının Paris'teki cemiyetle uyumlu olduğuna karar vermiş ve birleşmeyi kabul etmiştir. Sonrasında ise Dr. Nazım Bey'in teklifi sonrasında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyeleri arasında yapılan oylamayla, 27 Eylül 1907 tarihinde, cemiyetin ismi Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. İki cemiyet durumu yazılı bir anlaşmaya bağlamışlardır.³³⁷ Bu anlaşmaya göre cemiyetin biri dâhilî diğeri haricî olmak üzere iki genel merkezi olacak, haricî merkez Paris'te ve dâhilî merkez Selânik'te bulunacak ve her iki merkezin de ayrı ayrı amirleri olacaktır.³³⁸

İki cemiyet arasındaki iletişimi sağlamış olan Dr. Nazım Bey, Ahmed Bedevî Kuran'ın deyimiyle inkılâp işlerinde etken rol oynayan şahıslardandır.³³⁹ Marc David Baer'in "*The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks*" adlı çalışmasında belirttiğine göre kendisi tütün tüccarlığıyla uğraşan "Kapancı" dönme ailesine mensuptur.³⁴⁰ 1872 yılında Selânik'te doğmuştur. Annesi Ayşe Hanım, babası Hacı Abdülhamit Efendi'dir. Ahmet Eyicil'e göre ailesinin beş yüz yıl önce Selânik'e gelmiş olduğu tahmin edilmektedir. Asık suratlı ve sert tabiatlı birisi olan babasını erken yaşta kaybetmiştir. Yine Ahmet Eyicil'e göre Hacı Abdülhamit Efendi, kimliği

³³⁴Mithat Şükrü Bleda, "age.", s. 24.

³³⁵Mithat Şükrü Bleda, "age.", s. 24.

³³⁶Ahmet Eyicil, "*İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Nâzım Bey*", Ankara 2004, s. 72-73. Tarık Zafer Tunaya ve Sina Akşin Dr. Nazım'ın takma adını "Hoca Mehmet Efendi" olarak vermiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, "*Türkiye'de Siyasal Partiler*", İstanbul 1989, Cilt: III, s. 16. ve Sina Akşin, "*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*", Ankara 2014, s. 109.

³³⁷Sina Akşin, "age.", s. 109.

³³⁸Tarık Zafer Tunaya, "*Türkiye'de Siyasal Partiler*", İstanbul 2009, Cilt: 1, s. 81.

³³⁹Ahmed Bedevî Kuran, "*Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*", İstanbul 2012, s. 462.

³⁴⁰Marc David Baer, "*The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks*", California 2010, s. 91.

bilinmeyen bir düşmanı tarafından sırtından bıçakla vurularak öldürülmüştür ve babasının bu şekilde öldürülmesi Dr. Nazım Bey'in hayatına tesir etmiştir.

Dr. Nazım Bey önce mahalle mektebinde okumuş ardından Selânik'teki rüştiye mektebinden mezun olduktan sonra Askerî Tıbbiye İdadisi'ni kazanmış ve burada yatılı ve üniformalı bir öğrenci olmuştu. Burada Almanca ve Fransızca dillerini öğrenmiştir. Bu okulun akabinde ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girmiştir. Sıradan bir öğrenci olarak devam ettiği ilk üç yılından sonra 1893'te Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın eserlerini okumaya başlamıştır. İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ne üye olmuş ve cemiyet tarafından Avrupa'da bulunan öğrencilerle siyasi faaliyetlerde bulunmak ve tıp öğrenimini tamamlamak için Avrupa'ya gönderilmiştir. Sorbonne Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne kaydını yaptırdıktan sonra Ahmed Rıza Bey'le tanışmış ve yakın dost olmuştur.³⁴¹ Öyle ki Ahmed Rıza anılarında Dr. Nazım Bey'den “Nazım Efendi” diye bahsetmektedir.³⁴² Dr. Nazım Bey 1895'te jinekolog doktor olarak mezun olmuştur. Bundan sonra arkadaşlarına masrafını kendi harçlıklarından karşılamak suretiyle bir gazete çıkartmayı teklif etmiş ve böylece 1 Aralık 1895 tarihinde *Meşveret* gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Dr. Nazım Bey, *Meşveret* gazetesinde istibdadı ve cehaleti eleştiren, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesini teşvik eden yazılar yazmıştır. Ahmed Rıza Bey'in başkanlığını istemeyen Jön Türkler'e karşı da Ahmed Rıza Bey'i şiddetli bir şekilde desteklemiş ve Ahmed Rıza Bey'le birlikte Ahmed Celâleddin Paşa ile görüşmeyi reddedenlerden olmuştur. Paris'e gelen Dr. Bahaeddin Şakir'le de dost olmuş ve kendisinin iyi bir komiteci olmasına yardımcı olmuştur. Aynı zamanda fikirleri uyuşmasa da Yahya Kemal ile de dostluğu vardır.³⁴³ Yahya Kemal de Dr. Nazım Bey'le 1903 Eylülünün ilk günlerinde Ahmed Rıza Bey'in Monge Meydanı'ndaki apartmanında tanıştığını söylemekte³⁴⁴ ve kendisini “*demirden seciyeli bir adam*” olarak tanıtmaktadır³⁴⁵. Dr. Nazım Bey dünyanın en zeki ve en mutlu milletinin Türkler olduğunu fakat yöneticilerin başarısızlığı yüzünden milletin zulüm ve fakirlik içinde

³⁴¹Ahmet Eyicil, “*age.*”, s. 24-28.

³⁴²Ahmet Rıza, “*Anılar*”, İstanbul 2001, s. 24. Ahmet Eyicil, bu hitap şeklinin bir samimiyet nişanesi olduğunu söylemektedir. Bkz. Ahmet Eyicil, “*İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Nâzım Bey*”, Ankara 2004, s. 28.

³⁴³Ahmet Eyicil, “*age.*”, s. 29-39.

³⁴⁴Yahya Kemal, “*Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım*”, İstanbul 1973, s. 111.

³⁴⁵Yahya Kemal, “*age.*”, s. 172.

bırakıldığını düşünmekteydi. Onun düşüncesine göre Türk milleti diğer milletlerden hür ve mutlu yaşamaya daha çok layıktır.³⁴⁶

1906 yılındaki başka bir önemli gelişme, devletin birçok bölgesinde başlayan vergi ayaklanmaları olmuştur.³⁴⁷ Aykut Kansu'ya göre vergi ayaklanmaları olarak bilinen ve 1906 yılında patlak veren olayların en önemli nedeni Osmanlı hükümetinin biri şahıslardan alınacak “*şahsî vergi*” diğeri de hayvanlar üzerine konulan “*hayvanat-ı ehliye vergisi*” adında iki yeni vergi toplama kararıydı. Zira ayaklanmaların arifesinde ticaret durmuş, açlık baş göstermiştir. Şehirler, köyler ve ordu aç ve çıplak durumdadır.³⁴⁸ Çünkü vergi tahsilinde iltizam usulünün uygulandığı bu dönemde köylü, esnaf ve tüccarlar üzerindeki mültezim baskıları da dayanılmaz hale gelmiş vaziyettedir.³⁴⁹

Zafer Kars'a göre bu ayaklanmaların en büyüğü ve en önemlisi Erzurum isyanıdır.³⁵⁰ Hüsamettin Ertürk de “*âdetâ orada bulunan Vali Arnavut Abdülvahhab Paşa, Örf-î İdare'yi ilân etmemiş, Erzurumlu vatanperverleri Sinop kalesine sevk etmemiş olsaydı, Erzurum hürriyetin ilânı şerefini, Manastır ve Selânik'in elinden almış olacaktı.*”³⁵¹ diyerek Erzurum isyanının önemini belirtmiştir. Zaten vali Nazım Paşa'nın acımasız yönetimi altında ezilmekte olan halk için şahsî vergi ve “*hayvanat-ı ehliye*” vergisi adı altında yüklenen iki yeni vergi bardağı taşıran son damla olmuştur. Özellikle şehrin varlıklı kesimini temsil eden tacirler en şiddetli tepkiyi göstermişlerdir.³⁵² Halk ilk tepkiyi 20 Şubat 1906'da vilayet makamına on üç imzalı bir dilekçe vererek ve “*hayvanat-ı ehliye*” vergisinin kaldırılmasını isteyerek göstermiştir. Vali Nazım Paşa da bu dilekçeye bir ek yazı³⁵³ yazarak İstanbul'a göndermiş fakat İstanbul'dan haber

³⁴⁶Ahmet Eyicil, “age.”, s. 39.

³⁴⁷Aykut Kansu, “age.”, s. 35.

³⁴⁸Aykut Kansu, “age.”, s. 38-39.

³⁴⁹ Coşkun Can Aktan-Dilek Dileyici-Özgür Saraç, “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyânları -II-“, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, Isparta 2003, s. 6. Osmanlı Devleti'nde İltizam Sistemi Tanzimat Fermanı ile kaldırılmıştır. Ancak Coşkun Can Aktan'a göre hâlihazırda yeterli bir malî teşkilâtın bulunmaması sebebiyle kısa süre içerisinde tekrar İltizam Sistemi'ne dönülmüştür. İltizam sistemi uygulamaları ancak 17.02.1925 tarih ve 552 sayılı kanunla tamamen kaldırılabilmiştir. Bkz. Coşkun Can Aktan, “Osmanlı İltizam Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 71, İstanbul 1991, s. 77.

³⁵⁰H. Zafer Kars, “1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği”, İstanbul 1997, s. 26.

³⁵¹Samih Nafiz Tansu, “age.”, s. 75.

³⁵²Aykut Kansu, “age.”, s. 44.

³⁵³ Bu ek yazıda vali, olayların fazla büyümeden şahsı tarafından durdurulacağını ve kendisinin bu uğurda hiçbir fedakârlıktan sakınmayacağını belirtmiştir. Bkz. H. Zafer Kars, “1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği”, İstanbul 1997, s. 27.

alınamamıştır. Bunun üzerine halk arasında huzursuzluk baş göstermiş ve ilk ayaklanma 13 Mart 1906'da patlak vermiştir. Ayaklanma "Can Veren" adlı direniş örgütünün postaneyi zapt etmesiyle başlamıştır.³⁵⁴ "Can Veren" örgütünün varlığı ilk kez *Meşveret* gazetesinde Aralık 1906'da bildirilmiştir. Gazete örgütün "Türkiye'deki reformist hareketi hızlandırmak için" kurulmuş olduğunu belirtmiştir.³⁵⁵ Aykut Kansu da "Can Veren" örgütünün Erzurum'un belli başlı celepleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel üyeleri tarafından oluşturulduğunu söylemektedir. Bu örgütün bir üyesi ve Telgraf ve Posta Başmüdürü olan Suphi Bey, hükümetle haberleşmelerinde gerçekleri saptırdığı ve olayları olduğundan küçük gösterdiği gerekçesiyle vali Nazım Paşa'nın özel telgraf hattını kesmiştir. Bu haber kamuoyuna yansınca Nazım Paşa göz hapsine alınmış, Paşa'nın bulunduğu yerden çıkmasına izin verilmemiştir.³⁵⁶ Olaylar sırasında Rus sınırı üzerinden kaçak olarak gelecek Ermeni komitecileri yakalamakla görevli olan Hüsamettin Ertürk, Erzurum'da teşkilât kurmak için çalışan mektep arkadaşı Hüseyin Tosun Bey'den bahsetmektedir. Hüsamettin Ertürk Hüseyin Tosun Bey'le ortak çalıştıklarını söylemektedir.³⁵⁷ Dr. Abdullah Cevdet'in *İctihad* mecmuasının 8 numaralı nüshasında da Hüseyin Tosun Bey'den bahsedilmiştir. Mecmuada Hüseyin Tosun Bey hakkında "Bu vatanperverin muhterem ismini karilerimiz ve alev-umum kariler içinde kaç kişi biliyor? Beri tarafta, Hüseyin Tosun'un kemâl-i azim ve ihlas ile ifa ettiği hizmet-i vataniyenin belki yüzde birini ifa etmemiş olan bir diğerinin namı vird-i zeban-ı inamdır(?)" denmektedir.³⁵⁸ Hüsamettin Ertürk Hüseyin Tosun Bey'in Ahmed Rıza Bey ve Doktor Bahaeddin Şakir Bey'ler tarafından görevlendirildiğini söylemektedir.³⁵⁹ Ancak Zafer Kars, Hüseyin Tosun Bey'in Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyetçilik Cemiyeti'nin kurucularından eylemci bir Jön Türk olduğunu söylemektedir.³⁶⁰ Ahmed Bedevî Kuran da Hüseyin Tosun Bey'in teori ve yayıncılıkla inkılâp yapılamayacağını anlayıp pratiğe geçmek için Prens Sabahaddin Bey'in rızasını elde ettikten sonra Kafkasya yoluyla gizlice Erzurum'a gittiğini belirtmektedir.³⁶¹ Hasip Saygılı da Hüseyin Tosun Bey'in Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî Cemiyeti tarafından bölgeye gönderildiğini söylemektedir.³⁶² M. Şükrü Hanioglu bununla birlikte

³⁵⁴H. Zafer Kars, "age.", s. 28.

³⁵⁵H. Zafer Kars, "age.", s. 42.

³⁵⁶Aykut Kansu, "age.", s. 45-47.

³⁵⁷Samih Nafiz Tansu, "age.", s. 75-76.

³⁵⁸"Hüseyin Tosun Bey", *İctihad*, No. 8, Haziran 1908, s. 307.

³⁵⁹Samih Nafiz Tansu, "age.", s. 76.

³⁶⁰H. Zafer Kars, "age.", s. 48.

³⁶¹Ahmed Bedevî Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul 2000, s. 273.

³⁶²Hasip Saygılı, "age.", s. 225.

olayların siyasal bir boyut kazanmasının Hüseyin Tosun Bey'in çabalarıyla gerçekleştiğini söylemektedir.³⁶³ Ayrıca “*Teşebbüs-i Şahsî ile Kanun-u Esasî ve Adem-i Merkeziyet taraftarının mürevviç-i efkârî*” *Terakki* gazetesi de “Anadolu Kıyımları” başlığı altında Erzurum isyanını değerlendirmiştir.³⁶⁴ Bir seneden fazla süren Erzurum isyanı, önderlerinin sonradan tutuklanıp mahkûm edilmelerine rağmen hükümetin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. İsyanı sebep olan iki yeni vergi bütün Rumeli ve Anadolu’da kaldırılmış, Erzurum’da baskı ve zulmün simgesi olan valiler görevlerinden alınmışlardır.³⁶⁵ Kastamonu, Van, Diyarbakır, Sinop ve Trabzon gibi Anadolu vilayetlerinde de benzer olaylar yaşanmıştır.³⁶⁶ Ancak Erzurum isyanı bu isyanlar arasında en büyüğü olmuştur.³⁶⁷

Hasip Saygılı, Anadolu’daki bu tarz ayaklanmaların 1905 Rus Devrimi’nin Osmanlı topraklarındaki etkisinin somut bir örneği olarak gösterildiğini söylemekle birlikte bu görüşe katılmadığını dile getirmiştir.³⁶⁸ Zafer Kars’a göre ise 1905 Rus İhtilâli’nin ve 1906 yılında İran’da meşrutiyetin ilân edilmesinin Anadolu’daki isyanlar üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Hatta kendisinin aktardığına göre Türkiye’deki yüksek dereceli Rus memurları bile 1905 Rus İhtilâli’nin Anadolu isyanları üzerindeki etkisini fark etmişlerdir.³⁶⁹ Zira bu bölgede devrimci gazete/dergi dağıtımı Kars Postanesi Müdürü Ermeni Çarpan aracılığı ile gerçekleştirilmiştir.³⁷⁰ Hüsametdin Ertürk’ün belirttiğine göre ise Çarpan, Rus kuryesidir.³⁷¹ Bu devrimci yayınlar bölgede sürekli okunup tartışılır hale gelmiştir. Özellikle eğitim görmüş vatandaşlar arasında Rusya’da ve İran’da meydana gelmiş olaylar tartışılmaya başlanmıştır.³⁷² Aykut Kansu, Trabzon’daki isyanın da Rusya ve İran’daki devrimci hareketlerden ilham alan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkili olduğunu söylemektedir.³⁷³ Zafer Kars da Anadolu kıyımlarının kronolojik olarak 1905 Rus İhtilâli’nden hemen sonraya rastlaması ve bu eylemlerin ağırlıklı olarak Anadolu’nun doğusunda kendini göstermesi sebebiyle

³⁶³Dr. M. Şükrü Hanioglu, “age.”, s. 57.

³⁶⁴“Anadolu Kıyımları”, *Terakki*, No. 11.

³⁶⁵H. Zafer Kars, “age.”, s. 26.

³⁶⁶Vergi ayaklanmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Aykut Kansu, “*1908 Devrimi*”, İstanbul 2015, s. 35-93.

³⁶⁷Bkz. Dipnot No. 350.

³⁶⁸Hasip Saygılı, “age.”, s. 224-240.

³⁶⁹H. Zafer Kars, “age.”, s. 23.

³⁷⁰Aykut Kansu, “age.”, s. 66.

³⁷¹Samih Nafiz Tansu, “age.”, s. 76.

³⁷²Aykut Kansu, “age.”, s. 65.

³⁷³Aykut Kansu, “age.”, s. 73.

eylemlerin 1905 Rus İhtilâli'nden kuvvetle etkilendiği görüşündedir.³⁷⁴ Erel Tellal ise 1905 Rus İhtilâli'nin özellikle Erzurum'daki ayaklanma hareketini etkilediğini düşünmektedir.³⁷⁵

1.3.1. İkinci Jön Türk Kongresi (1907)

Ahmed Bedevî Kuran'ın belirttiğine göre İkinci Jön Türk Kongresi Ermeni komitelerinin Jön Türkler ile işbirliği yapmaya karar vermesi ve Prens Sabahaddin Bey'e ve Ahmed Rıza Bey'e teklif götürmesiyle toplanmıştır.³⁷⁶ Oya Sencer'e göre Ermeni komitelerinde o zaman da sosyalizm bir fikir akımı olarak görülebilmekteydi.³⁷⁷ Sina Akşin'e göre ise kongre teklifinin Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nden gelmiş olması da muhtemeldir.³⁷⁸ 27 Aralık 1907 tarihinde toplanan bu kongre ile Meşrutiyet'in ilânına giden süreç başlamıştır.³⁷⁹

Kongre için Paris'te Prens Sabahaddin Bey'in bürosunda bir hazırlık komitesi toplanmıştır. Bu komitede Prens Sabahaddin Bey grubu adına Dr. Nihat Reşat ve Fazlı Beyler, Ahmed Rıza Bey grubu adına Dr. Bahaeddin Şakir ve Hüsrev Sami Beyler, Ermenilerden de Malumyan Efendi ve bir başka zât daha yer almıştır.³⁸⁰ Ermeniler ilk içtimada Sultan II. Abdülhamid'i hedefleyen başarısız suikast girişiminin kendileri adına fena sonuç verdiğini, çok masrafa neden olduğunu söylemişlerdir. Bu sebeple artık bağımsız hareket etmenin faydalı olmayacağını anladıklarını, istenilen hedefe varabilmek maksadıyla ortak hareket etmeyi ve birlikte bir program hazırlamayı teklif etmişlerdir.³⁸¹ Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ise toplantıya katılma şartı olarak, Osmanlı'nın korunması, tedhişçiliğin ve dış yardımın reddedilmesi gibi şartlar ortaya koymuştur.³⁸² Zaten Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti *Şura-yı Ümmet* gazetesinin 10 Nisan 1907 tarihli ve 113 numaralı nüshasında dış müdahaleyi reddettiğini bir kez daha yinelemişti. Hatta Prens Sabahaddin Bey'in *Meşveret*'de de bir vakit yabancı

³⁷⁴H. Zafer Kars, "age.", s. 60.

³⁷⁵Erel Tellal, "1905 Rus Devrimi'nin 1908 Üzerine Etkileri", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. S. Akşin-S. Balcı-B. Ünlü, İstanbul 2017, s. 634.

³⁷⁶Ahmed Bedevî Kuran, "*Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*", İstanbul 2012, s. 443-444.

³⁷⁷Oya Sencer, "*Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*", İstanbul 1969, s. 112.

³⁷⁸Sina Akşin, "age.", s. 112.

³⁷⁹*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1820. İbrahim Temo anılarında kongrenin 15 Ekim 1907'de toplandığını söylemiştir. Bkz. İbrahim Temo, "*İttihât ve Terakki Anılarım*", İstanbul 2013, s. 168.

³⁸⁰Sina Akşin, "age.", s. 113.

³⁸¹Ahmed Bedevî Kuran, "age.", s. 444.

³⁸²*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1820.

müdahalesinin istendiğine dair sözlerini garazkârlık olarak nitelemişti. Bununla birlikte Prens Sabahaddin Bey için “*Meşveret’in ilk nüshasından beri müdahale-i ecnebiyye aleyhinde derç edilen yüzlerce makaleleri ve bahusus merhum pederi tarafından yazılan mektubu dikkatle okusa daha iyi eder.*” demişti.³⁸³ Sina Akşin ise Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin bu şartlarını dış müdahale korkusuna ve Türk olmayan örgütlere karşı duyulan derin güvensizliğe bağlamaktadır.³⁸⁴ Yine Sina Akşin’in deyimiyle hayli çekişmeli olduğu anlaşılan bu toplantılardan sonra kongre 27 Aralık 1907’de Ahmed Rıza Bey, Prens Sabahaddin Bey ve Malumyan Efendi’nin ortak başkanlığı altında açılmıştır.³⁸⁵ Kongre esnasında Ahmed Bedevî Kuran’ın deyimiyle lüzumu anlaşılmayan bir şekilde Ahmed Rıza Bey söz alarak “*Hukuk-u Hilâfet ve Saltanatın*” kongre tarafından kabul edildiğinin hemen ilânını istemiştir.³⁸⁶ Sina Akşin bu teklifin yarattığı gerginliğin Ermenilerin uzlaşmacı yaklaşımı sayesinde aşıldığını söylemektedir.³⁸⁷ Ramsaur’un deyimiyle gerek Türkler gerekse Ermeniler bu kez birleşmek uğruna ödün vermeye hazır durumdalar. Böylelikle kongredeki delegeler çoğunluğun uygun göreceği bir program ortaya koyabilmişlerdi.³⁸⁸

Kongre 29 Aralık 1907 tarihinde çalışmalarını tamamlayıp bir bildirge çıkarmıştır.³⁸⁹ Bu bildirge Sultan II. Abdülhamid’in sosyal ve ekonomik politikalarına yöneltilen bir eleştiriler paketi niteliğindedir.³⁹⁰ Bu bildirgeye Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Mısır’daki Ahd-ı Osmanî Cemiyeti, Londra’da Türkçe ve Arapça olarak çıkan *Hilâfet*’in yazı kurulu, Mısır Cemiyeti-i İsrailiyesi, Taşnaksutyun* ve bazı Ermeni yayınlarının yöneticileri imza atmıştır.³⁹¹ Ramsaur kongre tutanaklarının açık olarak ve ayrıntılı

³⁸³“Müdahale-i Ecnebiyye Meselesi”, *Şura-yı Ümmet*, No. 113, 26 Safer 1325, 10 Nisan 1907, 28 Mart 1323, Çarşamba, s. 1.

³⁸⁴Sina Akşin, “*age.*”, s. 114.

³⁸⁵Sina Akşin, “*age.*”, s. 113.

³⁸⁶Ahmed Bedevî Kuran, “*age.*”, s. 445.

³⁸⁷Sina Akşin, “*age.*”, s. 113.

³⁸⁸Ernest E. Ramsaur, “*age.*”, s. 148-149.

³⁸⁹Sina Akşin, “*age.*”, s. 114.

³⁹⁰*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1820.

*Anaide Ter Minassian Taşnaksutyun’u “sosyalizmi en az köktenci, milliyetçiliği ise en belirgin” şeklinde tanımlamıştır. Hatta Taşnaklar sosyalizmi milliyetçi amaçları doğrultusunda kullandıkları için Kafkasyalı sosyal demokratların husumetlerini çekmişlerdir. Bkz. Anaide Ter Minassian, “*Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*”, İstanbul 1992, s. 73-75. Şevket Süreyya Aydemir de Taşnaksutyun Cemiyeti mensuplarının aşırı terör, isyan, mücadele ve istiklâl yanlısı olduklarını söylemektedir. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, “*Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*”, İstanbul 1972, Cilt: 1, s. 370.

³⁹¹Sina Akşin, “*age.*”, s. 114. Ahmed Bedevî Kuran bu bildirgeyi yayınlamıştır. Bkz. Ahmed Bedevî Kuran, “*Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*”, İstanbul 2012, s. 448-449.

yayınlanmadığını, bunun da önemli olayların gelişmekte olduğuna dair bir emare olduğunu belirtmiştir. Zira kongre silahlı direniş, politik ve ekonomik grevler yardımıyla silahsız direniş, ordu içinde propaganda, gerekirse toptan kıyam etme gibi direniş biçimleri önermişti. Bu önerilere bakılarak Türk örgütleri, Ramsaur'un deyimiyle, 1905 Rus İhtilâli süresince radikal grupların ve uzun süreden beri Ermeni komitelerinin uyguladıkları taktiklerden faydalanmaya artık hazır duruma gelmişlerdir.³⁹² Yeniden örgütlenmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti bile şiddet yöntemlerinin kullanılmasını kabul etmiştir. Erik Jan Zürcher'e göre bu tavır değişikliğinin sebebi İmparatorluk içindeki değişikliklerdir.³⁹³ Kongre ayrıca İran Mebusan Meclisi'ne ve hapisane ya da sürgünde olan özgürlükçülere sevgilerini göndermiş, ulusal çetelere de birbirleri ile savaşmayı bırakıp silahlarını Sultan II. Abdülhamid ve hükümetine çevirmeleri çağrısını yapmıştır. Ermeniler ise gizli kalması gereken kongre kararlarını 5 Ocak 1908'de *Pro-Armenia* dergisinde yayınlamışlar, hatta kendi yöntemlerinin benimsenmesinden ötürü övünmüşlerdir. Bunun üzerine zaten Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ısrarı üzerine zorla ihtilâlcî yola girmiş olan Ahmed Rıza Bey Ermenilerle tedhişçilikte ortak düşünceye sahipmiş gibi gösterilmesine tepki göstermiştir.³⁹⁴ Zaten bir müddet sonra Rumeli'de gerçekleşen askerî isyan sayesinde beyannamede karar altına alınan çalışma tarzının uygulanmasına lüzum kalmadan Meşrutiyet'in ilânı gerçekleşecektir.³⁹⁵ Bu arada Osmanlı hükümeti de 19 Ocak 1908 tarihli belgeye göre “*eşhas-ı leîme ve muzırranın*” Osmanlı'ya girişinin men edilmesi hakkında “*tedâbirin bir kat daha te'min ve tesvîki*” için önlem almakta ve “*anarşist ve sosyalist ve emsâli eşhas-ı şerire*”nin Osmanlı'ya girişinin engellenmesine yönelik adım atmaya devam etmekteydi.³⁹⁶

1.3.2. Meşrutiyet'in İlânı Öncesi Makedonya'daki Durum

Daha evvel 1902'de kanlı bir şekilde patlak veren Makedonya sorunu, 1907 yılında yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır.³⁹⁷ 1906 yılında Avusturya ve Rusya'da yeni dış işleri bakanları göreve gelmiştir. Böylelikle Avusturya ve Rusya Makedonya sorunu hakkında daha faal davranmaya başlamıştır. 15 Eylül 1907'de İstanbul'daki Rusya ve Avusturya büyükelçileri Makedonya için bir adliye ıslahat projesi hakkında

³⁹²Ernest E. Ramsaur, “*age.*”, s. 149-151.

³⁹³Erik Jan Zürcher, “*age.*”, s. 140.

³⁹⁴Sina Akşin, “*age.*”, s. 117.

³⁹⁵Ahmed Bedevî Kuran, “*age.*”, s. 449.

³⁹⁶BOA, Y. PRK, DH, 14/33, 15 Zilhicce 1325, 6 Kânunusani 1323, 19 Ocak 1908.

³⁹⁷Sina Akşin, “*age.*”, s. 118.

anlaşmışlardır. Projeye göre her üç vilayette biri Müslüman öbürü Hıristiyan olmak üzere ikişer adliye müfettişi bulunacak, oralardaki adliye memurlarının miktarı artırılacak ve “*divan-ı harpler*” de adliyenin denetimine tabi olacaktır. Bu proje gerçekleşmeden önce Bâb-ı Âli, Alman hükümetine müracaat ederek Mürzsteg programına göre adli müesseselerin ıslahını yapmış olduğunu, böylesi bir projeye gerek olmadığını söylemiş ve projenin durdurulmasını rica etmiştir. Ancak Alman hükümeti Bâb-ı Âli’nin Konya Ovası Sulama ve Bağdat Demiryolu işlerini geciktirdiğini söyleyerek herhangi bir yardımda bulunamayacağını söylemiştir.³⁹⁸ Bu projeden bağımsız olarak İngiliz hükümeti de 3 Mart 1908 tarihinde dört maddelik bir tasarı hazırlamıştır. Bu tasarıya göre üç vilayete atanacak valinin üç yıl süreyle görev yapması, bu valinin büyük devletlerin onayı olmadan görevinden uzaklaştırılmaması ve bölgedeki Türk askerî birliklerinin azaltılması öngörülmüştür. Hasan Taner Kerimoğlu’na göre İngiliz hükümetinin bu önerisiyle Makedonya’nın Osmanlı yönetimi ile olan bağlarının daha da gevşetilmesi amaçlanmaktaydı. İngiliz hükümeti tarafından hazırlanan bu tasarımı haber alan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris merkezi Selanik’teki merkeze bir yazı göndererek bu tasarının Osmanlılar açısından taşıdığı tehlikelere değinmiş ve nasıl davranılması gerektiği konusunda bilgiler vermiştir.³⁹⁹ *Şura-yı Ümmet* gazetesi bu projelerden daha önceki bir tarihte, 1 Nisan 1907 tarihli ve 112 numaralı nüshasında yayınladığı bir makalede İtalya Dışişleri Bakanı Tommaso Tittoni’nin İtalya “*meclis-i mebusanı*”nda Makedonya sorunu üzerine yaptığı bir konuşmadan bahsetmektedir. Gazete bu konuşmanın Bulgar “*mahafil-i siyasiyesinde*” ve komitecileri nezdinde pek fena bir etki meydana getirdiğini belirtmektedir. Gazete Tommaso Tittoni’nin projesinin “*Makedonya’da sakin akvam-ı muhtelifeye milliyet esası üzerine*”, yani her millete ayrı ayrı muhtariyet verme fikrini içerdiğini söylemektedir. Hatta *Şura-yı Ümmet* bu makalede Bulgar gazetelerinde yazarlara göre öncelikle Bulgarların bütün kuvvet ve fedakârlıklarıyla bu projeye muhalefet edeceklerini fakat Tittoni’nin projesinin Bulgarların rakipleri olan Sırlar ve Rumlar tarafından “*hüsn-ü kabule mazhar olduğunu*” da belirtmiştir. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti makalenin ileriki satırlarında “*Makedonya denilen Selânik, Manastır, Kosova vilayetlerinde Bulgar, Rum, Sırp’tan başka İslâm olarak birçok ahali sakindir. Hükümet-i Osmaniye’nin resmî istatistiki bu vilayetlerdeki nüfus-u İslâmiye’nin adedini*

³⁹⁸Yusuf Hikmet Bayur, “*age.*”, s. 216-217.

³⁹⁹Hasan Taner Kerimoğlu, “*age.*”, s. 55-56. Hasan Taner Kerimoğlu bu yazıyı yayınlamıştır. Bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, “*Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914*”, İstanbul 2015, s. 56.

milel Hıristiyanıye'nin aded-i mecmuana müsavi ve hatta faik gösteriyor. Öyle iken ne Bulgarlar, ne Rumlar, ne Sırlar, ne de bu şımarık çocuklara vasilik eden Avrupalılar Makedonya'da İslâm'ın da mevcudiyetini, hatta nüfusu her milletten fazla olduğunu, bunca asırlardan beri Osmanlıların Makedonya üzerinde bir hakk-ı hâkimiyetleri bulunduğunu nazar-ı dikkate almak, düşünmek bile istemiyorlar." diyerek Avrupalıların Makedonya'ya yaklaşımını eleştirmiştir. Ayrıca "*Düşmanlarımıza bu yolda düşünmeye cesaret veren Müslümanların sükûtu ve hükümet-i Hamidiye'nin meskenet ve hıyanetidir.*" diyerek Sultan Abdülhamid hükümetinin miskinlik ve hıyanet içinde bulunduğunu ve Müslüman ahalinin de bu durumda ses çıkarmadığını belirtmiştir. İleriki satırlarda da "*Ey Müslümanlar, hâlis Osmanlılar!*" diyerek Müslümanlara seslenmiştir. Memlekette pek az alakası olan Bulgarların bile Tittoni'nin projesine muhalefet etmek uğruna kanlarının son damlasına kadar mücadele etmeye hazır olduklarını söyledikten sonra asırlardan beri Makedonya'nın "*hâkim-i hukuku*" olan Müslümanları "*Bu muhtariyet meselelerine ufacık bir protesto etmeyi bile düşünemiyor musunuz?*" diyerek tepki göstermeye çağırmıştır.⁴⁰⁰ Ayrıca Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Manastır şubesi vasıtasıyla, 28 Mayıs 1908'de Rusya dışındaki büyük devletlere bir layiha sunarak varlığını resmen duyurmuştur.⁴⁰¹ Bu layihada cemiyet İngiliz ve Rus hükümetlerinin Makedonya hakkındaki tasarılarını eleştirmiş ve Müslüman ve Hıristiyan bütün Osmanlıların yabancı müdahalesine karşı kendi çatıları altında birleştiğini ifade etmiştir. Ayrıca cemiyet layihada Makedonya'daki Hıristiyanların Müslümanların baskısı altında yaşadığı görüşünü yalanlamış, Türk ve Müslümanların da aynı koşullarda yaşadığını ve dolayısıyla her iki topluluğun da çıkarlarını gözeten bir yönetimin kurulması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁰² Görüldüğü gibi Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Makedonya meselesine yüksek önem addetmekte ve Makedonya topraklarının kaybedilmesinden oldukça kaygı duymaktadır. Zaten, Hasan Taner Kerimoğlu'nun deyimiyle, Meşrutiyet'in ilânı sürecini başlatan gelişme Osmanlı Devleti'nin elinde kalan son Balkan topraklarının yitirilmesini önlemek kaygısı olacaktır.⁴⁰³ Şevket Süreyya Aydemir de kendi deyimiyle 1908 Genç Türkler İhtilâli'ni hazırlayan şartlar arasında Balkan sorunlarının önemli etkileri olduğunu

⁴⁰⁰"Makedonya Meselesi", *Şura-yı Ümmet*, No. 112, 17 Safer 1325, 1 Nisan 1907, 19 Mart 1323, Pazartesi, s. 3-4.

⁴⁰¹Sina Akşin, "*age.*", s. 124.

⁴⁰²Hasan Taner Kerimoğlu, "*age.*", s. 58.

⁴⁰³Hasan Taner Kerimoğlu, "*age.*", s. 59.

düşünmektedir.⁴⁰⁴ Sina Akşin ise Meşrutiyet'in ilânının asıl sebebinin İngiltere hükümetinin Makedonya hakkında 3 Mart 1908'de hazırladığı tasarı olduğunu dile getirmektedir.⁴⁰⁵

1908 yılına gelindiğinde uluslararası alanda Makedonya ile ilgili önemli bir gelişme daha olmuştur. İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nikola 9-10 Haziran 1908'de ana gündem maddesi Makedonya olan bir görüşme gerçekleştirmişlerdir.⁴⁰⁶ Görüşme o zamanda Rus toprakları içinde yer alan Estonya'nın Reval şehrinde, Rus Çarı'na ait bir yatta gerçekleşmiştir. Reval Görüşmesi'nin gerçekleştiği haberi Makedonya'da bomba etkisi yaratmış ve Şevket Süreyya Aydemir'in deyimiyle Reval Görüşmesi, Genç Türkler İhtilâli için verilen bir işaret vazifesi görmüştür. Makedonya'daki Türkler ve gizli ihtilâl cemiyeti azaları arasında "Reval'de Türkiye'nin taksimine karar verildiği" haberi yayılmıştır. Bu haber yersiz olmasa da aslında Reval Mülâkatı'nın esas meselesi, karada ve denizde güçlenmekte olan Almanya'ya karşı bir cephe birliği kurmak olmuştur.⁴⁰⁷

Reval Görüşmesi'nin Makedonya'nın parçalanmasına doğru giden bir süreci başlattığını düşünen cemiyet üyelerinden Kolağası Resneli Niyazi Bey meşrutî yönetimin yeniden kurulmasını sağlamak amacıyla askerlerini de yanına alarak dağa çıkmıştır.⁴⁰⁸ Sina Akşin, 3 Temmuz 1908 günü Resneli Kolağası Niyazi Bey'in 200 asker ve 200 kadar sivilden oluşan kalabalık çetesiyle dağa çıkmasını ihtilâlin fiilen başlangıcı olarak nitelemektedir.⁴⁰⁹ Hüseyin Özdemir de Niyazi Bey'in dağa çıkışını hürriyet mücadelesinin fitilini ateşleyen ilk hareket olarak görmektedir.⁴¹⁰ Dâhiliye Nezareti'ne Manastır'dan 4 Temmuz 1908 günü çekilen şifreli telgrafta Niyazi Bey'in ahaliden bazılarını silahlandırdıktan sonra belediye reisini ve vergi kâtibini darp edip firar ettiği bildirilmiştir.⁴¹¹ Resneli Niyazi Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri arasında siyasal hayata girmemiş az sayıda kişilerden birisidir. 1903'ten 1908'e kadar ayaklanan Sırp ve Bulgar çetecilerine karşı savaşan Avcı taburunda başarılar gösterdiği için kolağası rütbesine yükseltilmiştir. Niyazi Bey, dağdan yöneticilere bildiriler

⁴⁰⁴Şevket Süreyya Aydemir, "age.", s. 342.

⁴⁰⁵Sina Akşin, "age.", s. 121.

⁴⁰⁶Hasan Taner Kerimoğlu, "age.", s. 58.

⁴⁰⁷Şevket Süreyya Aydemir, "age.", s. 508.

⁴⁰⁸Hasan Taner Kerimoğlu, "age.", s. 58.

⁴⁰⁹Sina Akşin, "age.", s. 127.

⁴¹⁰Hüseyin Özdemir, "Demokrasi Tarihimize İttihâd ve Terakkîli Yıllar", İstanbul 2016, s. 80.

⁴¹¹BOA, DH. ŞFR, 401/105, 4 Cemaziyelahir 1326, 21 Haziran 1324, 4 Temmuz 1908.

göndererek amacının Meşrutiyet'in ilânını sağlamak ve Kanun-u Esasî'yi yürürlüğe sokmak olduğunu ilân etmiştir.⁴¹² Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid şiddetli tedbirlere başvurması gerektiğini anlamış ve Arnavut Şemsi Paşa'yı Kolağası Niyazi Bey'in hareketini bastırmakla görevlendirmiştir. Ancak Arnavut Şemsi Paşa 7 Temmuz 1908'de Manastır'a geldikten sonra Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin fedai bir subayı olan Teğmen Âtîf (Kamçıl) tarafından vurularak öldürülmüştür. Böylelikle Niyazi Bey'in açtığı isyan bayrağı indirilememiştir.⁴¹³

Resneli Niyazi Bey'in isyanından sonra bir önemli olay da Firzovik olayı olmuştur. Hüseyin Özdemir, Firzovik olayını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gelişmeleri değerlendirme konusundaki becerisinin bir ispatı olarak görmüştür.⁴¹⁴ Kosova vilayetinin merkezi Üsküp'te yabancıların yüksek tabakasına mensup olanlarının çocuklarının okuduğu bir mektep, çocuklar ve velileri için Firzovik civarında bir gezinti etkinliği planlamıştı. Bu etkinlik için Üsküp'ten marangozlar getirilip hazırlıklar yapılmıştı. Ancak Süleyman Külçe'nin de dediği gibi "içerisinde eğlenceden başka gizli bir maksat bulunmayan" bu etkinlik civarda sakin Arnavutların olumsuz tepkilerine sebep olmuştu. Öyle ki Yakup isminde ateşli bir hatip Firzovik camiinde toplanan Arnavutları yabancıların Sarayeşte civarında yapacağı bu gezinti etkinliğinden doğacak tehlikeler hakkında uyarılmış ve Arnavut halkını iyiden iyiye galeyana getirmiştir. Bu gezinti hazırlığını sabote etmek Arnavutlar için öncelikli hale gelmiştir. Öyle ki Arnavutlar bu amaç için birlikte çalışacak olan kanlıların bile birbirlerini öldürmemesi konusunda mutabık kalıp bir besa* akdetmişlerdir.⁴¹⁵ Arnavutlar silahlı olarak bölgeye toplanmaya başlamışlardır ve bu topluluk Sina Akşin'e göre 30.000 civarına yükselmiştir. Bunun üzerine toplantının sükûnetle dağıtılması için o zaman Kosova valisi olan Mahmut Şevket Paşa Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne mensup Miralay Galip Bey'i görevlendirmiştir.⁴¹⁶ Cemiyet bu fırsatı değerlendirip Galip Bey'e, toplanan halkı Meşrutiyet ve Kanun-u Esasî isteği doğrultusunda yönlendirmesi konusunda direktifler vermiştir.⁴¹⁷ Galip Bey bu doğrultuda Rumeli'deki ecnebi müdahalesinin son bulması için meşrutiyetin ilân

⁴¹²"Resneli Niyazi (1873-1913)", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1824.

⁴¹³Sina Akşin, "age.", s. 128.

⁴¹⁴Hüseyin Özdemir, "age.", s. 81.

* (Arnavutça) Kan güden hasımlar arasında yeminle akdolunan anlaşma.

⁴¹⁵Süleyman Külçe, "Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet", İstanbul 2013, s. 32-34.

⁴¹⁶Sina Akşin, "age.", s. 129.

⁴¹⁷Süleyman Külçe, "age.", s. 79.

edilmesi konusunda Arnavutları ikna etmeyi başarmıştır. Bunun üzerine 20 Temmuz 1908 günü 180 imzayı içeren bir telgraf Sultan II. Abdülhamid'e çekilmiş ve Meşrutiyet istenmiştir. Herhangi bir cevap gelmeyince 22 Temmuz'da bir telgraf daha çekilmiş ve istek yinelenmiştir. Ayrıca bu esnada Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Manastır'da 21 pare top atışıyla birlikte 23 Temmuz 1908'de meşrutiyeti ilân etmiştir. Bu durum da Padişah'a telgrafla bildirilince Sultan II. Abdülhamid meşrutî yönetimi ilân etmek zorunda kalmış ve 23/24 Temmuz 1908 gecesi II. Meşrutiyet'i ilân ettirmiştir.⁴¹⁸ Böylelikle Firzovik Olayı meşrutî yönetimin ilânı doğrultusunda halkla ordunun birlikte hareket ettiğinin bir göstergesi olmuştur.⁴¹⁹

Meşrutiyetin ilânına giden yolda İttihatçılar çeşitli kitlelerin desteğini de alarak başarılı olmuşlardır. Örneğin Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün sol kanadı 1905'de Rila Manastırı'nda yapılan kongreyle yönetime egemen olmuştu. Bu Dimo Hacı Dimov ve Yane Sandanski etkisindeki grup İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in ilânı ile sonuçlanacak olan hareketini destekleme kararı almıştır.⁴²⁰ Bu şahıslardan özellikle Dimo Hacı Dimov 1908 Jön Türk İhtilâli'nin sosyalistlerce desteklenmeye layık olduğunu düşünmekteydi. Ayrıca Sandanski ve Çernopeevev, Jön Türklerin Makedonya İç Devrimci Örgütü'nü var olan biçimiyle yasal bir örgüt olarak kabul etmeye hazır olduklarını ve hatta silahlı birliklerinin dağıtılmasını bile şart koşmadıklarını öğrenince sevinerek Jön Türkler'in yanında yer almışlardır. Böylelikle Jön Türkler için Serezli "geniş" sosyalistlerle anlaşmak kolay olmuştur. Fakat "geniş" sosyalist kanadının aksine örgütün ulusalcı kanadı Jön Türkler'in yakınlaşma girişimlerine her zaman soğuk yaklaşmıştır. Hatta kendileri 1907 II. Jön Türk Kongresi'ne davet edildiklerinde Makedonya'nın özerkliğini istediklerini, dolayısıyla Türkiye'yi diriltmeye çalışanlarla işbirliği yapmak istemediklerini söylemişlerdir. Ayrıca sadece yıkıcılık alanında Jön Türkler ve Ermenilerle işbirliği yapabileceklerini ilâve etmişlerdir. Bu yüzden ulusalcı kanattan Christo Matov, Sandanski ve Çernopeevev'e Jön Türkler ile birlikte hareket ettikleri için olumsuz tavır almıştır.⁴²¹ M. Şehmus Güzel Osmanlı işçilerinin de 1872'den 1908'e kadar despotizme, jurnalciliğe ve her türlü baskıya karşın 50 adet grev örgütlediklerini ve Jön Türkler'in "hürriyet, müsavat ve uhuvvet" sloganlarını "etleri ve

⁴¹⁸Sina Akşin, "age.", s. 130.

⁴¹⁹"age.", s. 27.

⁴²⁰İlhan Tekeli, "agm.", s. 1807.

⁴²¹Fikret Adanır, "agm.", s. 57-65.

kanlarıyla” özümstediklerini dile getirmiştir.⁴²² Oya Sencer de bu dönemde Osmanlı işçilerinin sınıf niteliği kazandıklarını ve uyanışa geçtiklerini dile getirmektedir.⁴²³ Bunların yanında Zafer Kars, Anadolu halkının 1906-1908 yılları arası yaptıkları ayaklanmaların da Meşrutiyet’in ilânında payları olduğunu düşünmektedir.⁴²⁴ Aykut Kansu’ya göre ise 1908’de Osmanlı Devleti’nde ilân edilen meşrutî yönetim burjuva devrimi niteliği taşımaktadır. Kansu ayrıca halkın önemli bir çoğunluğu ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin propagandasından etkilenmiş olan askerlerin de II. Meşrutiyet sürecine katıldığını, bu sebeple meşrutiyet hareketinin bir halk hareketi olduğunu düşünmektedir.⁴²⁵ Hasip Saygılı ise Lenin’in 1908 Osmanlı Meşrutiyeti’nin bir halk devrimi olmadığı yönündeki düşüncesine katılmaktadır.⁴²⁶ Feroz Ahmad’a göre de II. Meşrutiyet’in ilânı devrimci bir hareket değildir. Hareketin amacı sadece anayasayı geri getirmek ve bu yolla devleti kurtarmaktır.⁴²⁷ Meşrutiyet’in tekrar ilânı *New York Times* gazetesi tarafından ise 24 Ağustos 1908 tarihli nüshasında orta ve üst sınıfın iştirak ettiği bir devrim hareketi olarak nitelenmiştir.⁴²⁸

⁴²²M. Şehmus Güzel, “*Türkiye’de İşçi Hareketi 1908-1984*”, İstanbul 1996, s. 27-31.

⁴²³Oya Sencer, “*age.*”, s. 161-162.

⁴²⁴H. Zafer Kars, “*age.*”, s. 59.

⁴²⁵Aykut Kansu, “*age.*”, s. 95.

⁴²⁶Hasip Saygılı, “*age.*”, s. 241.

⁴²⁷ Feroz Ahmad, “*İttihat ve Terakki 1908-1914*”, İstanbul 2016, s. 41.

⁴²⁸“Middle Class Revolution”, *New York Times*, 24 August, 1908.

İKİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLÂNINDAN (1908) BÂB-I ÂLİ BASKINI'NA (1913) KADAR İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE SOL HAREKETLER

2.1. Meşrutiyet'in İlânı (23 Temmuz 1908) ve Sonrası

Meşrutiyet'in ilânı Selânik'te 101 pare top atışıyla kutlanmış, 24 Temmuz sabahı İstanbul gazetelerinde yayınlanmıştır.⁴²⁹ *İkdam* gazetesi de 25 Temmuz 1908 tarihli ve 5088 numaralı nüshasında “*Padişahım Çok Yaşa*” başlığı atmış ve ileriki satırlarda meşrutî yönetimin ilânını duyurmuştur. Gazete “*Osmanlıların muazzez padişahı ve bütün Müslümanların muhterem halifesi şevketli Sultan Abdülhamid-i Sanî Hazretleri ümmet-i Osmaniye'yi bugün yeni bir tarik-i terakki ve ıslahata sevk ederek bilcümle efrâd-ı milleti minnetlere, şükranlara gark buyuruyorlar.*” diyerek Sultan II. Abdülhamid'i övmüş ve sonrasında yeni yönetim biçimini ilân etmiştir. Ayrıca “*Dünkü tebliğat-ı resmîyede Kanun-u Esasî'nin mevki-i tatbîke vaz'ıyla Meclis-i Mebusan'ın içtimaa davet edilmesi haberi Osmanlılar için millî bir bayram teşkil etmiş, Osmanlı tarihinde şanlı bir devre açmıştır. Kanun-u Esasî'yi bahşetmek adalet ve hürriyeti emin ve asayişî takviye ve temin etmek demektir. Bir devlet ancak adaletle, hürriyetle, emniyet ve asayişle beka bulabilir.*” diyerek Kanun-u Esasî hakkındaki fikirlerini ve meşrutiyetin ilânının Osmanlılar üzerinde oluşturduğu mutluluğa değinmiştir.⁴³⁰ Aynı sayının başka bir makalesinde gazete istisnasız herkesin, Müslümanıyla, Hıristiyanıyla, Musevisiyle bütün Osmanlıların neşe içinde olduğunu, herkesin gazeteleri seve seve, hakiki, riyasız, en samimi bir “*hiss-i minnetle*” alıp okuduğunu ve “*hayatta en unutulmaz, en sevinçli bir günün en kıymetli bir hatırası*” olarak sakladığını belirtmiştir.⁴³¹ Bu arada Sina Akşin *İkdam* gazetesinin bu haberleriyle “*olmamış gösterileri olmuş gibi gösterdiğini*” söylemektedir.⁴³² Ayrıca gazetenin 1 Ağustos 1908 tarihli ve 5095 numaralı sayısında da “*İlân-ı Hürriyet*” başlığı altında meşrutî idare değerlendirilmiştir. Aynı makalede “*En parlak nümayişler Rıhtım üzerindeki Olimpos Meydanı'nda icra olunduğu, Türk, Rum, Bulgar, Musevi, laakal on bin kadar halk*

⁴²⁹Sina Akşin, “*age.*”, s. 130. Sina Akşin Meşrutiyet'in ilânının “renksiz, heyecansız, herhangi bir resmi ilân gibi” yayımlandığını söylemektedir.

⁴³⁰“Kanun-u Esasî ve Meclis-i Mebusan”, *İkdam*, No. 5088, 26 Cemaziyelahir 1326, 25 Temmuz 1908, 12 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 1.

⁴³¹“Unutulmaz Bir Hatıra Memleketimizin Dünkü Hali”, *İkdam*, No. 5088, 26 Cemaziyelahir 1326, 25 Temmuz 1908, 12 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 1.

⁴³²Sina Akşin, “*age.*”, s. 140.

tarafından (*Ya Hürriyet, Ya Ölüm*) nümayişleri evrada tekrar edildiği için Olimpos meydanı isminin tebdiliyle buraya Hürriyet Meydanı ismi verilmesi takarrür etti.” haberi verilmiştir.⁴³³ Daha ileri bir tarihte, 17 Ağustos 1908 günü yayınlanan *Servet-i Fünûn* mecmuası 901 numaralı nüshasının ilk sayfasında da “*Hürriyet, Adalet, Müsavat*” başlığı atmıştır. Aynı sayfada ayrıca “*Osmanlıları nail-i hürriyet ederek vatani mahv ve inkıraz tehlikesinden halas eden şerefli ordumuzun kahramanları*” adı altında Enver Bey ve Niyazi Bey’in tam sayfa resimlerini basmıştır.⁴³⁴ Yine aynı sayının bir sonraki sayfasında gazete “Osmanlı İnkılâb-ı Kebîri” başlığı altında ve iki tam sayfa boyunca Meşrutiyet’in ilânını ve Osmanlı tarihinin safhalarını değerlendirmiştir. Ve ayrıca dört devre ayrılan Osmanlı tarihinin “*Rumeli’de evvela ordunun ba’de millet-i Osmaniye’nin bilcümle anasır-ı muhtelifle ile müttehiden merkeze hücumu*” ile beşinci devrinin başladığını, bu devrin adının da “*devr-i İttihat ve Terakki*” olduğunu belirtmiştir.⁴³⁵ Meşrutiyet’in ilânı yabancı basında da yer almıştır. Örneğin *New York Times* gazetesinde yer alan bir habere göre Meşrutiyet’in ilânı İngiliz arkeologlarını İstanbul’daki Bizans kalıntılarını daha özgür bir şekilde araştırmak için ümitlendirmiştir.⁴³⁶ Basındaki bu haberlere bakıldığında Meşrutiyet’in ilânının basın hayatına ve toplumsal hayata canlılık getirdiği görülmektedir. Hüseyin Cahit Yalçın’a göre ise Meşrutiyet’in ilânı halk tarafından son derece sıradan bir olaymış gibi karşılanmıştır.⁴³⁷ Muhittin Birgen ise istibdat altında bunalmış İstanbul halkının ilk günlerde hareketi coşkun bir sevgi ile karşıladıklarını belirtmiştir.⁴³⁸

25 Temmuz günü İstanbul’un belli başlı caddeleri bayraklarla donatılmış, halk caddelerde gösteriler yapmıştı. Yeni yönetimi kutlayan, aralarında Türk, Rum, Ermeni ve Musevîlerin de bulunduğu elli bin kişilik bir kalabalık, iki bando eşliğinde, Bâb-ı Âli’ye yürümüştür. 26 Temmuz’da da aynı coşku sürmüştür. Öyle ki bu kutlamalara boğazdaki vapurlar da düdük öttürerek iştirak etmişlerdir. 27 ve 29 Temmuz günlerinde de İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri ve bazı subaylar şehrin değişik yerlerinde toplanarak kalabalıklara hitap etmişler, Meşrutiyet’i canları pahasına korumaya and

⁴³³“İlân-ı Hürriyet”, *İkdam*, No. 5095, 4 Recep 1326, 1 Ağustos 1908, 19 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 2.

⁴³⁴“Hürriyet, Adalet, Müsavat”, *Servet-i Fünûn*, No. 901, 19 Recep 1326, 17 Ağustos 1908, 4 Ağustos 1324, Pazartesi.

⁴³⁵“Osmanlı İnkılâb-ı Kebîri”, *Servet-i Fünûn*, No. 901, 19 Recep 1326, 17 Ağustos 1908, 4 Ağustos 1324, Pazartesi, s. 208.

⁴³⁶“New Mine of Archaeology”, *New York Times*, 22 November, 1908.

⁴³⁷Hüseyin Cahit Yalçın, “*Siyasal Anılar*”, İstanbul 1976, s. 3.

⁴³⁸Muhittin Birgen, “*age.*”, s. 80.

içmişlerdir.⁴³⁹ Ağustos ayına gelindiğinde de coşku devam etmiştir. Örneğin *Tanin* gazetesinin 14 Ağustos 1908 tarihli ve 14 numaralı nüshasında “*Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü tarafından hürriyet ve Kanun-u Esasî için feda-i hayat etmiş olan şühedâ-i İslamiye'nin hatırasını takdisen dün saat iki buçukta Beyoğlu Balık Pazarı'ndaki Ermeni Kilisesi'nde başlayıp Taksim bağçesinde ikmal olunacağı evvelce ilân edilmiş olan ayin hakikaten maksadın kutsiyetiyle mütenasip bir şaşaa içinde icra edildi.*” denilerek Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde yapılan “*Âyin-i Ruhanî*” duyurulmuştur. Bu ayin ve sonrasında yapılan etkinlikte Kirkor Zöhrap Efendi ve Resneli Niyazi Bey'in kardeşinin de içinde bulunduğu şahıslar tarafından konuşmalar yapılmıştır. Ayrıca etkinlikte “*Ermeni Patriği Kaymakamı*” Tourian Efendi tarafından da Ermenice bir konuşma yapılmış ve etkinlikte Türk-Ermeni kardeşliği kutlanmıştır.⁴⁴⁰ Ancak bu sevinç gösterileri ve kardeşlik atmosferi ile birlikte Sultan II. Abdülhamid'in birdenbire direnmekten vazgeçip teslim olmaya karar vermesi Osmanlı bürokrasisini ve ülke genelini büyük bir kargaşalığa düşürmüştür. Özgürlüğün tam olarak ne anlama geldiğini bilmeyen halk, eski kanun ve nizam müesseselerinin yıkıldığı düşüncesiyle ve uzun süredir uğradıkları haksızlıkları da göz önüne alarak sorunlarını kendi başına çözmeye karar vermiştir.⁴⁴¹ Hüseyin Cahit Yalçın meşrutiyetin ilânından sonraki atmosfer hakkında anılarında şunları söylemektedir:

“Meşrutiyet düzeninin ne gibi şeyler gerektireceği üzerine kimsede açık bir düşünce görülüyordu. Yalnız meşrutiyetin böyle olmayacağı, olmaması gerektiği duyuluyordu. Zihinlerde ne yapılmasının uygun olacağı yargısına varıyorlarsa onu elde etmek için Bâb-ı Âli'ye saldırılıyordu. Bâb-ı Âli, diş çektirmeye sonunda boyun eğen korkak ve kararsız hastalar gibi, birçok karışıklıktan sonra isteneni yapmıyor değildi. Ama bu yapış biçimi, istekleri karşılananlarda bile bir hoşnutluk ve güven duygusu bırakmıyordu. Ortada hükümete karşı büyük bir hoşnutsuzluk vardı. Aynı zamanda, halk denilen adı sanı bilinmez yığınun gücü artıyordu. Bu güç, kendisini kullandıkça daha bilinç kazanıyor, daha çok şeyler istemeye ve düşünmeğe kalkıyordu. İstanbul'da durgun ve kansız bir anarşi egemendi.”⁴⁴²

Üstelik bir de genel af ilân edilmişti. Genel affın içeriği “*taşrada menfi ve mahbus olan mücrimîn-i siyasiyenin afvlerini arzedip Meclis-i vükelâca hemen mazbatası yapılarak istizan kılınması*” şeklindeydi.⁴⁴³ *Tanin* gazetesinin 2 Ağustos 1908 tarihli ve 1 numaralı

⁴³⁹Ayktut Kansu, “age.”, s. 139-142.

⁴⁴⁰“Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü tarafından...”, *Tanin*, No. 14, 17 Recep 1326, 14 Ağustos 1908, 1 Ağustos 1324, Cuma, s. 4. Ayrıca bkz. Ayktut Kansu, “1908 Devrimi”, İstanbul 2015, s. 142.

⁴⁴¹Feroz Ahmad, “age.”, s. 39-40.

⁴⁴²Hüseyin Cahit Yalçın, “age.”, s. 20.

⁴⁴³Ali Fuat Türkgeldi, “Görüp İştittiklerim”, Ankara 1949, s. 4.

sayısında Faik Ali tarafından kaleme alınan bir makalede “Afv-ı Umumi” hakkında bilgi verilmiş ve genel affın “*Hükümetin milletten af dilemesi*” anlamına geldiği belirtilmiştir.⁴⁴⁴ Ancak genel affın ilânı sonrasında “*hapishane-i umumî*”deki siyasi mahkûmların tahliyesi esnasında diğer âdi suçlardan mahkûm olanlar da af istemişler, arbede çıkarmışlardır. Bunun üzerine hükümet bu suçluları da affetmek zorunda kalmıştır.⁴⁴⁵ Görüldüğü gibi, Feroz Ahmad’ın da deyimiyle, şayet kısa sürede bir otorite kurulmazsa ülkenin anarşiye doğru sürüklenmesi olasılığı çok yüksektir.⁴⁴⁶ Ayrıca Kanun-u Esasî uzun bir aradan sonra yürürlüğe konmuş olsa bile eski monarşist hükümet hala görevindeydi. Dolayısıyla bu durum halk ve İttihatçılar nezdinde büyük huzursuzluğa neden olmuştur.⁴⁴⁷ Hüseyin Cahit Yalçın’ın deyimiyle “*Sarayın, halkın nefretini çekmiş bütün ileri gelenleri yerli yerinde duruyordu.*”⁴⁴⁸ Örneğin yine Hüseyin Cahit Yalçın *Servet-i Fünûn* mecmuasının 901 numaralı ve 17 Ağustos 1908 tarihli nüshasında Zaptiye Nezareti’ne atanan Hamdi Bey hakkında bir makale kaleme almıştır. Makalesinde Hamdi Bey’in atanmasından duyduğu rahatsızlığı belirtmiştir. Makalenin takip eden satırlarında “*Zabıta memurları hırsızlık, şantaj yapıyorlarmış. Bunu “atıfetli” Hamdi Bey mi düzeltecek? Lakin kendisi şantajcıların en büyüğüdür. Beyoğlu’nda haraca bağlamadığı mağaza, kumarhane, ... hane zor bulunur. Zabıta memurları hafiyelik ediyorlarmış. Bunu “atıfetli” Hamdi Bey mi kaldıracak, yani hafiyeliğin lağvı hakkında irade-i hazret-i Padişahi’yi tatbik edecek? Lakin kendisi hafiyelerin en muzırı ve en habisi idi.*” diyerek kendisini hafiyelik ve şantajcılıkla suçlamış ve “*kendisine güveniyorsa huzur-u muhakemeye gidelim.*” diyerek kendisini adalet önünde hesaplaşmaya çağırmıştır.⁴⁴⁹ Hüseyin Cahit Yalçın’ın bu yazısı halktaki eski rejim düşmanlığını alevlendirmekte son derece başarılı olmuştur. Basının ve halkın kendisine karşı tepkisine dayanamayan Hamdi Bey istifa etmek zorunda kalmış ve istifasından sonra Bâb-ı Âli’de Kürt hamallar tarafından tartaklanmıştır.⁴⁵⁰ Zaten daha önce de 4 Ağustos 1908 tarihli ve 4 Numaralı *Tanin* gazetesinin bir haberine göre Maliye Nazır-ı Cedidi Ragıp Bey 3 Ağustos 1908 günü Bâb-ı Âli’ye geldiği sırada halk tarafından yuhalanmıştı.⁴⁵¹ Görüldüğü üzere halk eski düzene ve eski düzen

⁴⁴⁴“Afv-ı Umumi”, *Tanin*, No. 1, 4 Recep 1326, 2 Ağustos 1908, 19 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 2-3.

⁴⁴⁵Ali Fuat Türkgeldi, “*age.*”, s. 5.

⁴⁴⁶Feroz Ahmad, “*age.*”, s. 40.

⁴⁴⁷Aykut Kansu, “*age.*”, s. 162.

⁴⁴⁸Hüseyin Cahit Yalçın, “*age.*”, s. 19.

⁴⁴⁹“Zaptiye Nezareti”, *Servet-i Fünûn*, No. 901, 19 Recep 1326, 17 Ağustos 1908, 4 Ağustos 1324, Pazartesi, s. 267.

⁴⁵⁰Aykut Kansu, “*age.*”, s. 164.

⁴⁵¹“Yuh!” *Tanin*, No. 4, 7 Recep 1326, 4 Ağustos 1908, 22 Temmuz 1324, Salı, s. 4.

memurlarına oldukça tepkiliydi ve basın bu konudaki yaklaşımı da halk üzerinde etkili olmaktadır. Nihayetinde Kamil Paşa kabinesinin kurulması ile halkın ve basının bir miktar da olsa sakinleşmesi sağlanmıştır. Öyle ki Hüseyin Cahit Yalçın 7 Ağustos 1908’de *Tanin* gazetesinde, kurulan Kamil Paşa kabinesinin 24 Temmuz’dan bu yana var olan hükümet bunalımını sona erdirdiğini yazmıştır.⁴⁵²

2.1.1. Meşrutiyet’in İlanının İlk Günlerinde Osmanlı İşçileri, Grevler, Tatil-i Eşgal Kanunu ve İttihat-Terakki

Uzun bir aradan sonra tekrar yürürlüğe giren anayasanın sunduğu güvenceler ve meşrutiyetin ilânından sonraki özgür atmosfer, Osmanlı işçilerinin de ücret artışı ve daha iyi çalışma şartları adına harekete geçmesine ve daha özgür bir şekilde taleplerini duyurmasına yardımcı olmuştur.⁴⁵³ M. Şehmus Güzel’in de dediği gibi işçiler İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sloganları “Hürriyet, Adalet, Müsavat”tan oldukça etkilenmiş durumdaydılar. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden “*hürriyet, adalet ve müsavatı fiilen hükümran kılmalarını*” istemekteydiler.⁴⁵⁴ Osmanlı işçileri bu doğrultuda harekete geçmişler ve ülkenin bütün endüstri bölgelerinde, vaat edilmiş olan hürriyet, adalet ve müsavatı istemek üzere ayaklanmışlardır.⁴⁵⁵ Böylelikle yurdun genelini saran ve eylül sonuna kadar sürecek olan bir grev dalgası başlatmışlardır.⁴⁵⁶ Bu grevler İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin basın organlarında da yer almıştır. Örneğin ilk olarak, *Tanin* gazetesinin ilk sayısında da yer alan habere göre, 1 Ağustos 1908’de İdare-i Mahsusa Vapurları’nın kaptanları ve mürettebatları tedahülde kalan maaşlarına mahsup surette bir miktar para verilmedikçe köprüden hareket etmeyeceklerini belirtmişlerdir.⁴⁵⁷ Sonrasında 3 Ağustos 1908 günü işçiler Muhittin Paşa isimindeki zatın “*teşkilât ve tekaüd sandıkları namı mevhumu altında ihdas ettiği müesseseler yüzünden hayli ihtilasatta bulunmuş olduğunu*” söyleyerek kendisini teşhir ve şikâyet etmişlerdir. Oya Sencer’e göre bu hareket işçilerin hürriyet anlayışını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.⁴⁵⁸ 11 Ağustos’ta Paşabahçe Cam İmalathanesi işçileri %12,5’luk bir ücret artışı talebiyle grev yapmışlardır. 12 Ağustos’ta Aksaray, Şişli, Beşiktaş hatları tramvay

⁴⁵²Aykut Kansu, “age.”, s. 182.

⁴⁵³Umut Karabulut-Ömer Faruk Özkul, “II. Meşrutiyetin İlanından Tatil-i Eşgal Kanunu’na (1909) Osmanlı Payitahtında İşçi Hareketleri”, *Belgi*, Sayı: 14, Denizli 2017, s. 569.

⁴⁵⁴M. Şehmus Güzel, “age.”, s. 55.

⁴⁵⁵Oya Sencer, “age.”, s. 173.

⁴⁵⁶Umut Karabulut-Ömer Faruk Özkul, “agm.”, s. 571.

⁴⁵⁷“Evvelki akşam Adalara hareket edecek...”, *Tanin*, No. 1, 4 Recep 1326, 2 Ağustos 1908, 19 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 4.

⁴⁵⁸Oya Sencer, “age.”, s. 176.

işçileri ücret talepleriyle ve bazı yöneticilerin değiştirilmesi talebiyle sefere çıkmayı reddetmişlerdir.⁴⁵⁹ 13 Ağustos'ta grev yapmış olan Cibali Tütün Rejisi işçileri de *Tanin* gazetesinin haberine göre 15 Ağustos 1908 günü tekrar işe başlamaya razı olmuşlardır.⁴⁶⁰ Oya Sencer Reji işçilerinin işe tekrar başlamasının İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gönderilen Selim Sırrı (Tarcan) ve Salim Bey'lerin çalışmaları sayesinde gerçekleştiğini söylemektedir.⁴⁶¹ Gazetenin aynı nüshasında bir başka haberde de “iki gün evvel tatil-i eşgal etmiş olan deniz ameleleri kendilerine vuku bulan vesaya üzerine” acentalara üç gün mühlet vermişlerdir.⁴⁶² Yine aynı günde, 15 Ağustos'ta 7000 ekmekçi amelesi yevmiyelerinin artırılması talebiyle İttihat ve Terakki komitesine dilekçe vermiştir.⁴⁶³ 16 Ağustos 1908 tarihli ve 16 Numaralı nüshasında *Tanin* Avusturyalı işçilerin bir grev hareketinden de bahsetmiştir. Gazetenin haberine göre Avusturya vapurlarına kömür vesaire yüklemek için Avusturya Konsolosluğu tarafından görevlendirilen Hırvat ve Türk işçiler arasında bir anlaşmazlık çıkmıştır. Hırvat işçiler Türk işçilerin kendilerini tehdit ettikleri yönünde konsolosluğa şikâyetle bulunmuşlar ve greve gitmişlerdir. Ancak Avusturya tarafından yapılan tahkikat sonucunda Hırvat işçilerin yalan söyledikleri ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Avusturya sefareti Osmanlı hükümetinden destek istemiş ve Osmanlı askerlerinden oluşan küçük bir müfreze olaya müdahale etmiştir. Gazeteye göre gerek Osmanlı hükümetinin gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gösterdiği “muamele-i cemile” Avusturya hükümeti tarafından teşekkürle karşılanmıştır.⁴⁶⁴ 20 Ağustos 1908 tarihli *Tanin* gazetesinde İstanbul rıhtımında bulunan hamalların da grev yaptıkları ve “gemilerden hamule ihracına mümanaat” ettikleri belirtilmiştir. Habere göre bu harekete ön ayak olanlardan on nefer tevkif edilmiş, diğerlerine de “nesayih-i şedide” icra olunmuştur. Böylelikle göreve başlamaları sağlanmıştır. Yine habere göre bu esnada kayıkçıların da grev yapmayı düşündükleri öğrenilmiş, onlara da nasihat edilerek grev yapmaları engellenmiştir.⁴⁶⁵ Zafer Toprak bu tutuklamaları yapan ve greve el koyan makamın Zaptiye Nezareti olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁶ İzmir'de de 8 Ağustos 1908'de Rum, Ermeni ve Musevi hamallar iş bırakmışlar, bunun sonucunda limanlardaki işler durmuştur.

⁴⁵⁹Zafer Toprak, “*Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*”, İstanbul 2016, s. 48.

⁴⁶⁰“Reji”, *Tanin*, No. 15, 18 Recep 1326, 15 Ağustos 1908, 2 Ağustos 1324, Cumartesi, s. 3.

⁴⁶¹Oya Sencer, “age.”, s. 178.

⁴⁶²“Deniz Ameleleri”, *Tanin*, No. 15, 18 Recep 1326, 15 Ağustos 1908, 2 Ağustos 1324, Cumartesi, s. 3.

⁴⁶³Oya Sencer, “age.”, s. 178.

⁴⁶⁴“Avusturyalı Amelenin Tatil-i Eşgali”, *Tanin*, No. 16, 19 Recep 1326, 16 Ağustos 1908, 3 Ağustos 1324, Pazar, s. 3.

⁴⁶⁵“Tatil-i Eşgal”, *Tanin*, No. 20, 23 Recep 1326, 20 Ağustos 1908, 7 Ağustos 1324, Perşembe, s. 4.

⁴⁶⁶Zafer Toprak, “age.”, s. 48.

Ayrıca ilerleyen zaman içerisinde fabrika, mağaza ve tramvay işçileri de greve gitmişlerdir.⁴⁶⁷ *İkdam* gazetesinin 13 Eylül 1908 tarihli ve 5138 numaralı nüshasında ise Selânik'te gerçekleşen grev hareketlerine yer verilmiştir. Habere göre Alatini Tuğla Fabrikası ameleleri ücretlerine %50 zam talebiyle greve yapmışlardır. Ayrıca tütün ticarethanesi ameleleri de ücret artışı talebiyle greve yapmışlardır. Kunduracı kalfaları da “*şayan-ı memnuniyet olmayan mevkilerini ıslah maksadıyla*” bir cemiyet teşkil etmişlerdir. Haberde ayrıca Selânik'teki Musevî kasapların kendi aralarında kurdukları bir “*ihtiyat sandığı*”ndan söz edilmiştir.⁴⁶⁸ 18 Eylül 1908 tarihli ve 5134 numaralı nüshada da Samsun'daki grev hareketlerine değinilmiştir. Habere göre Samsun'daki tütün mağazalarında çalışan ameleler ücret artışı talebiyle iş bırakmışlardır. Gazeteye göre greve yapan kalabalık “*kuvve-i askeriye*” ile dağıtılmak istenmiş fakat başarılı olunamamıştır.⁴⁶⁹ 1908 grevleri toplu işçi çalıştıran hemen her iş kolunda baş göstermiştir.⁴⁷⁰ Bu grevlerin tamamının listesi ve grevler hakkında bilgiler M. Şehmus Güzel'in “*Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*” adlı çalışmasında, Zafer Toprak'ın “*Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*” isimli çalışmasında ve Yavuz Selim Karakışla'nın “*Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923*” isimli makalesinde mevcuttur.⁴⁷¹

Yukarıda belirtildiği gibi 1907'de toplanan İkinci Jön Türk Kongresi'nde Meşrutiyet'in ilânı için politik ve silahlı grev yöntemlerini kabul eden İttihat ve Terakki Cemiyeti grevler karşısında değişik tavırlar takınmıştır. M. Şehmus Güzel'in Fransa'nın İzmir Konsolosunun 2 Ekim 1908 tarihli raporundan aktardığına göre İzmir-Aydın Demiryolu grevinde güvenlik güçleri ve grevciler arasında olaylar çıkmış ve bu olaylar bir ölü ve birçok yaralıya mal olmuştur. Olayların ertesi günü, 1 Ekim 1908'de Enver Bey aynı yerde askerlere bir söylevde bulunmuş ve “kardeşlerine ateş açtıkları için” onları kınamıştır. Ayrıca ateş emri veren subayın rütbesini sökmüştür. İttihatçılar aynı zamanda grevlerde son sözü söyleyen taraf olmaya da özen göstermişler⁴⁷² ve birçok grevde arabuluculuk görevini üstlenmişlerdir.⁴⁷³ İttihat ve

⁴⁶⁷ Zeki Arıkan, “24 Temmuz 1908'e İzmir'den Bakış”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. S. Akşin-S. Balcı-B. Ünlü, İstanbul 2017, s. 366.

⁴⁶⁸ “Selânik'te Terk-i Eşgaller”, *İkdam*, No. 5138, 18 Şaban 1326, 13 Eylül 1908, 31 Ağustos 1324, Pazar, s. 3.

⁴⁶⁹ “Samsun'da Terk-i Eşgal”, *İkdam*, No. 5134, 22 Şaban 1326, 18 Eylül 1908, 5 Eylül 1324, Cuma, s. 2.

⁴⁷⁰ Zafer Toprak, “*age.*”, s. 55.

⁴⁷¹ Bkz. M. Şehmus Güzel, “*Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*”, İstanbul 1996, s. 35-47. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, “*Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*”, İstanbul 2016, s. 15-18. Ayrıca bkz. Yavuz Selim Karakışla, “*Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923*”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, der. D. Quataert ve Erik Jan Zürcher, İstanbul 2017, 27-54.

⁴⁷² M. Şehmus Güzel, “*age.*”, s. 55-56.

Terakki Cemiyeti Selim Sırrı (Tarcan) gibi arabulucularla işçileri yatıştırmayı denediği gibi⁴⁷⁴ tehdit ve baskı yöntemlerini de kullanmıştır. Örneğin 13 Ağustos'ta Sirkeci rıhtımında çıkan grevde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Rıza Tevfik (Bölükbaşı) greve devam edenleri tehdit ederek grevi sonlandırmaya çalışmıştır.⁴⁷⁵ Görüldüğü üzere, yukarıda M. Şehmus Güzel'in de dediği gibi, grevler karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tutarlı bir tavrı olmamıştır.

Grevlerin sonuçları Osmanlı basınında ve İttihat ve Terakki Cemiyeti basınında yer bulmuştur. Örneğin 16 Eylül 1908 tarihli ve 5141 numaralı *İkdam* gazetesi "Grevler ve Netayici" makalesinde grevlerin sonuçlarını değerlendirmiştir. Makalede iki ay öncesine kadar grev ya da "*tatil-i eşgal*" kelimesinin anlamının bilinmediği ancak artık bütün gazetelerin birkaç sütununda grev haberlerinin bulunduğu dile getirilmiştir. Gazete grevcilerin bazı taleplerini haklı gördüğü için grevlere itidalli yaklaşım gösterdiğini fakat sonrasında işin renginin değiştiğini ifade etmiştir.⁴⁷⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basın organı *İttihat ve Terakki* gazetesi ise grevlerin bir "*sürat-ı berkıyye*" ile birbirini takip ettiğini, şimdiye kadar görülüp işitilenlerden başka planlanıp gerçekleşmemiş başka grevlerin de olduğunu dile getirmiştir. İlerleyen satırlarda "*Mesâil-i içtimaiyenin asla mevzu-i bahis olmadığı devr-i sabıkta amelelerin daima kalplerinde boğmaktan başka bir şey yapmadıkları birçok şikâyetleri biriktirdiğini tasdik ederiz. Fakat bugün bütün o şikâyetleri birden sahne-i münakaşaya atmak ve hepsi için umumî bir cevab-ı muvafakat istemek pek tîzrefîârane bir hareket olmaz mı? Grevistlerin bayraklar ellerinde şarkılar dillerinde olarak şehirde dolaşmaları bir serbesti-i içtimai'nin delili olmak haysiyetiyle iyidir. Fakat grevin müddet-i devamınca evde ekmek bekleyen efrâd-ı ailenin istifa-i ihtiyacatı düşünülünce tatil-i eşgalin daima bir endişe ile müterafik olduğunu kabul etmek lazım gelir.*" diyerek grevleri değerlendirmiş ve işçileri sükûnete davet etmiştir. Daha ileriki satırlarda "*Bizde henüz ameleleri bir araya toplayacak bir kuvvet-i içtimaiye, sendika kuvveti, mevcut olmadığı için amele sınıfının dizginini tutmak kabil değildir.*" sözleriyle sendikaların gerekliliğine işaret etmiştir. Makalenin son satırlarında ise Cemiyet "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti gerek İstanbul'da, gerek İzmir'de, gerek Edirne'de, gerek Selânik'te grevlerin*

⁴⁷³Zafer Toprak, "age.", s. 54.

⁴⁷⁴Umut Karabulut-Ömer Faruk Özkul, "agm.", s. 572.

⁴⁷⁵Donald Quataert, "*Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*", İstanbul 2017, s. 181.

⁴⁷⁶"Grevler ve Netayici", *İkdam*, No. 5141, 20 Şaban 1326, 16 Eylül 1908, 3 Eylül 1324, Çarşamba, s. 1.

bir an evvel inkıta'pezir olması için geceli gündüzlü çalıştı ve çalışmaktadır. Şehrimizin bazı mahafilinde Cemiyet'in amelelere taraftar olduğu, ameleleri himaye ettiği yolunda bazı efkâr devran eylemektedir ki bunu şiddetle reddederiz. Cemiyetin nazarında patron, amele müsavidir. Bunların fevkinde bir şey varsa o da menfaat-i vataniyye ve adalettir.” sözleriyle işçileri patronlara karşı savunmadığını, iki tarafa da eşit derecede ve adaletle yaklaşmaya çalıştığını söylemiş ve her şeyden ötede vatanın çıkarlarını gözettiğini dile getirmiştir.⁴⁷⁷ Kemal Sülker de İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin işçilere karşı hiç de dost olmayan kimseler olduğunu düşünmektedir.⁴⁷⁸ Fakat M. Şehmus Güzel İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle uzlaşmak istemeyen ve en basit işçi haklarını bile tanımaktan kaçınan yabancı işverenlere karşı işçileri desteklediklerini düşünmektedir. Ancak grevlerin uzun sürmesinden dolayı İttihatçıların o sıralarda hayranlıkla izledikleri ve II. Meşrutiyet'in “düşün alanındaki gerçek mimarları” olarak gördükleri İngiltere ve Fransa diplomatlarının ısrarlı ve sürekli başvuruları ve özellikle demiryolu grevi gibi bazı grevlerin devlet maliyesine yük olması İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin grevlere ve grevcilere karşı tavır almasına yol açmıştır. Bu tavır değişikliği ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı hükümeti grevlerden duyduğu çekinceyi 8 Ekim 1908'de resmileştirmiştir. “Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat” henüz daha parlamento açılmamış olmasına rağmen hükümetçe kabul edilmiş ve yürürlüğe konmuştur.⁴⁷⁹ Zaten Cemiyet 6 Ekim 1908 tarihli ve 140 numaralı *Şura-yı Ümmet* gazetesinde yayınladığı siyasi programının 13. maddesinde “*Amelelerle patronların hukuk ve vezayif-i müteakibelerini tayin edecek kanunlar vaz'ı teklif olunacaktır.*” şeklindeki sözleriyle böyle bir kanunî düzenlemenin olacağını iki gün evvelinden haber vermiştir.⁴⁸⁰ 13 maddelik kanun hükmünde kararname şeklinde yapılan bu düzenlemeye göre “*Umuma müteallik hidemat ifa eden müessesatta teşvikat ve tehdidat icrâsile ve cebir ve şiddet istimalile sendika teşkil eden ve hizmetin ta'tiline sebebiyet veren veya bunları tehiyye eden hey'etlere dâhil bulunan veyahut diğerlerinin çalışmasını men'e tasaddî eyleyen kimse mahkemece bir aydan bir seneye kadar hapis ve bir liradan elli liraya kadar ceza-i nakdî ahzı ile mücazat olunacaktır.*” 9 Ağustos 1909 tarihinde ise bu 13 maddelik “*kanun-u muvakkat*” kalıcı hale getirilecek ve kanunun icrası için Dâhiliye, Adliye, Ticaret ve Nafia Nezaretleri

⁴⁷⁷“Grevler”, *İttihat ve Terakki*, No. 14, 9 Şaban 1326, 6 Eylül 1908, 24 Ağustos 1324, Pazar, s. 2.

⁴⁷⁸Kemal Sülker, “*Türkiye Sendikacılık Tarihi*”, İstanbul 2004, s. 31.

⁴⁷⁹M. Şehmus Güzel, “*age.*”, s. 57-60.

⁴⁸⁰“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Siyasi Programı”, *Şura-yı Ümmet*, No. 140, 10 Ramazan 1326, 6 Ekim 1908, 23 Eylül 1324, Salı, s. 2.

memur edilecektir.⁴⁸¹ Meclis-i Mebusan'da 165 kişiden 126 kişi kanunun kabulü için, 39 kişi reddi için oy vermiştir. Reddedenler arasında Varteks Efendi, Dalçef Efendi ve Vlahof Efendi gibi sosyalist gayrimüslim mebuslar olduğu gibi Ankara mebusu Talât Bey, Kastamonu mebusu Ahmet Şükrü Efendi ve Selânik mebusu Rahmi Bey gibi İttihatçılar da vardır.⁴⁸²

İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânından Mehmed Cavid Bey; *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'nın 14 Haziran 1909 tarihli nüshasında “Tatil-i Eşgal Kanunu” müzakereleri hakkında bilgi vermiş, sendikalar ve grevler hakkındaki şahsî görüşlerini belirtmiştir. Ayrıca “*Şark Demiryolları amelesinin tatil-i eşgal eylemesi hükümetin nazar-ı dikkatini bu mesele-i mühimme-i içtimaîyeye celp etmiş ve imtiyaz ile teşkil eden müessesat-ı nafîaya şamil olmak üzere tatil-i eşgal serlevhalı bir layiha-i kanuniye tertip ederek irade-i seniyyeye iktiran ettirmişti.*” sözleriyle kanun görüşmelerinin başlama sebebinin Şark Demiryolları grevi⁴⁸³ olduğunu belirtmiştir. İlerleyen satırlarda “*Tatil-i Eşgal hakkını ve sendikaları müdafaa ettim. Bu sosyalizm değildir. Hukuk-u beşere taalluk eden bir meseledir ki, bütün erbab-ı hürriyet, meslek-i serbestî taraftarını olan ekser muktesidler bunda müttefiktirler.*” diyerek sendikalar ve grev hakkı konularındaki şahsî görüşlerini açıklamış ve sendikaları ve grev hakkını hürriyetin gereği olarak gördüğünü söylemiştir. Cavid Bey'e göre “*Sendikalar bazı telkinatçıların teşvikiyle alet-i ihtilâliye olabildikleri gibi ekseriya pek nafiz bir vasıta-i sulhiyye de olabilirler; ameleleri tatil-i eşgale sevk ettikleri gibi terbiye-i dimağîyyeye de sevk eylerler.*” Devamında “*Sosyalist değilim ve olmayacağım. İktisadî prensiplerim, eserlerim, tedrislerim buna şahit olduğu için hakkımda yanlış bir fikir besleyenlerin tashih-i zehab etmelerini arzu ederim.*” sözleriyle sosyalizm ve sosyalistlikle ilişkisi olmadığını ve bundan sonra da olmayacağını belirtmiştir.⁴⁸⁴ A. Cerrahoğlu da Cavid Bey'in Meclis-i Mebusan'da da basında da “*anti sosyalist bayrağı bir an bile omuzundan bırakmadığını*” söylemektedir.⁴⁸⁵ “Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında

⁴⁸¹ A. Gündüz Ökçün, “*Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar*”, Ankara 1982, s. 3-4-133-134-135.

⁴⁸² Ayfer Özçelik, “*Kimliğini Arayan Meşrutiyet*”, İstanbul 2006, s. 226. Kanun hakkında meclis müzakerelerinin ayrıntılı incelemesi için bkz. Ayfer Özçelik, “*Kimliğini Arayan Meşrutiyet*”, İstanbul 2006, s. 151-226. Ayrıca bkz. A. Gündüz Ökçün, “*Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar*”, Ankara 1982, s. 15-138.

⁴⁸³ Grev hakkında bkz. “*Şark Şimendiferleri*”, *Tanin*, No. 51, 24 Şaban 1326, 7 Eylül 1324, 20 Eylül 1908, Pazar, s. 7.

⁴⁸⁴ Mehmed Cavid, “*Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye*”, *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, Cilt: 2, No. 6, 25 Cemaziyülevvel 1327, 14 Haziran 1909, 1 Haziran 1325, Pazartesi, s. 258-272.

⁴⁸⁵ A. Cerrahoğlu, “*Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925)*”, İstanbul 1968, s. 59.

Kanun-u Muvakkat”, *İşçiler Gazetesi*’nin 10 Şubat 1909 tarihli ilk sayısında kaleme alınan “Grevler Aleyhine Bir Kanun” isimli makalede değerlendirilmiştir. Gazete bu makalede “grev” ve “hidemat-ı umumiye” kelimelerinin anlamlarının hükümet tarafından açık bir şekilde tanımlanmadığını belirttiikten sonra kelimeleri kendi bakış açısına göre yorumlayıp tanımlamıştır.⁴⁸⁶ *İttihat ve Terakki* gazetesi de 30 Ağustos 1908 tarihli ve 11 numaralı nüshasında “*Bir sanatta işleyen amelenin kendi menafî-i mahsusalarını vikaye etmek maksadıyla teşkil ettikleri heyetlere sendika derler.*” diyerek sendika kavramının tanımını yapmıştır.⁴⁸⁷ Bir diğer nüshasında ise “*Bizde sendikalar için her türlü sosyalist amalden ictinab eylemek vücub-u kati tahtındandır. Hayatlarını ancak bu suretle muhafaza edebilirler.*” şeklindeki sözleriyle Osmanlı Devleti’ndeki sendikaların sahip olması gereken nitelikleri yorumlamıştır. Ayrıca ilerleyen satırlarda “*Son günlerde vuku’ bulan ve yekdiğerini süratle takip eden grev hadisatı Avrupa tüccarlarında hatta Avrupa ekâbirinde bizde yalnız sosyalizm değil anarşizm bile neşv-ü nemaya başladığı fikrini tevlid eylemiştir.*” sözleriyle Avrupa’nın Osmanlı Devleti’nde gerçekleşen “grev dalgası” hakkındaki yorumuna değinmekle beraber bu yoruma katılmadığını dile getirmiştir.⁴⁸⁸

Meşrutiyet’in ilânından sonra ortaya çıkan grev hareketleri örgütleyici bir güçten uzak olarak kendiliğinden ortaya çıkan hareketlerdir. Bu grevlerin başlıca sebebi Kanun-u Esasî’nin tanıdığı özgürlüklerden ziyade %20’yi bulan enflasyon artışı ve hayat pahalılığıdır.⁴⁸⁹ Mete Tunçay bu grevlerin politik bir tabanı olmadığını, grevlerin ekonomik mücadeleden öteye gidemediğini düşünmektedir. Dolayısıyla 1908 grevleri sosyalizm fikrine bağlı olmaktan uzak ekonomik mücadele hareketleridir. Bu hareketler meşrutî idare tarafından kanunî düzenlemeler yapılarak engellenebilmiştir. Tunçay’a göre hükümet bir yandan grevleri susturmak adına hukukî bir belgeye ihtiyaç duyduğu, bir yandan da yabancı sermayeye teminat vermek zorunda kaldığı için bu kanunî düzenlemeleri yapmıştır.⁴⁹⁰ 31 Mart olaylarından sonraki atmosfer de hükümetin bu düzenlemeleri yapmasına yardımcı olmuştur. Zira olaylardan sonra kurulan sıkıyönetim mahkemesinde 1908 grevleri ve boykot hareketi boyunca ismini sıkça duyurmuş olan

⁴⁸⁶“Grevler Aleyhine Bir Kanun”, *İşçiler Gazetesi*, No.1, 19 Muharrem 1327, 10 Şubat 1909, 28 Kânunusani 1324, Salı, s. 2.

⁴⁸⁷“Amele Sendikaları”, *İttihat ve Terakki*, No. 11, 2 Şaban 1326, 30 Ağustos 1908, 17 Ağustos 1324, Pazar, s. 4.

⁴⁸⁸“Amele Sendikaları-2”, *İttihat ve Terakki*, No. 17, 16 Şaban 1326, 13 Eylül 1908, 31 Ağustos 1324, Pazar, s. 4.

⁴⁸⁹Umut Karabulut-Ömer Faruk Özkul, “agm.”, s. 571.

⁴⁹⁰Mete Tunçay, “*Türkiye’de Sol Akımlar-I (1908-1925)*”, İstanbul 2000, s. 30-31.

Galata Rıhtım hamallarının şefi Ali Ağa da Hareket Ordusu aleyhindeki sözleri yüzünden tutuklanmış ve 3 sene kalebentliğe mahkûm edilmiştir.⁴⁹¹

2.1.2. Boykot Hareketi, Liman İşçileri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti⁴⁹²

Meşrutiyet'in ilânından sonra ilk büyük çaplı toprak kayıpları Ekim ayında baş göstermiştir. 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilân etmiş, 6 Ekim 1908'de de Avusturya Bosna ve Hersek eyaletlerini ilhak ettiğini ilân etmiştir.⁴⁹³ Yine Ekim ayının başlarında Girit Hıristiyanları Yunanistan'a katılma kararı almışlardır. Ancak Yunanistan hükümeti gerekli şartların henüz oluşmadığını belirterek Girit Hıristiyanlarının isteklerini reddetmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Girit 1913 Atina Antlaşması ile tamamıyla kaybedilinceye kadar Osmanlı toprağı olmaya devam etmiştir.⁴⁹⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti basını ve Osmanlı basınında Avusturya, Bulgaristan ve Girit meseleleri geniş yer bulmuştur. Örneğin *Şura-yı Ümmet* gazetesinin 6 Ekim 1908 tarihli ve 140 numaralı sayısının ilk sayfasında "Bulgaristan'ın İlân-ı İstiklâli" başlığı altında istiklâl kararının haberi verilmiştir. Gazete "*Bu mesele bugüne değil düne, maziye aittir.*" diyerek istiklâl kararının Meşrutiyet'le değil istibdat yönetimi ile alakalı olduğunu bildirmiş ve bu kararın Berlin Antlaşmasını imzalayan bütün devletlere karşı bir tecavüz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca haberin son satırlarında "*Bütün millet-i Osmaniye, hukuk-u milliyesine, şan ve şeref-i devlete vaki' olacak tecavüzatta hiçbir fedakârlıktan çekinmez.*" şeklindeki sözleriyle Osmanlıların haklarını savunmaya hazır olduklarını ve hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceklerini dile getirmiştir.⁴⁹⁵ Aynı gazetenin bir başka haberinde ise *Nasyonal* gazetesindeki haber aktarılmıştır. Bu habere göre Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında muharebe çıkma ihtimali bulunmaktadır.⁴⁹⁶ Gazete bu ihtimali göz önüne alarak başka bir makalesinde ise

⁴⁹¹Umut Karabulut-Ömer Faruk Özkul, "agm.", s. 576. Ayrıca bkz. "Birinci Divan-ı Harb-i Örfi", *Tanin*, No. 263, 7 Cumadelevvel 1327, 14 Mayıs 1325, 27 Mayıs 1909, Perşembe, s. 2.

⁴⁹²Osmanlı Devleti'nde boykota dair en kapsamlı çalışmalardan biri Y. Doğan Çetinkaya'ya aittir. Bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "*1908 Osmanlı Boykotu*", İstanbul 2004. Ayrıca İzmir odaklı bir başka boykot incelemesi için bkz. Umut Karabulut, "*İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü (1908-1912)*", İstanbul 2014. Bu bölümde temel olarak bu iki kaynaktan faydalanılacaktır.

⁴⁹³Y. Doğan Çetinkaya, "age.", s. 98.

⁴⁹⁴Umut Karabulut, "*İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü (1908-1912)*", İstanbul 2014, s. 125-126.

⁴⁹⁵"Bulgaristan'ın İlân-ı İstiklâli", *Şura-yı Ümmet*, No. 140, 10 Ramazan 1326, 6 Ekim 1908, 23 Eylül 1324, Salı, s. 1.

⁴⁹⁶"Bulgaristan İstiklâli", *Şura-yı Ümmet*, No. 140, 10 Ramazan 1326, 6 Ekim 1908, 23 Eylül 1324, Salı, s. 4.

Osmanlı ordusu ile Bulgar ordusunu kıyaslamıştır.⁴⁹⁷ Aynı gazete 8 Ekim 1908 tarihli ve 3-140 numaralı nüshasında ise Bulgaristan'ın istiklâl ilanının sebeplerini değerlendirmiştir. Gazete “*Evet! Şimdiye kadar Devlet-i Âliye'nin bir imaret ile bir vilayet-i muhtarisinden müteşekkil olan Bulgaristan devlet matbuasının en nazik bir zamanını fırsat addederek kendisini hükümet-i Osmaniye'ye bağlayan rabitaları kırdı.*” şeklindeki yorumuyla Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu dönemi fırsat bildiğini dile getirmiştir.⁴⁹⁸ Gazete aynı sayıdaki başka bir haberde de 7 Ekim 1908 günü saat altı buçukta bir topluluğun Harbiye Meydanı'nda toplanıp Bulgaristan'ın istiklâl kararını onaylamayan Avrupalı devletlere teşekkür gösterisi icra ettiğini duyurmuştur.⁴⁹⁹ Bir başka haberde de gazete, Taşnaksutyun komitesinin Sadrazam Kamil Paşa'ya müracaat ettiğini yazmıştır. Habere göre komite herhangi bir muharebe olduğu takdirde 40.000 Ermeni'nin Osmanlı ordusuna yazılmaya gönüllü olduğunu ve komitenin hükümete iki milyon Osmanlı lirası yardımda bulunmaya hazır bulunduğunu söylemiştir.⁵⁰⁰ Y. Doğan Çetinkaya Şark Şimendiferleri grevinin ve Bulgaristan'ın İstanbul temsilcisi Geşov'un 12 Eylül'de Sultan Abdülhamid'in doğum günü dolayısıyla verilen ziyafete çağrılmamasını protesto etmek için 13 Eylül'de Sofya'ya dönmesinin Bulgaristan'ın istiklâl kararında etkili olduğundan bahsetmiştir.⁵⁰¹ Gazete 7 Ekim 1908 tarihli ve 2-141 numaralı nüshasında ise Avusturya'nın Bosna ve Hersek eyaletlerini ilhak ettiği haberini yayınlamıştır.⁵⁰² Ayrıca hemen ardından İngiltere sefirinin, kabinesinin Bulgaristan istiklâlini onaylamadığına ve gerekirse bütün Avrupa ile beraber bu karara tazyik edeceğine dair beyannamesini yayınlamıştır.⁵⁰³ Gazete bir başka haberde ise sekiz-on bin kişi kadar tahmin ettiği bir kalabalığın 6 Ekim 1908 günü Beyoğlu'ndaki İngiltere sefaretinin önünde sefire teşekkür gösterisi yaptığını haber vermiştir.⁵⁰⁴ *İkdam* gazetesi de 7 Ekim 1908 tarihli ve 5162 sayılı nüshasında Avusturya-Macaristan hükümetinin Berlin Antlaşması'nın 25. maddesine dayanarak

⁴⁹⁷“Osmanlı ve Bulgar Orduları”, *Şura-yı Ümmet*, No. 140, 10 Ramazan 1326, 6 Ekim 1908, 23 Eylül 1324, Salı, s. 8.

⁴⁹⁸“Bulgaristan İstiklâli ve Esbabı”, *Şura-yı Ümmet*, No. 3-140, 12 Ramazan 1326, 8 Ekim 1908, 25 Eylül 1324, Perşembe, s. 3.

⁴⁹⁹“Nümayiş”, *Şura-yı Ümmet*, No. 3-140, 12 Ramazan 1326, 8 Ekim 1908, 25 Eylül 1324, Perşembe, s. 5.

⁵⁰⁰“Ermenilerin Cemiyeti”, *Şura-yı Ümmet*, No. 3-140, 12 Ramazan 1326, 8 Ekim 1908, 25 Eylül 1324, Perşembe, s. 7.

⁵⁰¹Y. Doğan Çetinkaya, “age.”, s. 100.

⁵⁰²“Devlet-i Osmaniye ve Avusturya ile Bulgaristan”, *Şura-yı Ümmet*, No. 2-141, 11 Ramazan 1326, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Salı, s. 6.

⁵⁰³“İngiltere Sefirinin Beyanatrı”, *Şura-yı Ümmet*, No. 2-141, 11 Ramazan 1326, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Salı, s. 6.

⁵⁰⁴“İngiltere Sefareti Önünde Nümayiş”, *Şura-yı Ümmet*, No. 2-141, 11 Ramazan 1326, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Salı, s. 8.

Bosna ve Hersek'i işgal ettiği haberini vermiştir.⁵⁰⁵ Girit sorunu da gazetelerde sıkça yer bulmuştur. Örneğin *Tanin* gazetesinin 22 Ekim 1908 tarihli ve 83 numaralı nüshasında Yunanistan hükümetinin Girit'in ilhakını kabul etmek için "düvel-i muazzama"dan müsaade istediği haberi verilmiştir.⁵⁰⁶ *Beyan-ül Hak* gazetesi de 27 Haziran 1910 tarihli ve 66 numaralı nüshasında Girit sorununun Osmanlı hükümetini ve bütün "efkâr-ı milleti" işgal etmekte olduğunu beyan etmiştir.⁵⁰⁷ *Servet-i Fünûn* mecmuası ise 14 Ocak 1909 tarihli ve 920 numaralı nüshasında Avusturya'nın Bosna ve Hersek eyaletlerini ilhak kararının "hukuk-u Osmaniye"de açtığı derin yaraya değindikten sonra Girit'in Yunanistan'a katılma kararının da Osmanlıların "kalblerinde birer yara açmış" olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Osmanlıların Girit'i korumak için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceğini belirttikten sonra Sultanahmet meydanında 9 Ocak 1909 tarihinde Girit için yapılan protesto mitingine değinmiştir.⁵⁰⁸ İzmir'deki *Ahenk* gazetesi de 3 Haziran 1909 tarihli ve 3917 numaralı nüshasında Girit sorununa değinmiştir. Habere göre Hariciye Nazırı Refet Paşa "düvel-i muazzama"ya, eğer Yunanistan ilhak politikasını devam ettirirse, Osmanlı ordusunun Yunanistan üzerine yürümesini engellemek için hükümetin gücünün yetmeyeceğini belirtmiştir.⁵⁰⁹ *Serbestî* gazetesi de 10 Ocak 1909 tarihli ve 54 numaralı nüshasında Girit sorununun çok uzadığını ve gidişata bakılırsa daha da uzayacağını belirtmiştir.⁵¹⁰ Görüldüğü üzere özellikle Girit sorunu basında sıkça yer bulmuş ve Osmanlı kamuoyundaki yerini korumuştur. Ve yine Osmanlı kamuoyunda, gerekirse Girit'i savaş ve askeri müdahale yöntemleriyle koruma isteği oluşmuştur.

Osmanlı kamuoyunda özellikle Avusturya ve Bulgaristan'a karşı tepki "*harb-i iktisadi*" yani boykot yoluyla gösterilmiştir. Avusturya'nın eylemini takip eden 72 saat içerisinde İstanbul'da yığınlar Avusturya mağazalarına müşterilerin girişini engellemeye başlamışlardır.⁵¹¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti basın organları da tepki

⁵⁰⁵"Bosna-Hersek: Avusturya Sefirinin Notası", *İkdam*, No. 5162, 11 Ramazan 1326, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Çarşamba, s. 2.

⁵⁰⁶"Girit'in İlhakı", *Tanin*, No. 83, 26 Ramazan 1326, 22 Ekim 1908, 9 Teşrinievvel 1324, Perşembe, s. 4.

⁵⁰⁷"Girit Meselesi ve İngiliz Siyaseti", *Beyan-ül Hak*, Cilt: 3, No. 66, 19 Cemaziyelahir 1328, 27 Haziran 1910, 14 Haziran 1326, Pazartesi, s. 1314-1316.

⁵⁰⁸"Girit ve Girit'in İlhakı Şayiası", *Servet-i Fünûn*, Cilt: 36, No. 920, 21 Zilhicce 1326, 14 Ocak 1909, 1 Kânunusani 1324, Perşembe, s. 101-104.

⁵⁰⁹"Girit Meselesi", *Ahenk*, No. 3917, 14 Cemaziyülevvel 1327, 3 Haziran 1909, 20 Mayıs 1325, Çarşamba, s. 1-2.

⁵¹⁰"Bir Mühimme-i Siyasiye: Girit'e Dair", *Serbestî*, No. 54, 17 Zilhicce 1326, 10 Ocak 1909, 28 Kânunuevvel 1324, Pazar, s. 1.

⁵¹¹Donald Quataert, "age.", s. 189.

gösteren kitleleri mobilize etmeye çalışmıştır. Örneğin 10 Ekim 1908 tarihli ve 71 numaralı *Tanin* gazetesinde Avusturya ve Bulgaristan mallarına boykot ve Bulgaristan'a gümrükte “*muamele-i zecriye*” çağrısı yapılmıştır.⁵¹² Gazete 22 Ekim 1908 tarihli ve 83 numaralı nüshasında ise “*Beyrut Heyet-i Tüccariye-i Osmaniye*”den aldığı bir telgrafi yayınlamıştır. Telgrafta şöyle yazmaktadır:

“*Muhterem vatandaşlarımız, Avusturya'nın murdar metailerini katiyyen almamağa Osmanlıca ahd ettik. Ahdımızda sebat edeceğiz. Açtığımız bu harb-i iktisadî Osmanlıların metanet ahlak ve efkârını ispat edecektir. Osmanlı olmak için ahde vefa şarttır.*”⁵¹³

Görüldüğü üzere telgrafta kullanılan dil ile “*harb-i iktisadî*”de “sebat”ın Osmanlılık ahlâkının bir gereği olduğu vurgulanmıştır. Zaten Çetinkaya'ya göre; “1908 Osmanlı Boykotu”nun kilit kavramları “hamiyyet” ve “sebat” kavramları olmuştur.⁵¹⁴

Boykot hareketinin en etkili uygulandığı kentler İstanbul, Selânik, İzmir, Beyrut gibi liman kentleri olmuştur. Çünkü kapitalist dünya ekonomisinin Osmanlı Devleti ile ilk karşılaştığı yerler liman kentleridir.⁵¹⁵ Dolayısıyla bu şehirlerin limanlarındaki işçiler boykotun “sebatkâr” uygulayıcıları olmuşlardır. Öyle ki Çetinkaya'ya göre; boykotun uzun süre etkili olmasında en büyük rolü Osmanlı liman işçileri oynamış ve Osmanlı kamuoyunun da takdirini kazanmıştır.⁵¹⁶ Örneğin *Serbestî* gazetesi 10 Ocak 1909 tarihli ve 54 numaralı nüshasında 9 Ocak'ta Yunanistan'ı protesto etmek amacıyla yapılan bir mitinge değinmiştir. Miting alanına “*boykotajın en büyük eser-i hamdiyyeti gösteren*” hamalların davul ve zurna ile gelişleri sonrasında topluluk da “*Yaşasın Vatan, Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Millet!*” şeklinde slogan atmıştır.⁵¹⁷ Zaten Galata Rıhtım hamallarının şefi Ali Ağa, boykotun “hamiyyetli” hamalları adına ahaliden bir de saat hediye almıştı.⁵¹⁸ Boykot hareketinin planlı ve disiplinli bir hal alması ise 3 Kasım'da “İstanbul Boykot Sendikası”nın kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Bu sendikada Kibar Ali ve Ziya Balcı gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri mevcuttur. Her ikisi de Meşrutiyet'in halk

⁵¹² “Ne Yapmalıyız?”, *Tanin*, No. 71, 14 Ramazan 1326, 27 Eylül 1324, 10 Teşrin-i Evvel 1908, Cumartesi, s. 4. ve “Avusturya Vapurlarına Binmeyiniz!”, *Tanin*, No. 71, 14 Ramazan 1326, 27 Eylül 1324, 10 Teşrin-i Evvel 1908, Cumartesi, s. 5.

⁵¹³ “Avusturya Malları”, *Tanin*, No. 83, 26 Ramazan 1326, 22 Ekim 1908, 9 Teşrinievvel 1324, Perşembe, s. 7.

⁵¹⁴ Y. Doğan Çetinkaya, “age.”, s. 130.

⁵¹⁵ Y. Doğan Çetinkaya, “age.”, s. 18.

⁵¹⁶ Y. Doğan Çetinkaya, “age.”, s. 189.

⁵¹⁷ “Dünkü Miting”, *Serbestî*, No. 54, 17 Zilhicce 1326, 10 Ocak 1909, 28 Kânunuevvel 1324, Pazar, s. 4.

⁵¹⁸ “Boykotaj”, *Serbestî*, No. 24, 15 Zilkade 1326, 9 Aralık 1908, 26 Teşrinisani 1324, Çarşamba, s. 4.

tarafından getirildiğini ve boykotun da halk tarafından yönetilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁵¹⁹ Ayrıca yukarıda da anlatıldığı gibi 8 Ekim 1908’de kabul edilen “Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat” ile işçi hareketleri ve grevlerin hızının kesilmesinden sonra boykot hareketinin başlamasıyla Osmanlı liman işçileri boykot hareketini kendi istekleri için de kullanmışlardır.⁵²⁰ Çünkü boykot gibi tüm kamuoyunun desteğini almış bir hareket kolay durdurulamazdı. Dolayısıyla liman işçileri boykot sayesinde meşru bir şekilde hareket etmişler ve kethüdalarını şikâyet etmekten bile çekinmemişlerdir.⁵²¹ Ayrıca *Tanin* gazetesinin 20 Mart 1909 tarihli ve 228 numaralı nüshasına göre de hamallar “hamaliye ücreti⁵²²” almalarına izin verilmediği için greve gitmişlerdir. Kendilerine “*icra-yı nesayih için*” bir heyet gönderilmesine rağmen hamallar greve devam etmişlerdir.⁵²³ Mavnacılar da taleplerini iletmeyi unutmamışlardır. Örneğin *İkdam* gazetesinin 3 Ocak 1909 tarihli ve 5248 numaralı nüshasındaki habere göre mavnacılar artık mavnaların daha büyük olduğu gerekçesiyle mavnalar için günlük 40, salapuryalar için günlük 25 kuruş zam istemişlerdir.⁵²⁴ Görüldüğü üzere hâlihazırda boykot devam ederken liman işçileri istekleri doğrultusunda hareket etmekten de çekinmemişlerdir. İzmir’de de bir “Boykotaj Sendikası” kurulmuştur. Bu sendikanın yayın organı *Gâve* ise A. Cerrahoğlu’na göre Türkiye’de kendisine “sosyalist” sıfatını yakıştıran ilk gazetedir.⁵²⁵ Mete Tunçay’ın A. Cerrahoğlu’ndan aktardığına göre; *Gâve* İttihatçı, padişahçı, halifeci, dinci ve aynı zamanda “liberal-sosyalist” çizgidedir ve romantik sosyalizme karşıdır.⁵²⁶ Gazetenin sloganı “*Dahhak’ın eder mülkünü bir Gâve perişan*” şeklindedir.⁵²⁷ Bu slogan Doğu mitolojisinden seçilmiştir. Fars ve İslâm mitolojisinde

⁵¹⁹Donald Quataert, “*age.*”, s. 197.

⁵²⁰Umut Karabulut-Ömer Faruk Özkul, “*agm.*”, s. 573.

⁵²¹Y. Doğan Çetinkaya, “*age.*”, s. 206.

⁵²²Hamallar tüccarlardan arka yükleri için bir, sırtık yükleri için iki kuruş ücret alıyorlardı. Bkz. Can Nacar, “20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar, Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti”, *Kebikeç*, Sayı: 41, Ankara 2016, s. 53.

⁵²³“Gümrük Hamallarının Tatil-i Eşgali”, *Tanin*, No. 228, 26 Saferülhayr 1327, 20 Mart 1909, 7 Mart 1325, Cumartesi, s. 3.

⁵²⁴“Mavnacılar”, *İkdam*, No. 5248, 10 Zilhicce 1326, 3 Ocak 1909, 21 Kanun-u Evvel 1324, Cuma, s. 3.

⁵²⁵Gazetenin sadece bir nüshasına ulaşılabilmıştır. Dolayısıyla detaylı araştırma yapılamamıştır. Ancak *Gâve* gazetesi ve boykot hareketi ile ilgili detaylı bilgiler Umut Karabulut’un “*İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü (1908-1912)*” isimli çalışmasında ve Y. Doğan Çetinkaya’nın “*1908 Osmanlı Boykotu*” isimli çalışmasında mevcuttur. Bkz. Umut Karabulut, “*İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü (1908-1912)*”, İstanbul 2014, s. 53-87. Ayrıca Bkz. Y. Doğan Çetinkaya, “*1908 Osmanlı Boykotu*”, İstanbul 2004, s. 332-341.

⁵²⁶Mete Tunçay, “*age.*”, s. 31.

⁵²⁷“Dahhak’ın eder mülkünü bir Gâve perişan”, *Gâve*, No. 5, 22 Zilhicce 1326, 15 Ocak 1909, 2 Kânunusani 1324, Cuma, s. 1.

Gâve, zalim bir hükümdar olan Dahhak'a başkaldırmış bir demircidir. Çetinkaya'ya göre; gazete bu ismi seçmekle kendi sosyalizm anlayışının özgün bir anlayış olduğunu iddia etmektedir.⁵²⁸ Gazetenin 15 Ocak 1909 tarihli ve 5 numaralı nüshasında Rıhtım hamallarının şefi Ali Ağa'ya ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dair yüceltici yazılar kaleme alınmıştır.⁵²⁹ Ayrıca aynı nüshadaki başka bir habere göre Cemiyet Midilli'de de bir "boykotaj sendikası" kurulması için çalışmış, Midilli'ye üç kişilik bir heyet göndermiştir.⁵³⁰

Avusturya'ya karşı yapılan boykot 26 Şubat 1909'da Avusturya ile yapılan anlaşmaya kadar devam etmiştir. Ancak bu anlaşma ile boykot bitebilmiş ve Avusturya Osmanlı hükümetine 2,5 milyon Osmanlı lirası tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Bulgaristan boykotu ise 23 Nisan 1909'da imzalanan protokol ile sona ermiştir.⁵³¹

Basın ve İttihat ve Terakki Cemiyeti boykot boyunca sosyal denetimi sağlamak için çalışmışlardır. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti kendi politikalarını etkili bir şekilde hayata geçirebilmek ve kamuoyunun desteğini arkasına alabilmek için kitle mobilizasyonu ve kamuoyu oluşturma yöntemlerini etkin bir şekilde kullanmıştır. Cemiyet kendi hareketlerinin ve politikalarını, "millet" in istekleri ve talepleri ile meşrulaştırmıştır. Boykotun seçim döneminde cereyan etmesi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Müslüman-Türk unsurun kendi lehinde mobilizasyonu ve mebus sayısının çokluğuyla yakından ilgilenmesine sebep olmuştur. Çünkü Sina Akşin'in deyiimiyle, 1913 Bâb-ı Âli baskınına kadar olan Cemiyet'in "Denetleme İktidarı" döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meclisteki konumu oldukça önemliydi.⁵³² Ayrıca gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basın organları gerek diğer basın unsurları boykot hareketinin düzenli ve "itidal" çerçevesinde icra edilmesi için uğraşmışlardır. Örneğin *Tanin* gazetesi 9 Ekim 1908 tarihli ve 70 numaralı nüshasında *Servet-i Fünûn*, *Geveze* ve *Yeni Gazete* gibi yayın organlarında Bulgaristan ve Avusturya ile ilgili çıkan son dakika ilavelerini eleştirmiş ve "*Saat dokuzdan gece yarılarna kadar sokaklar birinci ve ikinci ilâve feryatlarıyla çınladı.*" haberini vermiştir. İleriki satırlarda ise "*eski zamana nefretten ve pek yeni olarak malik olduğumuz kuvvetlere henüz hakkıyla ve layıkıyla*

⁵²⁸Y. Doğan Çetinkaya, "age.", s. 333.

⁵²⁹"(Gâve)", *Gâve*, No. 5, 22 Zilhicce 1326, 15 Ocak 1909, 2 Kânunusani 1324, Cuma, s. 4.

⁵³⁰"Açık Mektup", *Gâve*, No. 5, 22 Zilhicce 1326, 15 Ocak 1909, 2 Kânunusani 1324, Cuma, s. 2.

⁵³¹Y. Doğan Çetinkaya, "age.", s. 118-119.

⁵³²Y. Doğan Çetinkaya, "age.", s. 31-47.

mutasarrıf olamamaktan ileri gelen bir sabırsızlıkla pîr-heyecanız.” şeklindeki sözleriyle kamuoyunun elindeki gücü tam olarak nasıl kullanacağını bilemediğinden bahsetmiştir. Daha ileriki satırlarda ise “ilave” niteliğindeki haberlerin savaş zamanında çıktığını ve şu an hâlihazırda barış zamanında olduğunu hatırlatmış ve “*halkı henüz mevcut olmayan bir takım endişe ve heyecan ile teheyyüç etmekte hiç mana yoktur.*” sözleriyle ilave niteliğindeki haberlerin yayınlanmamasını rica etmiş ve halka “*itidal*” çağrısı yapmıştır.⁵³³ *Millet* gazetesi de Osmanlı kamuoyunu “*şu harb-i iktisadî ile sükûn ve itidal dairesinde bir muvaffakiyet teminine çalışalım. Fazla nümayişe lüzum yoktur. Vazifemize bakalım. İtidal itidal.*” sözleriyle sükûnet dairesinde mücadeleye davet etmiştir.⁵³⁴ *Serbestî* gazetesi ise 10 Ocak 1909 tarihli ve 54 numaralı nüshasında yer alan bir miting haberinde “*Gerek söylenen nutuklarda gerek tavır ve harekâta hiçbir fert tarafından itidal ve terbiye haricine çıkılmamış ve bu surette Osmanlıların en heyecanlı zamanlarda sükût ve itidali muhafaza edebildikleri ispat edilmiştir.*” ifadeleriyle sükût çerçevesinde miting yapan ahaliyi tebrik etmiştir.⁵³⁵ Görüldüğü üzere basında çıkan “*itidal*” çağrıları ahali üzerine tesir etmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti Rıza Tevfik Bey (Bölükbaşı) gibi önderler yardımıyla kitleleri denetlemek için çaba göstermiştir. Zira Donald Quataert Rıza Tevfik Bey’in 1908 grevleri esnasında ve Avusturya’nın ilhak kararından sonra galeyana gelmiş halkı ve işçileri sakinleştirmek için konuşmalar yapmasını kitle davranışını denetlemek ve yönlendirmek için harcanan büyük bir çaba olarak görmektedir.⁵³⁶ Kitlelerin mobilizasyonunda kamusal alanların önemine değinmekte de fayda vardır. Zira Karabulut’un da dediği gibi “*Toplumu eylemselliğe sevk eden liderlerin ve bu liderler içerisinde okuma yazma bilenlerin gerçekleştirdikleri meydan konuşmaları veya kahvehane sohbetleri, basının etki gücününün genişlemesi açısından büyük önem taşır.*”⁵³⁷ Cengiz Kırılı’nın “*Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol*” isimli makalesinde değindiği üzere kahvehaneler, camiler, berber dükkânları gibi kamusal alanlar sosyal denetim ve gözetim mekanizmalarını kullanma açısından önemlidir. Çünkü bu gibi kamusal alanlar toplumsal gruplar arası bilgi akışının gerçekleştiği önemli alanlardır. Hatta Kırılı hafiyelerin bu mekânlarda bulunarak jurnal faaliyetlerine giriştiklerini tespit

⁵³³Süleyman Paşazade Sami, “Açık Notlar: İlaveler, Nümayişler”, *Tanin*, No. 70, 13 Ramazan 1326, 9 Ekim 1908, 26 Eylül 1324, Cuma, s. 6-7.

⁵³⁴İmza Mahfuzdur, “(Boykot) Yahut Ticaret Aforozu”, *Millet*, No. 71, 18 Ramazan 1326, 14 Ekim 1908, 1 Teşrinievvel 1324, Çarşamba, s. 4.

⁵³⁵“Dünkü Miting”, *Serbestî*, No. 54, 17 Zilhicce 1326, 10 Ocak 1909, 28 Kânunuevvel 1324, Pazar, s. 4.

⁵³⁶Donald Quataert, “age.”, s. 233.

⁵³⁷Umut Karabulut, “age.”, s. 55.

etmiştir.⁵³⁸ Boykotun gerçekleştiği dönemde İzmir’de bulunan Hilmi Uran hatıralarında Meşrutiyet’in ilânı sonrasındaki sosyal hayat hakkında şunları söylemiştir:

*“Mülkiye Mektebi’nde okuduğumuz senelerde 1321-1324 (1905-1908) İstanbul’un eğlenceleri de şimdikinden çok farklı idi. Erbabının “eğleneceğim” diye muntazaman devam ettiği meyhane hayatı dışında halk, genellikle kahvehanelerde vakit geçirirdi. Her mahallenin semt kahvehaneleri vardı ve oralara devam edenler, hep birbirlerini yakından tanıyan komşulardı. Bu kahvehanelerde sohbetler ve söyleşiler sık sık umumileşir, birden bütün kahve halkının malî ve münakaşa mevzusu oluverirdi.”*⁵³⁹

Meşrutiyet’in ilânıyla çok partili siyasi hayata geçişle birlikte, kahvehaneler de yüksek siyasi tansiyondan paylarını alarak birer dedikodu ve münakaşa merkezine dönüşmüştür.⁵⁴⁰ Meşrutiyet’in yeniden ilânından sonra gelişen bu toplumsal hareketlilik de siyasi elitin özgürlükler ortamını iyice daraltmak doğrultusunda adımlar atmasına yol açmış,⁵⁴¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti de grevler ve boykot hareketi süresince merkezîyetçiliğini kuvvetlendirmek ve toplumsal hayatı düzenleyebilmek adına kamusal alanları ve basını etkin olarak kullanmıştır.⁵⁴²

1908 grevleri ve boykot hareketi her ne kadar 8 Ekim 1908’de “Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat” çıkarılmış olsa da Osmanlı işçilerine yaramıştır. 1908 grevlerinde taleplerini dile getirmeye çalışan Osmanlı işçileri grevlerin bastırılmasıyla boykot hareketinden kendi çıkarları için faydalanmayı bilmişlerdir. Bir yandan boykotun “sebatkâr” neferleri olmuşlar bir yandan da kendi toplumsal konumlarını kuvvetlendirmek için uğraşmışlardır. Amaçları doğrultusunda basını da aktif olarak kullanmışlardır.⁵⁴³ Dolayısıyla 1908 olayları sonrasında Osmanlı işçilerinde sınıf bilinci ve sınıfsal talepler için mücadele bilinci uyanmaya başlamıştır. Ayrıca yeni oluşan bu Osmanlı proletaryası devlet politikalarına da iştirak etmeye başlamıştır.

2.2. 31 Mart Olayı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti

13 Nisan 1909 tarihinde Bâb-ı Âli’de gerici nitelikli kanlı bir isyan başlamıştır. İsyan sırasında “Şeriat isteriz!” naraları atılmış olsa da isyanın asıl sebebi siyasidir. Sina

⁵³⁸Cengiz Kırılı, “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 83, İstanbul 1999/2000, s. 58-79.

⁵³⁹Hilmi Uran, “*Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*”, İstanbul 2008, s. 22.

⁵⁴⁰Ali Birinci, “*Hürriyet ve İtilâf Fırkası*”, İstanbul 2012, s. 29.

⁵⁴¹Nadir Özbek, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*”, İstanbul 2011, s. 291.

⁵⁴²Ferdan Ergut, “age.”, s. 160-235.

⁵⁴³Y. Doğan Çetinkaya, “age.”, s. 212.

Akşin'in de dediği gibi ayaklanmanın baskın niteliği, muhalefetin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı kalkıştığı, fakat kötü düzenlendiği için başarıya ulaşamamış bir askerî darbe girişiminden ibarettir.⁵⁴⁴ Bu isyana değinmeden önce Meşrutiyet'in ilânından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yöneltilen muhalefet hareketlerine değinmek faydalı olacaktır.

Yukarıda bahsedildiği üzere 1902'de toplanan Birinci Jön Türk Kongresi'nden sonra Jön Türk muhalefeti iki ana hizbe bölünmüştü. Bu bölünmeden sonra Prens Sabahaddin Bey taraftarları “Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî” adı altında hem Ahmed Rıza Bey ve taraftarlarına hem de Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı hükümetine muhalefete devam etmişti. Meşrutiyet'in ilânından sonra ise 23 Ağustos 1908 tarihli ve 5117 numaralı *İkdam* gazetesinde Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin İstanbul merkezinden yapılan duyuru yayınlanmıştır. Duyuruda “*Şimdiye kadar Paris'te “Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî ve Meşrutiyet” namı altında sarf-ı mesai eden cemiyetle Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında itilaf ve ittihat tam hasıl olduğundan fimabad her iki cemiyetin “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” namı ve programı altında çalışacakları ilân olunur.*” denilerek iki cemiyetin bir isim ve bir program altında birleştiği duyurulmuştur.⁵⁴⁵ Ancak Prens Sabahaddin Bey 2 Eylül 1908'de İstanbul'a döndükten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde umduğu mevkii elde edemediği için Cemiyet ile alakasını kesmiştir.⁵⁴⁶ Prens Sabahaddin Bey'in çevresindeki kişiler de İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında bir ağırlık oluşturmayı düşünmüşlerdir. Böylelikle Prens Sabahaddin Bey'in İstanbul'a gelişinden 12 gün sonra, 14 Eylül 1908'de, “Osmanlı Ahrar Fırkası” kurulmuştur. Fırkanın kuruluşuna dair ilk girişimde bulunanlar ise Nurettin Ferruh Bey ve 1910 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından öldürülen gazeteci Ahmed Samim Bey'dir. Fırka programı Nurettin Ferruh Bey tarafından hazırlanmıştır.⁵⁴⁷ Fırka programında Padişah'ın adı hiç anılmamış hatta Kanun-u Esasî'nin Padişah'a tanıdığı ayan seçme hakkı bile başka organlara tanınmıştır. Ayrıca fırkanın bilinen herhangi bir başkanı olmamıştır.⁵⁴⁸ Münir Süleyman Çapanoğlu'nun Bezmi Nusret Kaygusuz'dan aktardığına göre başkanlık makamının Prens Sabahaddin Bey'e hürmetten dolayı açık bırakılmış olma ihtimali vardır. Partinin

⁵⁴⁴Sina Akşin, “age.”, s. 202.

⁵⁴⁵“Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin...”, *İkdam*, No. 5117, 26 Recep 1326, 23 Ağustos 1908, 10 Ağustos 1324, Pazar, s. 3.

⁵⁴⁶Sina Akşin, “31 Mart Olayı”, İstanbul 1972, s. 29.

⁵⁴⁷Tarık Zafer Tunaya, “age.”, s. 176.

⁵⁴⁸Sina Akşin, “age.”, s. 29.

idare heyeti ise Nureddin Ferruh Bey (Genel Sekreter), Celalettin Arif Bey, Ahmet Fazlı Bey (Tung), Kıbrıslı Şevket Bey ve emekli General Ahmet Paşa'dan oluşmaktadır. Çapanoğlu'na göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı resmen ele geçirmeden önce bile takındığı tavrı kahvehanelerde ve diğer kamusal alanlarda tenkit edilmektedir. Halk eski istibdat idaresinin yerine "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istibdadı"nın hâkim olduğunu düşünmektedir.⁵⁴⁹ Dolayısıyla Osmanlı Ahrar Fırkası, esas itibarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istibdada doğru gitmekte olan bu yönetimini durdurmak amacıyla kurulmuştur. Tam anlamıyla "liberal" düşünceye sahip olan parti millî hayatın bütün alanlarında "serbestî" taraftarıdır.⁵⁵⁰ Tunaya'ya göre partinin İttihatçılara oranla Türkçülük akımına karşı olduğu da söylenebilir.⁵⁵¹ Ayrıca Osmanlı Ahrar Fırkası ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortak aday gösterdiği Hınçak Partisi'ne mensup "ılımlı sosyalist" İstanbul mebusu Kırkor Zöhrap da Meclise girdikten sonra Ahrar Fırkası tarafına geçmiştir.⁵⁵²

İlerleyen zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nazır ve memur atamaları konusunda sürekli hükümete telkinlerde bulunması sebebiyle Kamil Paşa ile Cemiyet'in arası açılmıştır. Bununla birlikte Kamil Paşa'nın orduyu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etki alanından çıkarmak ve Cemiyet'i zayıflatmak amacını gütmesi ilişkileri iyiden iyiye germiştir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti meclisteki çoğunluğunu kullanarak 13 Şubat 1909 günü güvensizlik oyuyla Kamil Paşa kabinesini düşürmüş, yerine Hilmi Paşa kabinesi kurulmuştur. Muhalefet de bu durumdan faydalanmış ve yeni Sadrazam Hilmi Paşa'nın sadaretini kabul etmeyerek Kamil Paşa'nın tarafını tutmuştur.⁵⁵³ Öyle ki 3 Mart 1909 tarihli ve 5305 numaralı *İkdam* gazetesinde yer alan bir habere göre İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalifleri 26 Şubat 1909 Cuma günü toplanarak "*sadr-ı sabık*" Kamil Paşa'nın konağı önüne gidip kendisine tekrar "*mevki-i iktidara*" gelmesi için ricada bulunmayı planlamışlardır. Habere göre bu topluluk Kamil Paşa'nın konağından sonra İngiltere Sefareti önüne gitmeyi ve "*Türkiye'nin daima İngiltere dostluğu siyasetini takip edeceğini*" bildirmeyi amaçlamaktadır. Ancak yine habere göre Kamil

⁵⁴⁹Bu yargı Çapanoğlu'na aittir. Bkz. Münir Süleyman Çapanoğlu, "*Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*", İstanbul 1964, s. 39.

⁵⁵⁰Münir Süleyman Çapanoğlu, "*Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*", İstanbul 1964, s. 39-40-41.

⁵⁵¹Tarık Zafer Tunaya, "*age.*", s. 183.

⁵⁵²Tarık Zafer Tunaya, "*age.*", s. 177. Kırkor Zöhrap da Dimitar Vlahof ve Ohannes Varteks gibi Tatil-i Eşgal Kanunu görüşmeleri sırasında İttihatçı mebuslara muhalefet etmiştir. Bkz. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1838.

⁵⁵³Sina Akşin, "*age.*", s. 30-38.

Paşa toplantı haberini almış ve yapılmasına engel olmuştur. Böylelikle gösteri icrası ertelenmiştir.⁵⁵⁴ Bu arada *Tanin* gazetesinin 14 Şubat 1909 tarihli ve 194 numaralı nüshasında Hüseyin Cahit Yalçın Kamil Paşa kabinesinin düşürülüşünü değerlendirmiştir. Yalçın 13 Şubat 1909 günü Meclis-i Mebusan'da tarihi bir gün yaşandığını fakat “*istibdat ve izmihlâl*” tarafına karşı “*hürriyet ve necat*” tarafının galip geldiğini dile getirmiştir. Ayrıca “*Şayan-ı teşekkür ve tebriktir ki Meclis-i Mebusan ayakları altında çiçeklerle süslenerek kazılan çukuru pek güzel ve pek çabuk gördü, buraya düşmedi.*” şeklindeki yorumuyla Hilmi Paşa kabinesinin kuruluşunu istibdat zihniyetine karşı bir zafer olarak görmüştür.⁵⁵⁵

İkdam ve *Serbestî* gibi bazı gazeteler hem Kamil Paşa'nın hem de doğrudan doğruya kendine ait bir yayın organı olamayan Osmanlı Ahrar Fırkası'nın⁵⁵⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı savunuculuğunu yapmıştır.⁵⁵⁷ Bu gazetelerden özellikle *Serbestî*'nin Cemiyet'e karşı üslubu oldukça serttir. Örneğin *Serbestî* gazetesi 6 Nisan 1909 tarihli ve 140 numaralı nüshasında İttihatçıların “*vaktiyle Yıldız idaresine karşı çevirdikleri girintili ve çıkıntısız fırladıkları bu sefer de millete karşı bir pandomima oynamak lüzumunu hissettiklerini*” belirtmiştir. Ayrıca ileriki satırlarda “*Cemiyet o kadar yükselmiş, öyle herkesi titreterek tıpkı Yıldız ve Taşkılla devirleri gibi ölümle bilhassa namussuzlukla, hamiyetsizlikle tehdit ederek yükselmişti ki herkes, hatta Padişah bile onlarda bir kuvve-i kutsiye-i harikulade tasvir etmeye ve onlara karşı hareketleri ne kadar mantıksız ve hamiyetsiz olursa olsun ses çıkarmamaya başlamışlardı.*” sözleriyle sert bir şekilde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yükselişini eleştirmiştir. İlerleyen satırlarda da “*İrade-i sabıkta hafiyelik kisvesi altında icra-yı tahakküm edenler, şimdi fedakârlar, İttihatçılar, Türkçüler elbisesiyle infaz-ı istibdat eyliyorlardı.*” demiştir. Daha sonra “*Cemiyet bir heyet-i mukaddese olmaktan çıkmış, sadece bir Jakoben kulübü olmuştu.*” şeklindeki yorumuyla Cemiyet'e karşı sert üslubunu devam etmiştir. Sonrasında ise “*İşte böyle bir devirde idi ki artık bütün tagallüblere, tahakkümlere karşı tuğyan eden zavallı vatanın ne korkunç tehlikeler altında mahvolmağa yüz tuttuğunu gören hamiyetmindan(?) ahrar bu büyük ve ulvî maksat uğrunda bütün saadetleri ayağının ucuyla itiveren, necip ve namuslu bir sima-i*

⁵⁵⁴“Nümayiş Rivayeti ve Kamil Paşa”, *İkdam*, No. 5305, 10 Safer 1327, 3 Mart 1909, 18 Şubat 1324, Çarşamba, s. 2-3.

⁵⁵⁵Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: Heyet-i Vükelâ'nın Sükûtu”, *Tanin*, No. 194, 23 Muharrem 1327, 14 Şubat 1909, 1 Şubat 1324, Pazar, s. 1.

⁵⁵⁶Münir Süleyman Çapanoğlu, “age.”, s. 41.

⁵⁵⁷Sina Akşin, “age.”, s. 31.

sabahın leva-i(?) ittihadı altında (Ahrar Fırkası'nın) teşkil ettiğini lisan-ı İkdam ve Serbestîleriyle ilân eylediler.” sözleriyle Ahrar Fırkası'nın “büyük ve ulvî” bir maksat uğrunda kurulduğunu dile getirmiştir.⁵⁵⁸ Gazete aynı nüshada bir de “*serbestî-i matbuat*” taraftarlarını 8 Nisan 1909 günü saat altıda Sultanahmet meydanında yapılacak mitinge davet etmiştir.⁵⁵⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne böylesi sert sözlerle hücum eden *Serbestî* gazetesinin yazı işleri müdürü Hasan Fehmi Bey 6 Nisan 1909 gecesi Galata Köprüsü üzerinde şüpheli bir şekilde öldürülmüştür.⁵⁶⁰ Sina Akşin'in dediğine göre katil Hasan Fehmi Bey'i öldürürken Mevlanzade Rıfat'ı kastederek “Al Mevlan!” diye bağırmiş ve cinayeti subay kıyafetiyle işlemiştir.⁵⁶¹ Cinayetten hemen sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti bunun bir siyasi cinayet olduğunu duyurmuşsa da Hasan Fehmi Bey'in Cemiyet'e muhalif *Serbestî* gazetesine mensup olması kamuoyu nezdinde cinayetin sorumluluğunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kalmasına sebep olmuştur.⁵⁶² Bu olay muhalif basını da oldukça hareketlendirmiştir. Örneğin *İkdam* gazetesi 8 Nisan 1909 tarihli ve 5341 numaralı nüshasının ilk sayfasında büyük puntolarla “*Serbestî-i Matbuatın İlk Müdafî-i Mazlum*” şeklinde başlık atarak Hasan Fehmi Bey cinayetine yer vermiştir.⁵⁶³ Ayrıca yine aynı nüshada Ali Kemal Bey kaleme aldığı “İlk Kurban” isimli makalede “*Hasan Fehmi Bey biraderimiz bir cani-i leimin karanlık bir yerde arkadan sıktığı bir kurşunun kurbanı oldu, gitti.*” sözleriyle Hasan Fehmi Bey cinayetine değinmiştir. İlerleyen satırlarda “*Böyle erbab-ı namus şehrimizin göbeğinde katlolunur da zabıtamız katilleri bile tutamazsa bu mülkün şanı, şerefi enzar-ı alemde ne hale girer? İşte bizi meyas eden bu mülahazalardır...*” sözleriyle cinayetin faillerinin yakalanamamasına tepki göstermiştir.⁵⁶⁴ 9 Nisan 1909 tarihli ve 4 numaralı *Ceride-i Sufiye* mecmuasında da Hasan Fehmi Bey cinayetine yer verilmiştir. Mecmuada “*Biz vaktiyle esir idik bugün yine esiriz.*” denmiştir. İlerleyen satırlarda “*İşte din kardaşlarımızdan ve Serbestî refikimizin sermuharriri Hasan Fehmi Bey'in bir leyl-i mezâlimde bir cani-i leimin arkasından sıktığı bir kurşunun kurbanı olduğu ve merhumun refiki Mülkiye kaymakamlarından Şakir Bey'in de arkasının sol cihetinden*

⁵⁵⁸“İttihatçılar ve Ahrar”, *Serbestî*, No. 140, 15 Rebiyülevvel 1327, 6 Nisan 1909, 24 Mart 1325, Pazartesi, s. 2.

⁵⁵⁹“Miting”, *Serbestî*, No. 140, 15 Rebiyülevvel 1327, 6 Nisan 1909, 24 Mart 1325, Pazartesi, s. 1.

⁵⁶⁰Aykut Kansu, “*İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*”, İstanbul 2016, s. 68.

⁵⁶¹Sina Akşin, “*age.*”, s. 49.

⁵⁶²Aykut Kansu, “*age.*”, s. 69.

⁵⁶³“*Serbestî-i matbuatın...*”, *İkdam*, No. 5341, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 1.

⁵⁶⁴Ali Kemal, “İlk Kurban”, *İkdam*, No. 5341, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 1.

kurşunla cerh edildiğini maatteessüf haber aldık asayiş nerede kuvve-i zabıta nerede...” sözleriyle cinayetten duyulan üzüntü belirtilmiş ve katilin bulunamamasına tepki gösterilmiştir.⁵⁶⁵ *Serbestî* gazetesinin ise üslubu oldukça serttir. Gazete 8 Nisan 1909 tarihli ve 142 numaralı nüshasının ilk sayfasını boş bırakmış, sadece “*Serbestî-i matbuatın ilk kurbanı, ömrünü menafilerde geçirmiş olan evlad-ı hürriyetten Hasan Fehmi Bey’in ruhuna Fatiha*” başlığını atmıştır.⁵⁶⁶ Bir makalesinde de “*Vatan bu hainlerin pençe-i istibdatlarından kurtarılmalıdır. İstibdat bir merkezden kalktı. Merkez-i müteaddideye geçti. Bu vatan için müthiş bir felakettir. Ey tercüman-ı efide-i millet olan matbuat, çalışınız, vatani pençe-i istibdatın kuvve-i muharribesinden kurtarınız.*” şeklindeki sert sözleriyle İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne saldırmıştır.⁵⁶⁷ Gazete ayrıca Hasan Fehmi Bey’in cenaze töreninin saat iki buçukta Darülfünun bahçesinde olacağını ve “*Darülfünun, Mekteb-i Mülkiye, Tıbbiye-i Mülkiye umum talebesinin*” törene katılacağını duyurmuştur.⁵⁶⁸ Gerçekten de *İkdam* gazetesinin 9 Nisan 1909 tarihli ve 5342 numaralı nüshasında bahsettiği gibi oldukça kalabalık bir cenaze töreni yapılmış, tören esnasında yeni Sadrazam Hilmi Paşa ve İttihatçılar protesto edilmiştir.⁵⁶⁹ Aykut Kansu da törene en az 5 bin kişinin katıldığını söylemektedir. Bu arada Taşnaksutyun Komitesi de cinayeti kınamış ve siyasi partilere seslenerek ülke çıkarları için bir araya gelmelerini önermiştir.⁵⁷⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti her ne kadar bir bildiri yayınlayarak cinayete alakası olmadığını duyursa da⁵⁷¹ muhalif bir gazetecinin şüpheli bir şekilde öldürülmesi muhalefete, siyasi iktidarı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenen meşrutiyetçi hükümetin elinden bir darbeyle geri almak için uygun zemini hazırlamıştır.⁵⁷²

İsyan 13 Nisan 1909’dan kısa bir süre önce Selânik’ten İstanbul’a getirilen Avcı Taburu’nun sabaha karşı ayaklanmasıyla başlamıştır. Aykut Kansu’ya göre hükümetin

⁵⁶⁵“Acıklı Cinayet ve Teessüf-i Azim”, *Ceride-i Sufiye*, No. 4, 18 Rebiyülevvel 1327, 9 Nisan 1909, 27 Mart 1325, Cuma, s. 4.

⁵⁶⁶“Serbestî-i matbuatın ilk...”, *Serbestî*, No. 142, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 1.

⁵⁶⁷“Bir Kurban-ı Vatan Daha ve Hasan Fehmi”, *Serbestî*, No. 142, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 2-3.

⁵⁶⁸“İhtar”, *Serbestî*, No. 142, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 2.

⁵⁶⁹“Şehid-i Hürriyetin Cenaze Merasiminde”, *İkdam*, No. 5342, 18 Rebiyülevvel 1327, 9 Nisan 1909, 27 Mart 1325, Cuma, s. 1-2. Ayrıca bkz. “Cenaze Alayı”, *İkdam*, No. 5342, 18 Rebiyülevvel 1327, 9 Nisan 1909, 27 Mart 1325, Cuma, s. 2.

⁵⁷⁰Aykut Kansu, “age.”, s. 70.

⁵⁷¹“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi’nden”, *Tanin*, No. 248, 18 Rebiyülevvel 1327, 9 Nisan 1909, 27 Mart 1325, Cuma, s. 1.

⁵⁷²Aykut Kansu, “age.”, s. 72.

tertiplenen isyandan haberi vardır fakat yeterli önlem alınamamıştır.⁵⁷³ İsyanın bayraktarlığını ise 3 Nisan 1909'da Ayasofya Camii'nde dini törenlerle ve büyük gösterilerle resmen kurulan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti yapmıştır.⁵⁷⁴ Zaten Cemiyet daha önce 16 Mart 1909 tarihli ve 75 numaralı *Volkan* gazetesi nüshasında 26 kişilik idare meclisi azalarının listesini de vermişti.⁵⁷⁵ İsyan eden askerlerin elinde bulunan yeşil bayraklar da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin açılışında kullanılan bayraklardır.⁵⁷⁶ İsyancılar Ayasofya'ya Meclis-i Mebusan önüne gelerek Sadrazamın, Harbiye ve Bahriye nazırlarının azledilmesi, bazı İttihatçı subayların uzaklaştırılması, Ahmed Rıza Bey'in yerine başka bir Meclis-i Mebusan başkanı getirilmesi, şeriatın geri getirilmesi ve ordudaki tensikat ve reformlarla açığa alınan alaylı subayların görevlerine iade edilmesi gibi isteklerde bulunmuşlardır. Zürcher'e göre bu taleplerin arasında en ilginç şeriat istenmesidir. Çünkü hâlihazırda şeriat hala yürürlüktedir.⁵⁷⁷ Ayrıca isyancılar Hüseyin Cahit Yalçın zannederek Meclis-i Mebusan Hariciye Encümeni Reisi Emir Muhammed Arslan Bey'i, Ahmed Rıza Bey zannederek Adliye Nazırı Nazım Paşa'yı katletmişlerdir.⁵⁷⁸ İsyancıların bir başka şiddet eylemi de Asar-ı Tevfik Zırhlısı süvarisi ve Bahriye Silâhendaz Taburu kumandanı Binbaşı Ali Kabûlî Bey'in katli olmuştur. Ali Kabûlî Bey emrindeki askerlerin isyancılarla birleşmesini önlemek istemiş ve erlerini sükûnete davet etmiştir. Ancak asiler Ali Kabûlî Bey'i Sultan II. Abdülhamid'in gözleri önünde süngüleyerek katletmişlerdir. Celal Bayar'a göre Ali Kabûlî Bey'in katledilmesinin temel sebebi kendisinin mektepli bir subay olmasıdır.⁵⁷⁹ Asiler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organları *Şura-yı Ümmet* ve *Tanin*'e de saldırmışlardır. 15 Nisan 1909 tarihli 5348 numaralı *İkdam* gazetesinde çıkan habere göre halk *Şura-yı Ümmet* ve *Tanin* gazeteleri idarehanelerine saldırmış, kapılarını kırıp aletleri de yağmalamıştır. Ayrıca haberin devam eden satırlarında “(İttihat ve Terakki) Cemiyeti'nin merkez-i umumiyesi (Şura-yı Ümmet) gazetesinde bulunduğundan mezkûr dairede Cemiyet'in bilcümle muamelatını havi evrak kâmilten sokaklara atılmıştır.” şeklinde Cemiyet'in genel merkezinin de saldırıların odağında olduğundan bahsedilmiştir. Saldırıları engellemek için ise *Şura-yı Ümmet* idarehanesi asker

⁵⁷³Aykut Kansu, “age.”, s. 77.

⁵⁷⁴Aykut Kansu, “age.”, s. 65.

⁵⁷⁵“İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Dersaadet Merkezi Meclis-i İdare Azaları”, *Volkan*, No. 75, 24 Safer 1327, 16 Mart 1909, 3 Mart 1325, Salı, s. 4.

⁵⁷⁶Sina Akşin, “age.”, s. 54.

⁵⁷⁷Erik Jan Zürcher, “age.”, s. 150.

⁵⁷⁸Aykut Kansu, “age.”, s. 81.

⁵⁷⁹Celâl Bayar, “Ben de Yazdım”, İstanbul 1997, Cilt: 1, s. 103.

tarafından “*taht-ı nezarete*” alınmıştır.⁵⁸⁰ Zaptiye Nezareti’nin karşısındaki İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne bağlı Kadınlar Kulübü de asilerin saldırısına uğramıştır. İsyancı askerler kulüp binasına ateş açmışlar ve kulübü kapatmışlardır.⁵⁸¹ İsyanın şiddetlenmesi üzerine Ahmed Rıza Bey ve Sadrazam Hilmi Paşa da istifalarını vermek zorunda kalmışlardır. Ahmed Rıza Bey yerine Meclis-i Mebusan reisliğine Prens Sabahaddin Bey’e yakın olan İsmail Kemal Bey seçilmiştir.⁵⁸² Asiler Sadaret’e Hilmi Paşa yerine Kamil Paşa’nın tayinini istemişlerse de Sultan II. Abdülhamid Tevfik Paşa’yı Sadrazam olarak atamıştır.⁵⁸³ Bu arada *İkdam* ve *Serbestî* gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalifi basın unsurlarında asilere “*itidal*” çağrılarını yapıldığını görmekteyiz. Örneğin *İkdam* gazetesi 14 Nisan 1909 tarihli ve 5347 numaralı nüshasında Padişah’ın irade-i seniyyesini yayınlamıştır. İrade-i seniyyede Padişah “*Asakir-i Şahanelerinin kemal-i emin ve rahatla kışlalarına ve ahalinin dahi işlerine güçlerine*” dönmelerini istemiştir.⁵⁸⁴ 15 Nisan 1909 tarihli ve 149 numaralı *Serbestî* nüshasında ise “*Asker vazife-i milliyesini ifa etti. Artık sükûnet ve itidal ister. Alel-husus silah sesleri işitilmemelidir.*” şeklindeki sözlerle askerler “*itidal*” ve “*sükûnet*”e davet edilmiştir.⁵⁸⁵

Osmanlı Ahrar Fırkası, Tunaya’nın da deyimiyle 31 Mart olaylarıyla yakından ilgilenmiş ve bu vesileyle hem Sultan II. Abdülhamid’den hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden kurtulmayı amaçlamıştır.⁵⁸⁶ Aykut Kansu’ya göre de Paris’te yayınlanan *Le Temps* gazetesi 31 Mart olayları ile Ahrar Fırkası’nın ilişkisini doğrulamıştır. Hatta Viyana’da bulunan Ahrar Fırkası’na mensup bir politikacı da 31 Mart olaylarını “münhasıran İttihat ve Terakki Cemiyeti terörüne karşı gerçekleştirilmiş bir eylem” olarak nitelmiştir. Yine Aykut Kansu’ya göre Sultan II. Abdülhamid’in de isyanda etkin bir rol oynadığına dair kanıtlar mevcuttur. Örneğin saray hafiyeleri tekrar ortalıkta görülmeye başlanmış ve isyana katılan Dördüncü Avcı Taburu erlerinin tümüne beşer lira para ödülü verilmiştir. Daha da önemlisi Sultan II. Abdülhamid isyancı askerleri

⁵⁸⁰“Şura-yı Ümmet ve Tanin:”, *İkdam*, No. 5348, 24 Rebiyülevvel 1327, 15 Nisan 1909, 2 Nisan 1325, Perşembe, s. 2.

⁵⁸¹Aykut Kansu, “*age.*”, s. 81.

⁵⁸²Aykut Kansu, “*age.*”, s. 83-85.

⁵⁸³“Yeni Sadrazam”, *İkdam*, No. 5347, 23 Rebiyülevvel 1327, 14 Nisan 1909, 1 Nisan 1325, Çarşamba, s. 1.

⁵⁸⁴“Suret-i İrade-i Seniyye”, *İkdam*, No. 5347, 23 Rebiyülevvel 1327, 14 Nisan 1909, 1 Nisan 1325, Çarşamba, s. 1.

⁵⁸⁵“Asker vazife-i milliyesini...” *Serbestî*, No. 149, 24 Rebiyülevvel 1327, 15 Nisan 1909, 2 Nisan 1325, Perşembe, s. 1.

⁵⁸⁶Tarık Zafer Tunaya, “*age.*”, s. 180-181.

hemen affetmiştir.⁵⁸⁷ Zira 14 Nisan 1909 tarihli ve 5347 numaralı *İkdam* gazetesinde yayınlanan irade-i seniyye suretinde yer alan “*Bu günkü içtimada bulunmuş olan asakir-i şahanenin ve birlikte bulunanların bundan dolayı hiçbir vecihle mesul ve muatap olmayarak haklarında Afv-ı Âli-i Hazret-i Padişahî şayan buyrulduğu...*” ifadeleri isyancı askerlerin ve onlarla birlikte hareket edenlerin affedildiklerini doğrulamaktadır.⁵⁸⁸

Selânik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi ve Üçüncü Ordu mensupları isyan haberi gelir gelmez harekete geçmişlerdir.⁵⁸⁹ Cemiyet'in genel sekreteri Mithat Şükrü Bleda'nın anılarında anlattıklarına göre İstanbul'daki isyandan ilk kendisinin haberi olmuştur. Mithat Şükrü Bey isyan haberini alır almaz hemen Akaretler'deki askerî kulübe gittiğini ve isyan haberini orada bulunan Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'ya ilettiğini söylemektedir.⁵⁹⁰ Bunun üzerine Mahmud Şevket Paşa Harbiye Nezareti'ne, çektiği bir telgraf ile Selânik'teki ahalinin heyecan içinde bulunduğunu ve İstanbul'a yürümek üzere hazırlıkların başladığını duyurmuştur.⁵⁹¹ Gerçekten de Selânik'te ahali heyecan içindedir. Zira *İkdam* gazetesinin 20 Nisan 1909 tarihli 5353 numaralı nüshasında çıkan bir habere göre Selânik'te 11 Temmuz Meydanı'nda bir miting düzenlenmiş, “*bütün kulüpler küçük büyük binlerce halk, akın akın, kafile kafile meydana şitab etmeye başlamıştır.*” Habere göre mitinge otuz bin kişi katılmıştır. Mitingde Arnavutça, Bulgarca, Ulahça, Yahudice, Sırpça ve Türkçe konuşmalar yapılmıştır. Ayrıca haberde “*kahraman-ı hürriyet*” Niyazi Bey'in de Ohri Milli Taburu ile harekete hazır durumda oldukları belirtilmiştir. Ve ayrıca yine habere göre “*anasır-ı muhtelifeye mensup birçok hamiyetli gençler*” de gönüllü olarak orduya yazılmıştır.⁵⁹² Sina Akşin Bulgar sosyalist komitecilerden Sandanski'nin de İstanbul'a İttihatçılarla birlikte yürümeye hazır olduğunu bildirmiştir.⁵⁹³ Bununla birlikte 21 Nisan 1909 tarihli 188 numaralı *Takvim-i Vekayi* gazetesinde Erzincan'daki “*Dördüncü Ordu-i Osmanî Kumandanı Müşir İbrahim*” ve Manastır'daki “*Manastır Heyet-i Askeriyesi*” tarafından Meclis-i Mebusan'a isyanı protesto eden ve isyanı

⁵⁸⁷Aykut Kansu, “*age.*”, s. 87-92.

⁵⁸⁸“*Suret-i İrade-i Seniyye*”, *İkdam*, No. 5347, 23 Rebiyülevvel 1327, 14 Nisan 1909, 1 Nisan 1325, Çarşamba, s. 1.

⁵⁸⁹Aykut Kansu, “*age.*”, s. 92.

⁵⁹⁰Mithat Şükrü Bleda, “*age.*”, s. 66.

⁵⁹¹Sina Akşin, “*age.*”, s. 96-97.

⁵⁹²“*Selânik'te Neler Cereyan Etti*”, *İkdam*, No. 5353, 29 Rebiyülevvel 1327, 20 Nisan 1909, 7 Nisan 1325, Salı, s. 2.

⁵⁹³Sina Akşin, “*age.*”, s. 98.

bastırmak ve Meşrutiyet'i muhafaza etmek için İstanbul'a harekete hazır bulunduğunu bildiren telgraflar yayınlanmıştır.⁵⁹⁴ Görüldüğü gibi ülkenin çeşitli bölgelerinden isyana tepkiler yükselmiştir. Bu arada Selânik'teki "*Silâh Başına*" sözleriyle biten mitingden⁵⁹⁵ sonra, 15 Nisan 1909 gecesi, Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Ali Kemal ise *İkdam* gazetesinde kaleme aldığı makalesinde gerçek vatanseverlerin Hareket Ordusu'ndan korkmaması gerektiğini, telaşa kapılmamak gerektiğini söylemiştir.⁵⁹⁶ İsyanın başlamasından 11 gün sonra, 24 Nisan 1909'da Hareket Ordusu Topkapı ve Edirnekapı tarafından İstanbul'a giriş yapmış, polis karakollarını denetim altına almış ve Harbiye Nezareti'ni ele geçirmiştir. Hareket Ordusu Bâb-ı Âli'de direnişle karşılaşmış üç saat kadar çatıştıktan sonra ise Bâb-ı Âli'deki resmî binaları da ele geçirmiştir. Taksim ve Taşkışla'da da direnişle karşılaşan ordu nihayetinde buraları da ele geçirmiştir. 25 Nisan'da da Selimiye Kışlası'nı ve Yıldız Sarayı'nı ele geçirmiş, Sultan II. Abdülhamid'i teslim almıştır.⁵⁹⁷

Hareket Ordusu isyanı bastırır bastırmaz Mahmud Şevket Paşa askerî yönetim ilân etmiştir. Bu ilân *İkdam* gazetesinde "*bugünden itibaren İstanbul belâd-ı(?) selâse ile İzmit ve Çatalca sancaklarında ve Adalar ve Beykoz ve Kartal ve Gökböze kazalarında idare-i örfiyyenin ilân ve tatbikine karar verildiği ve binaenaleyh bu sırada mahal-i asayiş en ufak bir hareket idare-i örfiyyece pek ağır mücazâtı müstelzim olacağından herkesin ona göre kemal-i basiret ve intibah üzere hareket eylemesi lüzumu ilân olunur.*" şeklinde duyurulmuştur.⁵⁹⁸ Hemen arkasından tutuklamalara başlanmış ve özel bir mahkeme kurulmuştur. Ayrıca Mahmud Şevket Paşa tarafından Meclis-i Mebusan'ın artık güvenli olduğu ve mebusların meclise gelebileceği duyurusu yapılmıştır. 27 Nisan sabahı Hüseyin Cahit Bey'le Cavid Bey de İstanbul'a gelmiş ve hemen meclise gitmişlerdir. İki de isyan girişiminde yayını durdurulan *Tanin* gazetesinin 27 Nisan'da Selânik'te basılan nüshasında meşrutiyet yönetiminin garanti altına alınması için tutuklananlara ağır cezalar verilmesini önermişlerdi. Meclis o gün

⁵⁹⁴"Manastır'dan:", *Takvim-i Vekayi*, No. 188, 29 Rebiyülahir 1327, 21 Nisan 1909, 8 Nisan 1325, Çarşamba, s. 7. ve "Erzincan'dan:", *Takvim-i Vekayi*, No. 188, 29 Rebiyülahir 1327, 21 Nisan 1909, 8 Nisan 1325, Çarşamba, s. 7.

⁵⁹⁵"Selânik'te Neler Cereyan Etti", *İkdam*, No. 5353, 29 Rebiyülevvel 1327, 20 Nisan 1909, 7 Nisan 1325, Salı, s. 2.

⁵⁹⁶Ali Kemal, "Telaş Fenadır...", *İkdam*, No. 5355, 1 Rebiyülahir 1327, 22 Nisan 1909, 9 Nisan 1325, Perşembe, s. 1.

⁵⁹⁷Aykut Kansu, "age.", s. 114-115.

⁵⁹⁸Mahmud Şevket, "İdare-i Örfiyye Beyannamesi", *İkdam*, No. 5358, 5 Rebiyülahir 1327, 26 Nisan 1909, 13 Nisan 1325, Pazartesi, s. 1.

Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirmeye ve yerine Mehmed Reşat'ı geçirmeye karar vermiştir. Ali Fethi Okyar Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirme fikrinin kendisine 6 defa Sadrazamlık yapmış olan Sait Paşa'dan geldiğini söylemektedir.⁵⁹⁹ Ayrıca 5 Mayıs'ta Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin kurulmasına, kabine kuruluncaya kadar ise Tevfik Paşa'nın Sadrazamlığa devam etmesine karar verilmiştir.⁶⁰⁰ Sultan II. Abdülhamid'in halli kararı kendisine Ermeni Aram Efendi, Laz Arif Hikmet Paşa, Arnavut Esad Paşa ve Emanuel Karasu'dan oluşan 4 kişilik bir heyet tarafından tebliğ edilmiştir.⁶⁰¹ 1 Mayıs 1909 tarihli ve 5362 numaralı *İkdam* gazetesine göre 27 Nisan 1909 günü saat dokuz buçukta Sultan II. Abdülhamid'e İstanbul'da kalmasının uygun olmayacağı, dolayısıyla Selânik'e gönderileceği haberi verilmiştir. Bunun üzerine "*hakan-ı sabık*" yanında 4 kadın efendi, 3 sultan, 2 şehzade, 5 kalfa, 4 harem ağası ve 9 hizmetçiden oluşan toplam 27 kişiyle birlikte tren yoluyla Selânik Alatinî Köşkü'ne gönderilmiştir.⁶⁰² Sultan II. Abdülhamid'in yerine V. Mehmed Reşat tahta çıkmış, 30 Nisan 1909 Cuma günü kendisi adına "*bilcümle memalik-i Osmaniye ve İslamiye'de*" hutbe okunmuştur.⁶⁰³

İsyan bastırılır bastırılmaz tutuklamalar başlamış ve İstanbul'da "Divan-ı Harbi Örfî" kurulmuştur. 26 Nisan 1909'da Prens Sabahaddin Bey tutuklanmış ancak İngiliz ve Fransız büyükelçileri kendisini koruma altına almışlardır. Prens Sabahaddin Bey 29 Nisan'da da salıverilip sürgüne gönderilmiştir. Sinop mebusu Rıza Nur, *Serbestî* gazetesi yazı işleri müdürü Mevlanzade Rifat ve Osmanlı Ahrar Fırkası genel sekreteri Nurettin Ferruh Beyler Mısır'a kaçtıkları için yakalanamamışlardır.⁶⁰⁴ "Divan-ı Harbi Örfî"nin ilk icraatlarından biri Dördüncü Avcı Taburu'ndan on üç kişinin yargılanıp idama mahkûm edilmesi olmuştur. Cezalar 3 Mayıs 1909 sabahı halk önünde infaz edilmiştir.⁶⁰⁵ 1 Mayıs 1909 tarihli ve 5362 numaralı *İkdam* gazetesinde yer alan habere göre de içinde Dördüncü Avcı Taburu mensuplarının da bulunduğu 9 kişi isyana teşvikten idam cezasına çarptırılmıştır. Mahkûmlar 1 Mayıs'ta kurşuna dizilerek idam edilmişlerdir.⁶⁰⁶ Gazete'nin aynı nüshasındaki bir başka habere göre ise Maliye

⁵⁹⁹Fethi Okyar, "*Üç Devirde Bir Adam*", İstanbul 1980, s. 26-27.

⁶⁰⁰Aykut Kansu, "*age.*", s. 116.

⁶⁰¹Fethi Okyar, "*age.*", s. 45.

⁶⁰²"Abdülhamid Selânik'e Nasıl Gitti?", *İkdam*, No. 5362, 11 Rebiyülahir 1327, 1 Mayıs 1909, 18 Nisan 1325, Cumartesi, s. 1-2.

⁶⁰³"İlk Hutbe", *İkdam*, No. 5362, 11 Rebiyülahir 1327, 1 Mayıs 1909, 18 Nisan 1325, Cumartesi, s. 1.

⁶⁰⁴Aykut Kansu, "*age.*", s. 117.

⁶⁰⁵Aykut Kansu, "*age.*", s. 133.

⁶⁰⁶"Mahkûmin", *İkdam*, No. 5362, 11 Rebiyülahir 1327, 1 Mayıs 1909, 18 Nisan 1325, Cumartesi, s. 1.

Müsteşarı Abdurrahman Efendi ile Duyun-u Umumiye Mühimme Kalemi Müdürü tahliye edilmiştir.⁶⁰⁷ Binbaşı Ali Kabûlî Bey'in katillerinin mahkemesi de 3 Mayıs'ta yapılmıştır. 8 kişinin hepsi de idam cezasına çarptırılmış ve cezaları 12 Mayıs'ta infaz edilmiştir.⁶⁰⁸ 4 Haziran 1909 tarihli ve 271 numaralı *Tanin* gazetesinde de Divan-ı Harb-i Örfî'lerin kararları yayınlanmıştır. Bu kararlara göre Prens Sabahaddin Bey yakınlarından ve *Osmanlı* gazetesi sahibi Ahmed Fazlı (Tung) tahliye edilmiş, *Osmanlı* gazetesinin çıkartılmasına da müsaade edilmiştir.⁶⁰⁹ 8 Haziran 1909 tarihli ve 275 numaralı *Tanin* gazetesinde ise "Mizancı" Murad Bey'in "*neşriyat-ı müfsidat-kâranesinden dolayı*" ömür boyu kalebentlik cezasına çarptırıldığı haber verilmiştir.⁶¹⁰ 19 Temmuz 1909 tarihli *Tanin*'de çıkan habere göre *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey beraat etmiştir. Başyazarı Ali Kemal Bey ise "*hakan-ı mahlu'un amaline hizmet ettiği jurnaller ile sabit olduğundan*" dolayı ömür boyu sürgün cezası almıştır.⁶¹¹ 22 Temmuz 1909 tarihli ve 319 numaralı *Tanin*'de ise Mevlanzade Rifat'ın on sene sürgün cezası aldığı haberi verilmiştir.⁶¹² 26 Mayıs 1909 tarihli ve 262 numaralı *Tanin* gazetesinde ise 31 Mart günü "*isyan eden askerın önüne düşerek elinde bayrak olduğu halde meşrutiyet aleyhine ağzına gelen hezeyanı söyleyen*" Derviş Vahdetî'nin İzmir'de yakalandığı haberi verilmiştir.⁶¹³ 30 Mayıs'ta polis eşliğinde İstanbul'a getirilen Derviş Vahdetî 19 Temmuz sabahı idam edilmiştir.⁶¹⁴ Gerçekleşecek iktidar değişikliğinden faydalanarak daha fazla söz sahibi olmak isteyen Galata Rıhtım hamalları da isyana katılmıştır. Rıhtım hamalları şefi Ali Ağa hamalların isyana katılımını engellemek için kahvehaneye gönderilen Bedirhanizâde Ahmet Süreyya Bey'in sözünü kesmiş ve gelmekte olan Hareket Ordusu'ndan korkmadıklarını söylemiştir.⁶¹⁵ 27 Mayıs 1909 tarihli ve 263 numaralı *Tanin* gazetesinde yer alan habere göre Ali Ağa bu galeyana getirici sözleri yüzünden 3 sene kalebentliğe mahkûm

⁶⁰⁷"Tahliye", *İkdam*, No. 5362, 11 Rebiyülahir 1327, 1 Mayıs 1909, 18 Nisan 1325, Cumartesi, s. 1.

⁶⁰⁸Aykut Kansu, "age.", s. 134.

⁶⁰⁹"Birinci Divan-ı Harb-i Örfî", *Tanin*, No. 271, 15 Cemaziyülevvel 1327, 4 Haziran 1909, 22 Mayıs 1325, Cuma, s. 3.

⁶¹⁰"Birinci Divan-ı Harb-i Örfî", *Tanin*, No. 275, 19 Cemaziyülevvel 1327, 8 Haziran 1909, 26 Mayıs 1325, Salı, s. 3.

⁶¹¹"Birinci Divan-ı Harb-i Örfî", *Tanin*, No. 316, 2 Recep 1327, 19 Temmuz 1909, 6 Temmuz 1325, Pazartesi, s. 3.

⁶¹²"Birinci Divan-ı Harb-i Örfî", *Tanin*, No. 319, 5 Recep 1327, 22 Temmuz 1909, 9 Temmuz 1325, Perşembe, s. 3.

⁶¹³"Derviş Vahdetî Melununun Tutulması", *Tanin*, No. 262, 6 Cemaziyülevvel 1327, 26 Mayıs 1909, 13 Mayıs 1325, Çarşamba, s. 1.

⁶¹⁴Aykut Kansu, "age.", s. 138-139.

⁶¹⁵Umut Karabulut-Ömer Faruk Özkul, "agm.", s. 576.

edilmiştir.⁶¹⁶ Görüldüğü gibi geniş kapsamlı bir yargılama ve tutuklama süreci gerçekleştirilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti özellikle isyan esnasında cinayet ve fesat olaylarına karışanları affetmemiş ve idamla cezalandırmıştır. Ancak muhalif basın mensuplarına ve isyana daha geri planda dâhil olan şahıslara hapis, kalebentlik, sürgün gibi daha hafif cezalar verilmiştir.

Sina Akşin'in deyimiyle 31 Mart vakası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteklediği meşrutiyetçi hükümete karşı bir darbe girişimidir.⁶¹⁷ Bununla birlikte Feroz Ahmad Bolşevik kuramcı ve devrimci Leon Troçki'nin 1909 Ocak'ında söylediği "*Askerlere dayanan bir parti (İttihat ve Terakki Cemiyeti) ordudaki disiplini sıkılaştırmaya başlarsa, askerler -tıpkı daha önce subayların Abdülhamid'e karşı yaptıkları gibi- subaylarına karşı ayaklanabilirler.*" sözleriyle 31 Mart ayaklanmasını önceden sezinlediğini düşünmektedir.⁶¹⁸ Zira isyan Avcı Taburu erlerinin başlarındaki subaylara isyan etmeleriyle başlamış ve Aykut Kansu'ya göre Hassa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın 12 Nisan gecesi erlere gerekirse softalara ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne bağlı kışkırtıcılar üzerine ateş açılmasını emretmesi de erleri isyana teşvik etmiştir.⁶¹⁹ Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti isyanın kendisini değil Meşrutiyet'i ve anayasal düzeni hedef alan gerici bir isyan olduğu propagandasını yapmıştır. Öyle ki İttihatçılar hükümetin değişmesinin anayasal düzenin lağvedilmesi anlamına geleceği şeklinde propaganda yapmaktaydılar. İsyancılar ve isyanı destekleyen basın unsurları isyanın sadece İttihatçı destekli hükümete karşı yapıldığını duyursalar da İttihat ve Terakki Cemiyeti örgütlenme ve haberleşmedeki başarısının da yardımıyla isyan esnasında taşradaki halkı, Makedonya ve Rumeli'yi kendi tarafına çekmeyi başarmıştır.⁶²⁰ Dolayısıyla isyan başarılı bir şekilde bastırılmış, sükûnet sağlanmıştır. Üstelik Sultan II. Abdülhamid'in yerine Sultan V. Mehmed Reşat'ın tahta çıkması, ilerleyen zaman içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi arenada daha özgür bir şekilde hareket etmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca hükümete karşı toplumda hiçbir gücün olmaması gerektiğini düşünen İttihat ve Terakki

⁶¹⁶"Birinci Divan-ı Harb-i Örfî", *Tanin*, No. 263, 7 Cemaziyülevvel 1327, 27 Mayıs 1909, 14 Mayıs 1325, Perşembe, s. 2.

⁶¹⁷Bkz. Dipnot 544

⁶¹⁸Feroz Ahmad, "Jön Türk Dönemi (1908-1918) İle İlgili Değerlendirmeler", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. S. Akşin-S. Balcı-B. Ünlü, İstanbul 2017, s. 26.

⁶¹⁹Aykut Kansu, "age.", s. 77.

⁶²⁰Aykut Kansu, "age.", s. 91.

Cemiyeti⁶²¹ kamu otoritesinin güçlendirilmesi ve sosyal düzenin sağlanması için bazı adımlar atmıştır. Bu adımlar neticesinde siyasal faaliyetleri kısıtlayan “Tatil-i Eşgal Kanunu” ve “Cemiyetler Kanunu” gibi bir dizi yasal düzenleme de meclisten geçirilmiştir.⁶²² Daha ileri bir tarihte İttihatçı bir aydın olan Tekin Alp bu kısıtlamalara yönelik özeleştiride bulunacaktır. Tekin Alp *Yeni Mecmua*’da kaleme aldığı makalesinde “*Bizde Meşrutiyet’in ilânını müteakip demokrasinin en yüksek derecesi olan rey-i amme, parlamentarizm gibi usuller fevkalade bir hararet ve heyecan ile kabul ve hemen mucibince amel olunmuştur. Halbuki demokrasinin asıl gayesi olan içtimaî faaliyet hiçbirimizin hatırına gelmemiş yani hiçbirimiz “pour le peuple” halk için kısmını hatıra getirmemiştir, halkın refah ve istirahat esbabını temin için hiçbir tedabir ittihaz etmedik, erbab-ı say ve amelin hukukunu taht-ı temine almak maksadını takip eden hiçbir kanun neşretmedik. Şimdi artık Meşrutiyet’in on birinci senesini idrak ettik. Demokrasinin vasıta kısmı olan siyasi teşkilatta kâh sağa kâh sola, kâh geriye kâh ileriye doğru hareket ettik. İcab-ı hal ve maslahata göre Kanun-u Esasî’yi tadil ettik. Fakat demokrasinin gaye kısmı olan içtimaî faaliyeti asla düşünmedik. Bu sırada halkı, alnının teriyle geçinen say ve amel erbabını düşünmedik. Değil, onların işleriyle ara sıra uğraşıldı. Fakat onların esbab-ı istirahatini temin için değil bilakis, müdafaa-i hukuk için tatil-i eşgal etmelerine meydan vermemek maksadına matuf kanunlar neşrettik, bu kanunları neşrettiğimiz zaman bizde hükümet-i avamın en yüksek derecesi mevki-i tatbikte bulunuyor, yani milletvekilleri rey-i amme ile intihap olunuyor ve parlamentarizm usulü tamamıyla cari oluyordu. Öyle olduğu halde halkın, avamın düşmanı olan patron ve sermayedar sınıfların lehinde kanunlar neşrolunmuştur.*” şeklindeki sözleriyle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Meşrutiyet’in ilânından sonra takındığı kısıtlayıcı tavra yönelik özeleştiriyi yapacaktır.⁶²³ Genel anlamda, 31 Mart isyanı sonrasında Divan-ı Harb-i Örfî’lerin verdikleri cezalar İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin merkezîyetçiliğini ve otoritesini kuvvetlendirmesine olanak sağlamıştır. Muhalefet karşısında otoritesini kuvvetlendiren Cemiyet ilerleyen zaman içerisinde kurduğu sıkıyönetim mahkemeleriyle kendisine ve devlete zararlı gördüğü tüm muhalefet unsurları gibi sol muhalefeti de bastırmaya çalışacaktır.

⁶²¹Ferdan Ergut, “age.”, s. 165.

⁶²²Nadir Özbek, “age.”, s. 292.

⁶²³Tekin Alp, “İktisadiyat: Tesanütçülük Demokrasinin Gayesi”, *Yeni Mecmua*, No. 56, Cilt: 3, 1 Zilkade 1336, 8 Ağustos 1918, 8 Ağustos 1334, Perşembe, s. 67-68.

2.3. İkinci Meşrutiyet'in İlânından Sonra Osmanlı Devleti'nde Sol Düşünce ve İttihat ve Terakki Cemiyeti

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra Osmanlı topraklarındaki sol düşünceye sahip aydınların ve işçilerin siyasal örgütlenme adına ilk ciddi adımları attıkları görülmüştür. Örgütlenme faaliyetlerinin yoğunlukla gözlemlendiği yerler ise başta Selânik olmak üzere Makedonya, İstanbul ve İzmir olmuştur.⁶²⁴ Bilhassa Selânik meşrutiyetin ilânından sonra Osmanlı Devleti'ndeki sosyalist faaliyetin önde gelen merkezi olmuştur.⁶²⁵ Zira 7 Şubat 1909 tarihinde Selânik vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafa göre Petriç kazasında bazı Bulgar “*müfsidleri*” ahaliye sosyalist ve anarşist fikirlerini telkine çalışmakta ve ahaliyi hükümete vergi vermemeleri konusunda ikna etmeye çalışmaktaydılar. Dâhiliye Nezareti bu şahıslara karşı önlem alınmasını söylemiştir.⁶²⁶ Ayrıca Dimitar Vlahof gibi “hakiki bir sosyalist” Selânik mebusu olarak meclise girmişti. Üstelik kendisi İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından seçilmişti.⁶²⁷ Dimitar Vlahof Meclis-i Mebusan'da Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün Ağustos 1909'da “Ulusal Federatif Parti” ismini alacak olan sol kanadını temsil etmiştir.⁶²⁸ Zira kendisi *İkdam* gazetesinin 10 Ocak 1912 tarihli ve 660 numaralı nüshasında yayınlanan Meclis-i Mebusan içtimalında “*Kanun-u Esasî'nin 35. maddesinin tadili hakkında Osmanlı sosyalistlerin efkârını beyan etmek üzere söz söylüyorum.*” demiştir.⁶²⁹ 1908 Eylül'ünde de Bulgar Sosyal Demokrat partisi Selânik'te etkin çalışmalara girişmiş ve bir “sol federasyon” kurulması için çalışmıştır.⁶³⁰

Bu esnada Selânik sosyal demokratlarından Yahudi asıllı anarko-liberal Avram Benaroya, bünyesinde ağırlıklı olarak Yahudilerin bulunduğu bir eğitim örgütü oluşturmuştur.⁶³¹ Bu “çekirdek örgüt” bir süre sonra Dimitar Vlahof'un önderliğindeki Ulusal Federatif Parti'nin sol kanadını ve çeşitli işçi gruplarını bünyesine alarak büyümüş ve “Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu” adını almıştır.⁶³² Mete Tunçay'a göre

⁶²⁴*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1838.

⁶²⁵George S. Harris, “*age.*”, s. 22.

⁶²⁶BOA, DH. MKT, 2735/95, 16 Muharrem 1327, 25 Kânunusani 1324, 7 Şubat 1909.

⁶²⁷Münir Süleyman Çapanoğlu, “*age.*”, s. 51.

⁶²⁸Fikret Adanır, “Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında II. Meşrutiyet”, *Birikim*, Sayı: 9, İstanbul 1975, s. 18.

⁶²⁹“Meclis-i Mebusan: Dördüncü Devre-i İctimaiye”, *İkdam*, No. 660, 20 Muharrem 1330, 10 Ocak 1912, 28 Kânunuevvel 1327, Çarşamba, s. 3-5.

⁶³⁰*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1841.

⁶³¹Mete Tunçay, “*Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925) Belgeler*”, İstanbul 2000, s. 19.

⁶³²George Haupt-Paul Dumont, “*age.*”, s. 47.

İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk önemli örgüt olan bu federasyon 1909 yılı Mart ortalarında kurulmuştur.⁶³³ Federasyon Jean Jaures, Marx, Engels ve Plehanov gibi sosyalistlerin fikirlerinin etkisinde oluşturulmuş sosyalist bir örgüttür. Üstelik bu federasyon 19 Haziran 1909'da Selânik'te bir miting yaparak hâlihazırda müzakereleri süren “Tatil-i Eşgal Kanunu”nu protesto etmiş ve ertesi gün II. Enternasyonal'e başvuruda bulunmuştur. II. Enternasyonal Başkanlık Kurulu 7 Kasım 1909'da Federasyon'u Osmanlı Şubesi'nin bir alt bölümü olarak üyeliğe kabul edecektir.⁶³⁴ Paul Dumont'a göre oluşumun büyüüp federasyon haline gelmesinin sebebi ılımlı bir federatif yaklaşıma ve “Osmanlıcılık” fikrine sahip olmasıdır. Zira federasyon İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 31 Mart isyanı sonrasında siyasi özgürlükleri kısıtlayan girişimlerde bulunmasına ve Türkçülüğe yönelmeye başlamasına kadar geçen süre içerisinde Cemiyet'in tarafında yer almıştır. Üstelik Avram Benaroya 31 Mart isyanını bastırmak için Selânik'ten İstanbul'a giden Hareket Ordusu içerisinde yer alanlardan birisidir. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 31 Mart isyanından sonra kendi politikalarını hayata geçirebilmek ve kamu denetimini sağlayabilmek için “İçtimaiyat-ı Umumiye Kanunu”, “Cemiyetler Kanunu⁶³⁵” ve “Tatil-i Eşgal Kanunu” gibi kısıtlayıcı adımlar atması federasyonun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte Selânik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yüksek kademelerindeki Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin gibi kişilerin Türkçülüğe önem vermeye başlaması da bu uzaklaşmanın etkenlerinden biridir.⁶³⁶

Osmanlı-Türk sosyalistleriyle Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun yakın ilişkileri olmuştur. Abidin Nesimi'ye göre Rasim Haşmet Bey, Enis Avni Bey (Aka Gündüz), Ali Canip Bey (Yöntem), Ömer Seyfettin gibi isimler Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'na girmişler ve Avram Benaroya ve Dimitar Vlahof gibi isimlerle birlikte

⁶³³Mete Tunçay, “age.”, s. 19-20.

⁶³⁴İ. Arda Odabaşı, “Osmanlı'da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık -Rasim Haşmet Bey-“ İstanbul 2011, s. 97. II. Enternasyonal hakkında detaylı bilgi için Bkz. James Joll, “II. Enternasyonal”, İstanbul 2002.

⁶³⁵Cemiyetler Kanunu'nda dernek kurulması önceden izin alınmasına bağlı değildir. Ancak dernek hakkında yetkililere bildirim yapılması zorunlu kılınmıştır. Ayrıca Kanununun 3. maddesine göre “Yasa hükümlerine ve genel olarak ahlak kurallarına aykırı, yasal olmayan bir temel ya da ülkenin güvenliğini ve devletin toprak bütünlüğünü bozmak ve bugünkü hükümet biçimini değiştirmek ve Osmanlı ulusunu oluşturan çeşitli unsurları siyasi olarak bölmek amacıyla dayalı olmak üzere dernek kurulamaz.” Kanun hakkında bkz. Şehmus Güzel, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, Cilt: 3, s. 819-820.

⁶³⁶George Haupt-Paul Dumont, “age.”, s. 50-52.

çalışmışlardır.⁶³⁷ Bu isimlerin hepsi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne de yakın durmuşlardır. Hatta Odabaşı'na göre Rasim Haşmet Bey, Enis Avni Bey ve Ali Canip Bey Meşrutiyet'in ilânına az bir zaman kala Talât Bey'le Sultan II. Abdülhamid'i devirme sohbetleri yapacak kadar yakındırlar.⁶³⁸ Üstelik Rasim Haşmet Bey Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun yayın organı olan *Amele* gazetesinin yöneticisidir.⁶³⁹ George Haupt ve Paul Dumont'un "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*" isimli çalışmasında gazetenin ilk nüshasındaki "Maksadımız" isimli makalenin tercümesi yayınlanmıştır. Bu makaleye göre *Amele* gazetesi "*bugün çalışanların yararı için tüm siyasal ve toplumsal sorunlar hakkında, işçinin bir an önce tam fikir sahibi olması ve yaşamda bir doğa yasası olan mücadele yolunda başarılı olabilmesi için çalışacaktır.*"⁶⁴⁰ Rasim Haşmet Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne duyduğu sempatiyi de gizlememiştir. Örneğin *Servet-i Fünûn* mecmuasının 26 Eylül 1908 tarihli ve 905 numaralı nüshasında Rasim Haşmet Bey'in Resneli Niyazi Bey'e yazdığı bir övgü şiiri yer almıştır. Bu şiirde "*Ey şanlı Niyazi! Evet ey şanlı bahadır!*" sözleriyle Niyazi Bey övülmüştür.⁶⁴¹ Kendisi ayrıca *Resimli Kitap* mecmuasında da yazmıştır. Örneğin daha ileri bir tarihte, 13 Haziran 1910'da, mecmuada yazdığı "Sendikalizme Dair" makalesi, "Sendikalizm" ve "Sosyalizm"e dair detaylı bir incelemedir. Rasim Haşmet Bey bu makalede "*Bir sendika, amelenin hukuk-u hayatiyesini bile melabe haline koyan sermayedarların haksız muamalatına, tahakküm-ü gayr-ı meşruuna karşı koyabilecek, mücadele edebilecek bir surette mevki-i maddi ve manevilerini terfiye ve ala ve nihayet müdafaa gibi pek meşru bir gaye-yi esası ittihaz ederek amelenin kendi aralarında peyda-i itilaf ile içtima etmek için kabul ettikleri şekl-i cediddir.*" şeklinde sendika kavramını tanımlamıştır. İlerleyen satırlarda Fransız İhtilâli'ne de değinerek bu ihtilâlin amelenin tarafını tutan bir ihtilâl olmadığından bahsetmiştir. Sonrasında ise "*Bizde de aynıyle olmadı mı? Bir milletin en müstesna, en mübeccel dakikalarından biri olan hürriyet ve müsavat-ı hukuk ilan edildi. Aradan bir sene geçmeden amelenin muhafaza-i hukukuna medar olacak kavanin tarh ve tevziyle hürriyet ve müsavata doğru bir hutve atılacağı yerde köhne bir siyaset-i tahakküm ve istibdadın timsali olan ... Paşa hazretlerinin döndürdüğü dolab-ı maharetle ehl-i saik imha-i hukukuna, tazib ve*

⁶³⁷Abidin Nesimi, "*Türkiye Komünist Partisi'nde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949*", İstanbul 1979, s. 30-31.

⁶³⁸İ. Arda Odabaşı, "*age.*", s. 120.

⁶³⁹İ. Arda Odabaşı, "*age.*", s. 112.

⁶⁴⁰George Haupt-Paul Dumont, "*age.*", s. 201-202.

⁶⁴¹Rasim Haşmet, "Kahraman Niyazi: Nasıl Oldu?", *Servet-i Fünûn*, Cilt: 35, No. 905, 29 Şaban 1326, 26 Eylül 1908, 13 Eylül 1324, Cumartesi, s. 322.

tazyikine yarayacak pek güzel kanunlar tertip olundu!” sözleriyle Meclis-i Mebusan’da kabul edilen kısıtlayıcı yasal düzenlemeleri eleştirmiştir.⁶⁴² Abidin Nesimi’nin de deyimiyle Rasim Haşmet Bey arkasında yazılı herhangi ciddi bir eser bırakmamıştır.⁶⁴³ Zira 1886’da Selânik’te doğan Rasim Haşmet Bey 1918’de 32 yaşındayken hayata gözlerini yummuştur.⁶⁴⁴

Enis Avni Bey de (Aka Gündüz) 26 Ekim 1908’de Selânik’te *Kadın* isimli bir mecmua çıkarmaya başlamıştır. Bu mecmua “Kadın” kelimesini sınıfsal bir bağlamda kullanan, halkçı söylemler içeren bir mecmuadır.⁶⁴⁵ Kendisi dergideki bir makalesinde “*Afif ve fazilet mend(?) Türkiye’nin, muhterem ve ismetli kadınları!*” sözleriyle “Türkiye’nin kadınlarına” seslenmiştir. İlerleyen satırlarda “*10 Temmuz’dan sonra en büyük hizmetleri sizler gördünüz görüyorsunuz.*” diyerek kadınların Meşrutiyet’in ilânından sonra büyük hizmetler gördüklerini dile getirerek onları övmüştür.⁶⁴⁶ Ali Canip Bey de *Kadın*, *Donanma* gibi mecmualarda Türk edebiyatı ile ilgili makaleler yazmıştır.⁶⁴⁷ Ömer Seyfettin de, yukarıda “Jön Türkler ve Narodnizm”⁶⁴⁸ kısmında da belirtildiği gibi, başyazarlığını yaptığı *Türk Sözü* mecmuasında halkçı söylemlerle yazılar kaleme almış ve edebi eserlerini yayınlamıştır. Bu isimlerin hepsi de, Mustafa Nermi, Kazım Nami (Duru) ve hatta ilerleyen zamanlarda Sosyalizm’e de yakınlık duyacak olan Ethem Nejat’la birlikte, Ziya Gökalp’in “Yeni Hayat/Yeni Lisan” hareketi içinde yer alacaktır.⁶⁴⁹

23 Temmuz 1908’den sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânında ve basın organlarında “Sosyalizm” ve “Komünizm” gibi kavramlar resmî düzeyde tartışılmaya başlanmıştır. Örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti Selânik’te çıkan resmî yayın organı *İttihat ve Terakki* gazetesi “Musahabe-i İçtimaiyye: Hükümet-Teşebbüsât-ı Hususiye” adı altında Ekim-Kasım 1908 arasında üç makale olarak yayınlanan yazıda “devlet sosyalizminin” kabul edilmesini savunmuştur. Odabaşı’na göre burada “devlet

⁶⁴²Rasim Haşmet, “Sendikalizm’e Dair”, *Resimli Kitap*, Cilt: 4, No. 21, 4 Cemaziyelahir 1328, 13 Haziran 1910, 31 Mayıs 1326, Pazartesi, s. 655-663.

⁶⁴³Abidin Nesimi, “age.”, s. 44.

⁶⁴⁴İ. Arda Odabaşı, “age.”, s. 88.

⁶⁴⁵İ. Arda Odabaşı, “age.”, s. 31-32.

⁶⁴⁶Enis Avni, “Osmanlı Kadınları Cemiyat Müteşekkilesi: İki Noksan” , *Kadın*, No. 17, 24 Muharrem 1327, 15 Şubat 1909, 2 Şubat 1324, Pazartesi, s. 2-5.

⁶⁴⁷Makalelerden biri için bkz. Ali Canip, “Garb’a İlk Nazarlar”, *Donanma*, No. 82-34, 7 Rebiyülahir 1333, 22 Şubat 1915, 9 Şubat 1330, Pazartesi, s. 538-539.

⁶⁴⁸Bkz. s. 21-26.

⁶⁴⁹İ. Arda Odabaşı, “age.”, s. 42.

sosyalizmi” olarak kastedilen aslında “devlet kapitalizmi”dir.⁶⁵⁰ Mehmed Cavid Bey tarafından çıkarılan *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*’nda da “Sosyalizm”den bahsedilmiştir. Asaf Nefî tarafından kaleme alınan “Demokrasi ve Sosyalizm” adlı makalede detaylı olarak “Demokrasi”, “Sosyalizm” ve “Aristokrasi” terimleri incelenmiştir. Makalede “*birçok kimseler sosyalizmi demokratik efkârının bir neticesi gibi telakki ederler. Hâlbuki bu ikisi kadar hiçbir şey birbirinden o kadar amik girdaplarla ayrılmamıştır.*” denilerek demokrasi ve sosyalizmin birbirinden oldukça farklı terimler olduğu dile getirilmiştir. Makalenin devamında kâinatın oluşumundan bu yana sınıfların birbirleriyle çatışma halinde olduğu, hatta “*sosyalistler zahiren bir maksada müteveccih oldukları ve emelleri cemiyet-i haziranın tahribi olduğu halde onlarda ihtilâf ediyorlar.*” denilerek sınıfların ve hatta bireylerin de kendi içlerinde savaşım içinde bulunduğu belirtilmiştir. Devamında ise “*esasen tabiatta müsavatsızlık olduğu için dünyada adalet-i içtimaiyenin tesisi gayr-ı mümkündür.*” denilmiş ve eşitsizliğin tabii bir durum olduğu dile getirilmiştir. Makalenin son satırlarında ise sosyalizm için “*kanun-u tabiata muhalif olan bu cereyan sonra şikârına asla merhamet etmeyen dehşetli bir girdap husule getirebilir.*” denilerek tabiatın kanunlarına aykırı bir fikir akımı olduğu söylenmiştir.⁶⁵¹

Görüldüğü gibi Mehmed Cavid Bey yönetimindeki bu mecmuada sosyalizmin tabiata aykırı bir cereyan olduğuna dair uzun ve detaylı bir izahat yayınlama ihtiyacı oluşmuştur. 22 Mayıs 1910 tarihli ve 618 numaralı *Tanin*’de de Bedî Nuri tarafından sosyalistlikle alakalı uzun ve detaylı bir makale yayınlanmıştır. Bedî Nuri makalesinde sosyalizm ve ferdiyetçilik fikirlerini açıklamış ve iki fikrin birbirini tamamladığını dile getirmiştir. Ayrıca “*sosyalistlere göre sosyalist olmak: herkes saadet halini istihsal, hayatın bahşedebileceği huzuzat-ı maddiye ve maneviyeyi iktisab hususunda haiz olduğu hakkı her ferd-i beşerî için tanımaktır.*” demiştir. İlerleyen satırlarda da “*sosyalistlere göre “başkaları” demek “biz” demektir.*” şeklinde sosyalizmin yaklaşımını yorumlamıştır.⁶⁵² Diğer süreli yayınlarda da “Sosyalizm”e değinilmiştir. Örneğin Mehmed Rauf *Resimli Kitap* mecmuasında kaleme aldığı makalesinde “*Say ile sermaye arasındaki uçurum her gün biraz daha büyüyor. Sanat henüz müesses olmayan*

⁶⁵⁰İ. Arda Odabaşı, “age.”, s. 33.

⁶⁵¹Asaf Nefî, “Demokrasi ve Sosyalizm”, *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, No. 6, Cilt: 2, 25 Cemaziyülevvel 1327, 14 Haziran 1909, 1 Haziran 1325, Pazartesi, s. 161-171.

⁶⁵²Bedî Nuri, “Sosyalistlik Nedir?”, *Tanin*, No. 618, 13 Cemaziyülevvel 1328, 22 Mayıs 1910, 9 Mayıs 1326, Pazar, s. 3.

yerlerde bile insanlar o hedefe hazırlanıyor, bu layetegayyer bir kanun!” diyerek hâlihazırda emek ve sermaye arasındaki uçurumun büyümeye devam ettiğini dile getirmiş, hatta bu durumun sosyalistler için 20. yüzyılın en büyük endişesi olduğunu belirtmiştir. İlerleyen satırlarda dünya sosyalistlerinin yavaş yavaş Karl Marx’ın “Enternasyonalizm” mektebine katıldığını dile getirmiş, bu durumun milletler arası yakınlaşmaya katkı sağlayacağını belirtmiştir. Ayrıca “*En müfrit ve ateşin sosyalistlerin bile gaye-i amâli amelenin biraz daha mesudiyeti, biraz daha terfiye hali!*” sözleriyle sosyalistlerin amacını belirtmiştir. Bununla birlikte makalesinin devamında Almanya’da sosyalizmin tarihini irdelemiştir.⁶⁵³

İslami içerikli, “*Tasavvufî, Dinî, Ahlakî, Siyasî Ceride-i İslamî*” sloganıyla çıkan *Ceride-i Sufiye* mecmuasında da sosyalizme değinilmiştir. Mecmuada “*Avrupa’nın terakkiyat-ı ahire-i medeniyesine atfedilegelmekte olan sosyalizm fikrinin ve binnette sosyalistliğin günden güne bir sürat-ı fevkalade ile intişar ve tevsî etmeye ve Avrupa’nın her tarafında sosyalizm taraftarları, sosyalist cemiyetleri çoğalmaya başladı.*” şeklindeki sözlerle “Sosyalizm” cereyanının Avrupa’da revaçta bulunduğu bahsedilmiştir. Devamında ise “*Sosyalistlerin vasıl olmak istedikleri maksad ve gaye hukuk-u muaşeret ve maişetçe beynelefrad tesis-i müsavattır.*” şeklinde sosyalistlerin maksadı tanımlanmıştır. İleriki satırlarda ise bu cereyanın “*gayr-ı mümkün*” olduğundan bahsedilerek “*insanlar teşkilat-ı tabiye itibarıyla yekdiğerinden farklı yaratıldıkça hukuk-u muaşeret ve maişetçe aid-i hususatta müsavat tesisine imkân bulunamaz.*” denilerek *Ulum-i İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*’na paralel bir yorum yapılmıştır.⁶⁵⁴

Servet-i Fünûn mecmuasında da Ethem Necdet kaleme aldığı makalede sosyalizmin Almanya’da doğup Fransa, İtalya, Rusya, İrlanda ve Amerika’ya yayıldığını söylemiştir. Ayrıca “*Alman sosyalistler bir taraftan dâhilde, diğer taraftan hariçte sunuf-u ameleyi tahrik ederek sosyalizmin revaç ve intişarına çalışıyorlar.*” demiştir. İlerleyen satırlarda da “*Fikir ve emelleri ise beynelmilel umumî sosyalist cemiyetleri tesis etmek, amele arasında umumî ve beynelmilel bir terk-i eşgal tertip etmek ve bu suretle heyet-i içtimaiye-i hazırayı bozarak yeni ve sosyalizm esasları*

⁶⁵³M. Rauf, “(Sosyalizm)in Şekl-i Hazırı: Internationalisme”, *Resimli Kitap*, No. 14, 17 Zilkade 1327, 30Kasım 1909, 17 Teşrinisani 1325, Salı, s. 117-126.

⁶⁵⁴Hulusi, “İslamiyet’te Sosyalizm Var mıdır?”, *Ceride-i Sufiye*, No. 24-21, 17 Cemaziyülevvel 1331, 24 Nisan 1913, 11 Nisan 1329, Perşembe, s. 1-2.

üzerine müesses cemiyetler vücuda getirmektir.” sözleriyle sosyalistlerin hedefini ve bu hedefe ulaşmak için takip ettikleri yolları değerlendirmiştir.⁶⁵⁵ Daha ileri bir tarihte eski bir İttihatçı olan Rıza Tevfik Bey’in (Bölükbaşı) *İçtihad* mecmuasında kaleme aldığı makale de sosyalizme dair realist bir yaklaşımı içermektedir. Rıza Tevfik Bey makalesinde “*Avrupa’da (sosyalizm) bir mesele-i hakikiyedir: Bizde ismi var, cismi var, fakat hakikati yok! Çünkü hayat-ı içtimaiyemizde böyle bir amelin bilfiil tesiratını hissetmiyoruz. Memleketimiz, mükemmel teşkilat-ı sanayiye malik ve mazhar olmuş bir yer olsa idi, büyük büyük fabrikalarımız bulunup da her birinde –işine göre!- beş bin, sekiz bin, otuz sekiz bin kişilik taburlar teşkil eder. Muntazam ve mürettep bir amele ordusu çalışsa idi, o vakit bu sınıf-ı mahsusun, her türlü hukukunu mevzubahis ve müdafaa eden sosyalizm, bizim hayat-ı içtimaiyemizde de bir mühim amel olarak tesirat-ı faaliye gösterebilirdi ve binaenaleyh bu, mucib-i endişe bir mesele-i hakikiye olmak üzere telakki edilebilirdi.*” şeklindeki sözleriyle sosyalizm cereyanının Osmanlı Devleti’ndeki durumuna değinmiştir.⁶⁵⁶ Görüldüğü gibi sol düşünce, bilhassa sosyalizm, Osmanlı kamuoyunda ve basın organlarında geniş yer kaplamıştır. Farklı içeriklerde yayımlar yapan süreli yayınlarda “Sosyalizm” farklı değerlendirilmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânından Mehmed Cavid Bey’in yönetimindeki *Ulum-i İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası* da sosyalizmin tabiat kurallarına aykırı bir cereyan olduğunu izah etmek ihtiyacı hissetmiştir.

Bu arada 5 Mayıs 1909’da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi İttihatçılar tarafından eleştirilmeye başlanmıştı. Örneğin 20 Temmuz 1909 tarihli ve 317 numaralı *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın Girit meselesine değindiği makalesinde “*Türkiye hükümeti bugün daha dikkatli bulunsa idi, hadise-i irticaiye ve Adana faciası vukua gelmeyip de Türkiye’de meşrutiyet idare daha kuvvetlenmiş olsa idi Girit meselesinin müzakeresine bugün başlanacaktı.*” sözleriyle kabinenin yeteri derecede kuvvetli ve kalifiye olmadığını belirtmiştir.⁶⁵⁷ Görüldüğü gibi İttihatçılar mevcut kabineden memnun değildir. Kabinede Maliye Nezareti’nde bulunan Mehmed Cavid Bey’den başka İttihatçı yoktur. Ancak Ağustos ayının başında eski rejimle olan sıkı bağları zaten bilinen Avlonyalı Ferit Paşa, İttihatçıların saldırısıyla istifa etmiş ve yerine

⁶⁵⁵Ethem Necdet, “Sosyalizm”, *Servet-i Fünûn*, No. 974, Cilt: 38, 22 Muharrem 1328, 3 Şubat 1910, 21 Kânunusani 1325, Perşembe, s. 186-187.

⁶⁵⁶Rıza Tevfik, “Musahabe-i İçtihad: Mesail-i Hakikiye”, *İçtihad*, No. 92-3, 23 Rebiyülevvel 1332, 19 Şubat 1914, 6 Şubat 1329, Perşembe, s. 2049-2053.

⁶⁵⁷Hüseyin Cahit, “Girit ve Efkâr-ı Umumiye”, *Tanin*, No. 317, 3 Recep 1327, 20 Temmuz 1909, 7 Temmuz 1325, Salı, s. 1.

Talât Bey Dâhiliye Nazırı olarak atanmıştır. Bu esnada meclis içerisinde İttihatçılara karşı muhalefet tekrar örgütlenmeye başlamıştı. Muhalefetin etkin isimleri Dr. Rıza Nur, Damad Ferit Paşa ve Rıza Tevfik Bey (Bölükbaşı) idi. Hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup Miralay Sadık Bey de muhalefet tarafına geçmişti. Ekim ayında da 31 Mart isyanından sonra kapatılan Ahrar Fırkası çizgisinde resmî bir muhalefet partisinin oluşmakta olduğuna dair haberler basında yer almıştır. Örneğin *İkdam* gazetesinin 9 Kasım 1909 tarihli ve 5438 numaralı nüshasında çıkan habere göre 70 kadar mebus ayrı bir fırka oluşturmak doğrultusunda adım atmıştır. Gazete “*Terşih edilen bazı malumata göre bu fırkaya “Fırka-i İtidalkârane” veyahut “Fırka-i Mutedile” namı verilebilir.*” şeklinde kurulacak yeni siyasi parti için öngörude bulunmuştur.⁶⁵⁸ Nihayetinde yeni fırka “Mutedil Hürriyetperveran Fırkası” adı altında kurulmuş ve kuruluş haberi 22 Kasım'da halka duyurulmuştur.⁶⁵⁹ Partinin kurulacağı haberi İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından mecliste bir parti daha kurulacağı için memnuniyetle karşılanırsa da⁶⁶⁰ ilerleyen zamanda, 5 Aralık 1909'da, 452 numaralı *Tanin* gazetesindeki habere göre parti “yeni Ahrar Fırkası” olarak tanımlanmıştır. Gazete ilk fırsatta partinin gerçek emellerini göstereceğini düşünmektedir.⁶⁶¹

Aralık ayında ortaya çıkan “Lynch Kumpanyası” imtiyaz meselesi⁶⁶² de muhalefet, İttihatçılar ve Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi arasındaki gerilimi iyiden iyiye artırmıştır. Bu mesele Fırat nehri üzerinde işleyen devlete ait buharlı gemi şirketi “Hamidiye” ile Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde ulaşım imtiyazına sahip İngiliz Lynch şirketinin birleştirilmesi konusunda patlak vermişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu projeye İngiliz ve Türk şirketlerini eşit konuma getirip Lynch şirketinin imtiyazını zayıflatmayı amaçlamıştır. Ancak proje Lynch'in imtiyazını zayıflatmakla birlikte şirketin bölgedeki konumunu otuz yedi yıl boyunca güvence altına almaktadır. Dolayısıyla proje İngilizlerin konumunu uzun bir süreliğine garantilediği için muhalefetin tepkisini çekmiştir. Muhalefet bu durumu İttihatçılara karşı bir silah olarak kullanmış, basında ve meclis içerisinde sert tartışmalar yaşanmıştır. Bunun sonucunda

⁶⁵⁸“Meclis-i Mebusan'da Fırkalar ve Vakıf-ı Ahval Bir Zatın Mütalaatı”, *İkdam*, No. 5438, 25 Şevval 1327, 9 Kasım 1909, 27 Teşrinievvel 1325, Salı, s. 1.

⁶⁵⁹Aykut Kansu, “*age.*”, s. 152. Parti hakkında detaylı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, “*Türkiye’de Siyasal Partiler*”, İstanbul 2009, Cilt: 1, s. 241-252.

⁶⁶⁰Aykut Kansu, “*age.*”, s. 150.

⁶⁶¹“Yeni Ahrar Fırkası”, *Tanin*, No. 452, 22 Zilkade 1327, 5 Aralık 1909, 22 Teşrinisani 1325, Pazar, s. 2-3.

⁶⁶²Detaylı bilgi için bkz. Aykut Kansu, “*İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*”, İstanbul 2016, s. 154-162.

ise Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa bu gergin atmosferden kurtulmanın yolunu istifa etmekte bulmuş ve meclisten güvenoyu almasına rağmen 28 Aralık 1909'da istifa etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasından sonra kabineyi kuracak yeni isim olarak Aralık 1908'den beri Roma'da büyükelçilik yapan İbrahim Hakkı Bey uygun görülmüştür. Atanmadan önce kendisine "paşa" rütbesi verilmiş ve ataması 12 Ocak 1910'da kamuoyuna duyurulmuştur.⁶⁶³

13 Ocak 1910 tarihli ve 489 tarihli *Tanin* gazetesine bakılacak olursa İttihatçıların yeni kabineden umutlu ve memnun olduğu anlaşılacaktır. Zira Hüseyin Cahit Yalçın "*Meşrutiyet'in iptidasından beri mütecanis bir kabine teşkili lazımdır denildi denildi, nihayet matlub olan maksat husule geldi.*" diyerek memnuniyetini belirtmiştir.⁶⁶⁴ Üstelik bir önceki kabinede Dâhiliye ve Maliye nazırları olan Talât ve Mehmed Cavid Bey'ler yeni kabinede de yerini korumuştur. Hakkı Paşa'nın bir diğer icraatı ise Mahmud Şevket Paşa'yı Harbiye Nazırı olarak atamasıydı. Paşa bu atamayla Mahmud Şevket Paşa'nın ordudaki nüfuzunu azaltmayı ve hâlihazırda devam eden "*idare-i örfî*" yani olağanüstü hâli kaldırmayı amaçlamıştı. Ancak bu amaçlarını gerçekleştirememiştir. Ayrıca yeni kabinenin İttihatçı ağırlıklı olması meclisteki muhalefeti tekrar canlandırmıştır. İlk olarak 20 Şubat'ta altı İttihatçı mebus partiden istifa ederek "Ahali Fırkası" adıyla başka bir parti kuracaklarını ilân etmişlerdir. Parti 21 Şubat 1910'da kurulmuş ve programı 22 Şubat 1910'da duyurulmuştur.⁶⁶⁵

Parti programını duyuran *İkdam* gazetesi parti hakkında "*Bu yeni fırka, Garbiyunun (Parti dö Pupil) dedikleri fırkanın mukabili olacaktır. Parti dö Pupil denilen fırka, Avrupa'da radikal sosyalist denilen fırkanın aksamından biridir. Ahali Fırkası programının dokuzuncu ve onuncu maddeleri o temayülü gösteriyor.*" yorumunu yapmıştır.⁶⁶⁶ Bu maddeler işçi-sermayedar ilişkisine yönelik düzenlemeler ve "*Çiftçi, amele ve fukara-yı esnaf ve köylülerden*" alınan bazı vergilere yönelik düzenlemeler içermektedir.⁶⁶⁷ Parti İttihatçılara karşı sert muhalefet yapmış olsa da

⁶⁶³Aykut Kansu, "age.", s. 154-165.

⁶⁶⁴Hüseyin Cahit, "Siyasiyat: Yeni Kabine, Eski İşler", *Tanin*, No. 489, 1 Muharremülharam 1328, 13 Ocak 1910, 31 Kânunuevvel 1325, Perşembe, s. 1.

⁶⁶⁵Aykut Kansu, "age.", s. 170. Parti hakkında detaylı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, "*Türkiye'de Siyasal Partiler*", İstanbul 2009, Cilt: 1, s. 266-277.

⁶⁶⁶"Yeni Fırka", *İkdam*, No. 5543, 12 Safer 1328, 22 Şubat 1910, 9 Şubat 1325, Salı, s. 1.

⁶⁶⁷"9-Sermayedarın ile amelenin münasebet-i mütakabilesi hakkındaki kanunun, amelelerin hukuk-u Esasîyesini bihakkın temin edebilecek bir hale ifrağ için tadili teklif edilecektir.

İttihatçılar partinin kuruluşunu genel olarak hoş karşılamıştır. Zira Cemiyet 28 Şubat 1910 tarihli ve 535 numaralı *Tanin* gazetesinde hâlihazırda 154 mebusunun bulunduğunu hatırlatmıştır.⁶⁶⁸ Üstelik İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meclis grubu lideri Halil Bey (Menteşe) de *İkdam* gazetesinin 27 Şubat 1910 tarihli ve 5548 numaralı nüshasında yayınlanan beyanatında “*Bazı mebusların fırkamızdan çekilmesi bizim fırkamıza bir zaif iras etmedikten başka bilakis kuvvet ve bilhassa intizamını bir kat daha tezyid eder.*” diyerek fırkanın kurulmasından duyduğu memnuniyeti belirtmiş ve bunun parlamenter sistemin bir gereği olduğunu dile getirmiştir.⁶⁶⁹ Zaten İttihatçılara karşı asıl tehdit Ahali Fırkası değil Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve onunla paralel doğrultuda çalışan yurtdışı muhalefet örgütü “İslahat-i Esasîye-i Osmaniye Fırkası” olmuştur.⁶⁷⁰

Fırka eski Stockholm Sefiri ve eski İttihatçı Şerif Paşa tarafından Paris’te kurulmuştur. Şerif Paşa fırkaya o esnada Fransa’da iktidarda olan Radikal Sosyalist Parti’ye benzer bir isim vermeyi tercih etmiştir. Zira fırkanın adının Fransızcası “Le Parti Radical Ottoman” şeklindedir. Partinin üyeleri arasında 31 Mart isyanından sonra Avrupa’ya kaçan Ali Kemal, Mevlanzade Rıfat, Pertev Tevfik gibi isimler vardı. Üstelik sosyalist görüşlü eski bir İttihatçı Dr. Refik Nevzad da parti üyeleri arasındaydı. Fırkanın İttihatçılara karşı muhalefeti oldukça serttir. Hatta fırkanın lideri Şerif Paşa İttihatçıların kendisine iki defa suikast girişiminde bulduklarını Fransız makamlarına ihbar etmiştir. Tunaya’nın Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivindeki belgelerden aktardığına göre bu girişimlerden bir tanesinde ilerleyen zaman içerisinde aktif olarak sol akımlara katılan, o tarihte *Tanin* gazetesinin Paris muhabirliğini yapan Mustafa Suphi’nin liderliğindeki Osmanlı Talebe Cemiyeti’nin adı geçmektedir.⁶⁷¹ Mustafa Suphi ilerleyen zaman içerisinde sol akımlara aktif olarak katılım sağlamış biri olduğu için kendisinin bu döneme kadarki faaliyetlerine kısaca göz gezdirmek faydalı olacaktır.

10-Çiftçi, *amele ve fukara-yı esnaf ve köylülerden alınan ağnam ve emsali bazı vergilerden tenzilât-ı mumkine ve akarât vergileri ile sefâhet ve mükeyyifata sarfolunan servetlere ait vergilere zamaim-i münasebe icrası talep olunacağı gibi emval ve emlâktan ahabının nisbet-i istifadeleri nazar-ı itibara alınacak ve fukara ile aceze-i zürra meskenlerinin vergiden istisna ettirilmesine çalışılacaktır.*” Bkz. Tarık Zafer Tunaya, “*Türkiye’de Siyasal Partiler*”, İstanbul 2009, Cilt: 1, s. 274.

⁶⁶⁸“İttihad ve Terakki Fırkası”, *Tanin*, No. 535, 18 Saferülhayr 1328, 28 Şubat 1910, 15 Şubat 1325, Pazartesi, s. 2.

⁶⁶⁹“Halil Bey’in Beyanatı”, *İkdam*, No. 5548, 17 Safer 1328, 27 Şubat 1910, 14 Şubat 1325, Pazar, s. 2.

⁶⁷⁰Aykut Kansu, “*age.*”, s. 172.

⁶⁷¹Parti hakkında detaylı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, “*Türkiye’de Siyasal Partiler*”, İstanbul 2009, Cilt: 1, s. 252-265.

Mustafa Suphi 9 Temmuz 1882’de Trabzon vilayetine bağlı Giresun kazasında doğmuştur. Babasının memur olmasından dolayı ilköğrenimini Kudüs ve Şam’da, orta öğrenimini ise Erzurum’da yapmıştır. İstanbul’da da Galatasaray Lisesi’ni bitirdikten sonra İstanbul Hukuk Mektebi’ne girmiş ve 26 Mayıs 1906’da buradan mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra ise Paris’e giderek burada Siyasal Bilgiler Mektebi’ni okumuş ve bu okuldan da 30 Haziran 1910’da mezun olmuştur. Görüldüğü gibi kendisi iyi bir eğitim hayatı geçirmiştir. Üstelik Paris’te bitirme tezi olarak hazırladığı çalışması “Türkiye’de İtibari Zirâî Teşkilâtının Hal ve İstikbâli” Fransa’da ekonomik çevreler tarafından ilgiyle karşılanmıştır.⁶⁷²

Mustafa Suphi Fransa’dan döndükten sonra *Tanin*, *Servet-i Fünûn* ve *Hak* gibi gazetelerde iktisadî içerikli makaleler kaleme almıştır. Örneğin *Servet-i Fünûn* mecmuasının 27 Ekim 1910 tarihli ve 1012 numaralı nüshasında kaleme aldığı makalesinde Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ile Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey’in bütçe konusunda yaşadıkları bir ihtilâfa değinmiştir. Mustafa Suphi “*anlaşıyor ki, cihet-i askeriye ile Maliye Nezareti arasındaki ihtilâf teferruata ait ufak bir mesele değildir, ihtilâf esastır.*” sözleriyle ihtilâfın boyutunu değerlendirmiştir. Devamında ise benzer bütçe tartışmalarının Fransa, İngiltere gibi ülkelerde de gerçekleştiğini detaylı bir şekilde anlatmış ve Cavid Bey ile Mahmud Şevket Paşa’ya tavsiyelerde bulunmuştur. Makalesini bitirirken “*Zannederiz ki, Maliye Nazırı Cavid Bey nizamat-ı maliyede Harbiye Nezareti’nin istisnaiyet-i mevkiyesini nazar-ı dikkate alacağı gibi Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşada devr-i sabıkta levazım-ı askeriye muamelatının ne büyük suiistimallere hedef olduğunu teamül ile malumat-ı hesabiye-i devletin bir esas-ı salime rabtını kemal-i memnuniyetle arzu edeceğiz.*” diyerek iki tarafın da uzlaşma yoluyla aradaki ihtilâfi gidermek için adım atmasını rica etmiştir.⁶⁷³ 3 Kasım 1910 tarihli ve 1013 numaralı *Servet-i Fünûn*’da kaleme aldığı makalesinde ise Maliye Nazırı Cavid Bey’i ve Sadrazam Hakkı Paşa’yı eleştirmiştir. Cavid Bey’in Fransa’da bir istikraz antlaşması imzaladıktan sonra Berlin’e gidip iki adet savaş gemisinin devlet adına satın alınmasını takrir ettiğini, bu esnada Hakkı Paşa’nın da Avusturya Başvekili ile uzunca süren bir mülakatta olduğunu belirtmiştir. Sonrasında “*Almanya’ya karşı hasımane vaziyette bulunmanın bizce muzırratı bilahare anlaşılabilir bile Fransa ile*

⁶⁷²Yavuz Aslan, “Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi”, Ankara 1997, s. 6-9.

⁶⁷³Mustafa Subhi, “Musahabe-i İktisadiye: Harbiye ve Maliye Nazırları”, *Servet-i Fünûn*, No. 1012, 24 Şevval 1328, 27 Ekim 1910, 14 Teşrinievvel 1326, Perşembe, s. 403-406.

dostluğumuz ve işlerimiz varken böyle garip ve mütezat ziyaret ve muamelata kalkışmamız pek nabemahal olmaz mı?” sözleriyle fikrini beyan etmiş ve bu gibi diplomatik girişimlerin Maliye Nazırı’nın değil Hariciye Nazırı’nın görevi olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁴ Daha sonra 1 Haziran 1911 tarihli ve 1043 numaralı *Servet-i Fünûn* dergisinde kaleme aldığı makalesinde “Tatil-i Eşgal” kavramını incelemiş, “*tatil-i eşgal serbesti-i say ve amelin bir netice-i tabiyesidir.*” demiştir. Ayrıca “*amelenin içtimai ve “tatil-i eşgal”i haksızlığa karşı öteden beri bir silah-ı müdafaa teşkil etmiştir.*” sözleriyle “Tatil-i Eşgal” kavramının işçilerin haksızlığı karşı kullandığı bir silah olduğunu dile getirmiştir. İleriki satırlarda da “*mesalik-i iktisadiyeden her biri – liberaller kadar otoritaristler ve sosyalistler- tatil-i eşgal hakkını esas olarak kabul etmişlerdir.*” demiş ve arkasından “*sosyalistlerin adem-i mesuliyet nazariyesini kabul etmemekle beraber zikrettiğimiz iki mektebin mübalağakarane ihtiraz ve tereddütlerini fazla görürüz.*” sözleriyle “Tatil-i Eşgal” kavramına karşı mevcut olan yaklaşımları eleştirmiştir. Arkasından “Tatil-i Eşgal” kavramının bir hududunun olması gerektiğini ve “*menafi ve asayiş-i umumiye*” ihlal etmemesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde de “Tatil-i Eşgal”e yönelik kısıtlayıcı önlemler getirildiğini belirttikten sonra Osmanlı hükümetinin yaptığı kanunî düzenlemenin de “*hayat-i umumiyede takdir-i ahenk ve nizama*” hizmet ettiğini itiraf etmiştir.⁶⁷⁵

Görüldüğü gibi Mustafa Suphi’nin kaleme aldığı makaleler iktisada dair detaylı ve bilimsel incelemelerdir. Ayrıca kendisinin genel olarak uzlaşmacı bir tavır takındığı ve meseleleri objektif değerlendirdiği söylenebilir. Yavuz Aslan kendisinin Fransa’dan döndüğünde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne muhalefete başladığını kabul etmekle beraber sosyalizmin değil Türkçülük akımının etkisinde olduğunu dile getirmiştir. Zira kendisi 15 Temmuz 1912’de kurulan “Milli Meşrutiyet Fırkası”na da katılmıştır. Milli Meşrutiyet Fırkası; Yusuf Akçura ve Ferit Tek tarafından kurulan ve açıktan açığa Türkçülük yapan ilk siyasi partidir.⁶⁷⁶ Mete Tunçay da Mustafa Suphi’nin Paris’te bulunduğu zamanlarda Dr. Refik Nevzad ve Dr. Şefik Hüsnü gibi Jaures’in fikirlerinden etkilenmiş olabileceğini ve sosyalistçe özelemler taşımış olabileceğini dile getirmiştir.

⁶⁷⁴Mustafa Subhi, “Musahabe-i İktisadiye: Kusurlarımız ve Fransa’nın Kusurları”, *Servet-i Fünûn*, No. 1013, 1 Zilkade 1328, 3 Kasım 1910, 21 Teşrinievvel 1326, Perşembe, s. 417-419.

⁶⁷⁵Mustafa Subhi, “Tatil-i Eşgal”, *Servet-i Fünûn*, No. 1043, 4 Cemaziyelahir 1329, 1 Haziran 1911, 19 Mayıs 1327, Perşembe, s. 63-66.

⁶⁷⁶Yavuz Aslan, “age.”, s. 10.

Ancak 1914 yılına kadar sol faaliyetlerle bir ilişkisi olmadığını, sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istibdadına karşı özgürlük mücadelesi verdiğini belirtmiştir.⁶⁷⁷

Tekrar 1910 yılına döndüğümüzde yurtiçinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefeti büyütecek olayların yaşandığını görmekteyiz. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif bir gazete olan *Sada-yı Millet* gazetesinin genel yayın yönetmeni Ahmed Samim Bey 9 Haziran 1910 gecesini *Tanin* çalışanlarından bir arkadaşıyla beraber yürürken öldürülmüştür.⁶⁷⁸ Cinayet İttihat ve Terakki Cemiyeti basın organlarında ve muhalif basında tepki uyandırmıştır. Örneğin Cemiyet'in basın organlarından *Tanin* 10 Haziran 1910 tarihli ve 637 numaralı nüshasında “*Sada-yı Millet gazetesini müdür-i mesulü ve sermuharriri Ahmed Samim Bey dün gece saat iki raddelerinde matbaadan çıkarak Tanin muharrirlerinden Ahmed Fazıl Bey ile birlikte köprüye doğru gitmekte iken Bağçekapısında poğaçacı Fero'nun(?) önünde arkadan, pek yakından üç el silah patlamış ve Ahmed Samim Bey urularak yere düşmüştür.*” şeklinde cinayet haberini vermiştir. Devamında ise ne Ahmed Fazıl Bey'in ne de olay esnasında kazara yaralanan şahsın katili görmediğini belirtmiş ve “*Maktul merhum zeki, muktedir, değerli bir genç idi.*” sözleriyle üzüntüsünü dile getirmiştir.⁶⁷⁹ *Beyan-ül Hak* gazetesi de *Tanin* gazetesine hemen hemen aynı bilgileri vererek üzüntüsünü belirtmiş ve Ahmed Samim Bey'in ailesine ve sevenlerine baş sağlığı dilemiştir.⁶⁸⁰ *Servet-i Fünûn* mecmuası da 16 Haziran 1910 tarihli ve 993 numaralı nüshasının ilk sayfasında tam sayfa Ahmed Samim Bey'in resmini basmıştır. Aynı nüshada yer alan bir makalesinde ise “*Ahmed Samim'in katli eğer hakikaten bazılarının iddiası gibi bir fikr-i siyasiyeye müstenid ise meselenin vahşet ve dehşeti daha ziyadeleşir.*” demiştir. Ayrıca “*En ziyade muhtaç-ı sükûn ve sulh olduğumuz bir zamanda memlekette hükümetten ziyade “Anarşi” hükümferma olduğunu iddia etmek için düşmanlarımıza bundan güzel delil mi bulunur.*” sözleriyle bu eylemin bir anarşi eylemi olduğunu dile getirmiştir.⁶⁸¹ *İştirak* mecmuasının ise dili oldukça serttir. Kıbrıslı zade Şevket tarafından kaleme alınan yazıda “*Bu muazzez fedakâr-ı hürriyetin gerek suret-i katli ve gerek katlinden sonra hükümetin ittihaz ettiği hatt-ı hareket bütün cihan-ı mütefekkirin nefret ve istikrahını*

⁶⁷⁷Mete Tunçay, “*Türkiye’de Sol Akımlar-I (1908-1925)*”, İstanbul 2000, s. 99.

⁶⁷⁸Aykut Kansu, “*age.*”, s. 181.

⁶⁷⁹“Bir Cinayet-i Feciye” *Tanin*, No. 637, 3 Cemaziyelahir 1328, 10 Haziran 1910, 28 Mayıs 1326, Cuma, s. 3.

⁶⁸⁰“Teessür ve Taziyet”, *Beyan-ül Hak*, No. 64, Cilt: 3, 5 Cemaziyelahir 1328, 13 Haziran 1910, 31 Mayıs 1326, Pazartesi, s. 1285.

⁶⁸¹Ahmed İhsan, “Merhum Ahmed Samim”, *Servet-i Fünûn*, No. 993, Cilt: 39, 9 Cemaziyelahir 1328, 16 Haziran 1910, 3 Haziran 1326, Perşembe, s. 66.

celp edeceği bedihidir.” şeklindeki sert sözlerle hükümetin tavrı eleştirilmiştir. İleriki satırlarda ise Ahmed Samim Bey’in bir şahıs tarafından “*meslek-i muhalefete devam ettiği takdirde*” öldürüleceğine dair tehdit edildiği bildirilmiştir.⁶⁸²

Görüldüğü gibi özellikle “*Sosyalizm Efkarının Mürevvici*” *İştirak* mecmuasının İttihatçıların ağırlıkta olduğu hükümete karşı üslubu oldukça serttir. *Sada-yı Millet*’in sahibi İstanbul mebusu Cosmidis ise İttihatçıları Ahmed Samim Bey cinayetinde açıkça suç ortaklığı yapmakla itham etmiştir.⁶⁸³ Görüldüğü gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı zaten tırmanmış durumda olan sert muhalefet, Ahmed Samim Bey cinayetiyle hat safhaya çıkmıştır. Aynı Hasan Fehmi Bey cinayetinde olduğu gibi bu cinayet de İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı şiddetli bir muhalefeti beraberinde getirmiştir.

2.3.1. Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İttihat-Terakki

Fethi Tevetoğlu’nun deyimiyle Türk politika tarihinde rastlanılan ilk sosyalist teşekkül olan Osmanlı Sosyalist Fırkası Eylül 1910’da kurulmuştur.⁶⁸⁴ Tunaya partinin kurulduğu yerin İstanbul’da “Nur-u Osmaniye’de Hürriyet Matbaası” olduğunu söylemektedir. Kurucularını da “*Hüseyin Hilmi (Reis, İştirak gazetesi sahibi), Namık Hasan (Sosyalist gazetesi sahibi), Pertev Tefvik (Muahede gazetesi sahibi), İbnüttahir İsmail Faik (İnsaniyet gazetesi sahibi), Baha Tefvik, Hamit Suphi Bey’ler.*” şeklinde sıralamıştır.⁶⁸⁵ Tunaya Baha Tefvik’i de kurucular arasına dâhil etmiştir. Ancak Çapanoğlu ve Tevetoğlu Baha Tefvik’in ömrü boyunca hiçbir partiye üye olmadığını belirtmişlerdir.⁶⁸⁶ Baha Tefvik Mehmet Ö. Alkan’ın deyimiyle materyalist-evrimci felsefeye yatkın, sosyalist olduğuna dair varsayımlarda bulunulan bir Meşrutiyet aydınıdır. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane’den mezun olduktan sonra İzmir’e gidip orada gazeteciliğe başlamıştır. Hüseyin Hilmi Bey’le de İzmir’de tanışmıştır.⁶⁸⁷ Kendisi İzmir’de bulunduğu zamanlarda Ömer Seyfettin’le de beraber çalışmıştır. Hatta Tahir Alangu’ya göre Baha Tefvik düşünceleriyle Ömer Seyfettin’i de etkilemiştir.⁶⁸⁸ Fethi

⁶⁸²Kıbrıslı zade Şevket, “(Sada-yı Millet) Gazetesi Sermuharriri ve Müdür-i Mesulü Merhum Ahmed Samim Bay”, *İştirak*, No. 17, 4 Cemaziyelahir 1328, 13 Haziran 1910, 31 Mayıs 1326, Pazartesi, s. 258.

⁶⁸³Aykut Kansu, “*age.*”, s. 182.

⁶⁸⁴Fethi Tevetoğlu, “*Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*”, Ankara 1967, s. 16. Tevetoğlu’nun Bezmi Nusret Kaygusuz’dan aktardığına göre kuruluş tarihi 15 Eylül 1910’dur.

⁶⁸⁵Tarik Zafer Tunaya, “*age.*”, s. 278.

⁶⁸⁶Fethi Tevetoğlu, “*age.*”, s. 18. Ayrıca bkz. Münir Süleyman Çapanoğlu, “*age.*”, s. 48.

⁶⁸⁷Mehmet Ö. Alkan, “Baha Tefvik ve Siyasal Düşünüşü”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1814-1815.

⁶⁸⁸Tahir Alangu, “*Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*”, İstanbul 2017, s. 387.

Tevetoğlu'na göre ise Baha Tevfik fırkaya dâhil olmasa bile Dr. Refik Nevzad ile birlikte fırkanın ideoloğu olarak gösterilebilir.⁶⁸⁹ Fırkanın reisi Hüseyin Hilmi Bey ise Oya Baydar'ın deyimiyle Cumhuriyet öncesi işçi hareketinin ve Türkiye solunun en ilginç ve en renkli kişiliklerindedir. “Sosyalist Hilmi” ya da “İştirakçi Hilmi” adlarıyla da anılmaktadır. İzmir’de doğmuş ve 1907’den itibaren İzmir’de *Serbest İzmir* adında bir gazete çıkarmıştır. Bu arada Romanya’ya seyahat ettiği ve sosyalist fikirleri ilk burada benimsediği söylenmektedir.⁶⁹⁰ Ancak Fethi Tevetoğlu’nun aktarımlarına göre Hüseyin Hilmi Bey sosyalizm hakkında fazla fikir sahibi olmayan, biraz da muhteris bir kişiliktir.⁶⁹¹

Osmanlı Sosyalist Fırkası Reisi Hüseyin Hilmi Bey henüz daha parti kurulmadan evvel, 26 Şubat 1910 tarihinde *İştirak* mecmuasının ilk nüshasını çıkarmıştır. İlk nüshadaki “Meslek” isimli makalede istibdat idaresi altında baştan başa yıpranan Türkiye, yani “hasta adam” için kurtuluş reçeteleri belirtilmiştir. Makalede “hasta adam”ın “*tahrip edilmiş kuvvasını tenmiye edecek onu kavi ve faal kardeşleri gibi yaşatacak, sahne-i cemiyette ona bir mevki-i belendi-i muhteşem hazırlayacak*” olan şeyin “*teşebbüs ve terakki*” olduğu belirtilmiştir. Makalenin sonunda ise “*bizde (İştirak)ı halka takdim etmekle müftechiriz. Maksudumuz terakki ve teali, sunuf-u mekhure-i amelenin şerait-i fikriyesini âlâ, hayat-ı maneviyeyi tenmiye, (ittihad)ı tamim, mevcudiyetimizi tahkimdir. İnsaniyete hizmet için olan şu teşebbüsümüz bizce büyük bir ehemmiyeti haizdir, ümit ederiz ki bu adım terakkiye, ittihadada doğru olan hareketin girizgâhu olacaktır.*” denilerek mecmuanın misyonu belirtilmiştir.⁶⁹² Mehmet Ö. Alkan bu yazının İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne hoş görünmek ya da en azından İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sol cenahına yaranmak için yazıldığını düşünmektedir.⁶⁹³ Alkan başka bir makalesinde Hüseyin Hilmi Bey’in İzmir’de çıkardığı *Serbest İzmir* gazetesinin son sayısında İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne muhalefetin hat safhaya çıktığını dile getirmiştir. Hatta “İttihat ve Terakki” yerine “Nifak ve Tedenni” terimlerinin kullanıldığını belirtmiştir.⁶⁹⁴

⁶⁸⁹Fethi Tevetoğlu, “*age.*”, s. 20.

⁶⁹⁰Oya Baydar, ““İştirakçi” Hilmi”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1822-1823.

⁶⁹¹Fethi Tevetoğlu, “*age.*”, s. 20.

⁶⁹²“Meslek”, *İştirak*, No. 1, 15 Safer 1328, 26 Şubat 1910, 13 Şubat 1325, Cumartesi, s. 1-2.

⁶⁹³Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyet’te İstanbul’da Sosyalist Basın ve Sosyalist Yayınlar”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1834-1835.

⁶⁹⁴Mehmet Ö. Alkan, “Bir İttihat ve Terakki Muhalifi Olarak Liberal-Sosyalist Hilmi”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 14, Sayı: 81, İstanbul 1980, s. 50.

Alkan'ın bu iki makalesine bakılacak olursa Hüseyin Hilmi Bey'in İstanbul'a geldikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı tavrının değiştiği anlaşılacaktır. Tevetoğlu'na göre ise "Meslek" makalesi kuvvetli ihtimalle Baha Tevfik'in kaleminden çıkmıştır.⁶⁹⁵ Ayrıca mecmuanın aynı nüshasında Ali Canip Bey tarafından "*Rasim Haşmet'e*" başlığıyla "Sosyalizm" adında edebi bir metin kaleme alınmıştır.⁶⁹⁶ Yukarıda da bahsedildiği üzere gerek Rasim Haşmet Bey gerek Ali Canip Bey Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'na dâhil oldukları gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle de ilişkili kişilerdir. Ancak o tarihlerde Cemiyet'in sosyalistlere karşı tutumu oldukça olumsuzdur. Zira 10 Mart 1910 tarihli ve 211 numaralı *Şura-yı Ümmet* gazetesinde sosyalistler ve kurulması planlanan "Sosyalist Fırka" hedef alınmıştır. Kaleme alınan makalede sosyalistler için "*mikroplar*" yakıştırması kullanılmış, "*sosyalistlerin, anarşistlerin küçük kardeşi olduğu*" belirtilmiştir. Ayrıca ilerleyen satırlarda üslup daha da sertleştirilerek "*Başka birinin elindekini, ağzındakini almak, kapmak için kendilerinde bir hak görerek servet-i umumiyenin tesavi-i tevzi ve intikamını emel ittihaz etmişlerdir. O halde rahat evinde oturan bir adam bir gün kapısını çalan serseriye: "Ne istiyorsun?" dediği vakit "servetini, her şeyini, saadetini benimle taksim" hitab-ı amiranesi karşısında kalacak... İşte bir sosyalist!*" denmiştir. Sosyalistlerin "*gaye-i hayali*"nin yağmacılık olduğu dile getirilmiştir.⁶⁹⁷ Görüldüğü gibi *Şura-yı Ümmet*'in sosyalistlere ve kurulması planlanan "Sosyalist Fırka"ya karşı üslubu oldukça serttir. Hüseyin Hilmi Bey bu makaleye karşı sessiz kalmamıştır. 19 Mart 1910 tarihli ve 4 numaralı *İştirak* nüshasında "*Şura-yı Ümmet'e Cevap*" isiminde bir makale kaleme almıştır. Bu makalede *Şura-yı Ümmet*'de yazılan makaleyi "*garaz numunesi*" olarak görüp, makale muharriri Alâeddin Cemil Bey'i ise gafillikle ve bilgisizlikle suçlamıştır. Sosyalistler olarak bir özür beklediklerini de ilaveten ifade etmiştir.⁶⁹⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile gerçekleşen bu sert diyaloglara rağmen *İştirak* 11 Haziran 1910'daki 16'ncı sayısına kadar düzenli olarak çıkabilmiştir.⁶⁹⁹ Hatta Hüseyin Hilmi Bey'in Fransız Sosyalist Partisi lideri Jean Jaures'den aldığı bir mektup da *İştirak*'da yayınlanmıştır. Tevetoğlu'na göre bu mektup kurulacak olan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Fransız sosyalistlerinden program, yayın ve para yardımı aldığına kanıt

⁶⁹⁵Fethi Tevetoğlu, "*age.*", s. 58.

⁶⁹⁶Ali Canip, "Sosyalizm", *İştirak*, No. 1, 15 Safer 1328, 26 Şubat 1910, 13 Şubat 1325, Cumartesi, s. 13.

⁶⁹⁷Alâeddin Cemil, "Yeni Firkalardan: Sosyalistler", *Şura-yı Ümmet*, No. 211, 27 Safer 1328, 10 Mart 1910, 25 Şubat 1325, Perşembe, s. 8.

⁶⁹⁸Hüseyin Hilmi, "Şura-yı Ümmet'e Cevap", *İştirak*, No. 4, 7 Rebiyülevvel 1328, 19 Mart 1910, 6 Mart 1326, Cumartesi.

⁶⁹⁹Mete Tunçay, "*age.*", s. 32.

teşkil etmektedir.⁷⁰⁰ Ancak mecmuanın 13 Haziran 1910 tarihinde öldürülen gazeteci Ahmed Samim Bey için özel bir sayı hazırlaması ve bu nüshasında sert sözlerle hükümete saldırıp bir de bir mektup⁷⁰¹ yayınlaması Divan-ı Harb-i Örfî'nin mecmuayı susturmak için adım atmasına yol açmıştır. Zira resmî gazete *Takvim-i Vekayi*'de karar şöyle yayınlanmıştır:

“*“İştirak” namındaki ceride-i mevkutenin müdür-i mesulü Hüseyin Hilmi Efendi'nin “17” numaralı nüsha-i fevkaladesine maktulen vefat eden Ahmed Samim Bey'in hatt-ı destiyle muharrir olduğu beyanıyla derç eylediği bir mektupla keyfiyet-i katli hakkında heyecan-ı amiz-i beşeriyatı havi olan nüsha-i mezkûrenin otuz kırk kütası koltuğunda bulunduğu halde bunlardan daire-i askeriyede bizzat bazı zabitanaya meccanen dağıttığı tahkikat-ı cariyeden anlaşılmasına mebni mumaileyhin netice-i tahkikata değin tevkiyiyle idare-i örfiye kararnamesinin altıncı maddesine tevfikân mezkûr gazetenin Haziran'ın ikinci gününden itibaren men-i intişarına müttefikân karar verildiği Harbiye Nezaret-i Celîlesi'nden bâ-tezkere tevdi buyurulan Divan-ı Harb-i Örfî mazbatasında beyan olunduğundan İştirak gazetesi yevm-i mezkûrdan itibaren tatil edilmiştir.*”⁷⁰²

Görüldüğü gibi Divan-ı Harb-i Örfî mecmuayı kapatmakla kalmamış, Hüseyin Hilmi Bey'i de tevkif etmiştir. Divan-ı Harb-i Örfî mecmuanın kapalı kaldığı süreyi yeterli görerek 1 Eylül 1910'da 18'nci sayısıyla yeniden yayınlanmasına izin vermiştir.⁷⁰³ Bu nüshada Hüseyin Hilmi Bey tarafından kaleme alınmış olması muhtemel bir makalede *İştirak* mecmuasının yeniden yayın hayatına başladığı ilan edilmiştir. Ayrıca “*Maahaza icra-yı adaletе memur Divan-ı Harb-i Örfî heyetini teşkil eden zevat-ı kiramın hak ve hakikatinden emin idim bu emniyet benim en büyük kuvvetüzzahrım idi.*” denilmiş ve Divan-ı Harb-i Örfî'nin adil yargılama biçimi övülmüştür.⁷⁰⁴ Ancak bir sonraki makalede Dâhiliye Nazırı eleştirilmiştir. “*Namık*” tarafından kaleme alınan makalede Nazır'ın haksızlık yaptığı iddia edilmiş, Trablusgarp'a kalifiye olmayan bir kaymakam atandığı öne sürülmüştür. Hatta “*Eğer kaymakam olmak için yalnız tevcihinizi kazanmak kâfiyse bilelim de biz de nail-i tevcihiniz olmak esbabını istihsale çalışalım.*” gibi biraz da alaylı bir üslupla Nazır'ın iltimas geçtiği söylenmiştir.⁷⁰⁵ Görüldüğü gibi *İştirak* eleştirel ve sert üslubunu korumaktadır. Zaten ilerleyen zamanda *İştirak* Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın programını yayınlayacak ve Divan-ı Harb-i Örfî tarafından tekrar

⁷⁰⁰Fethi Tevetoğlu, “*age.*”, s. 21-22.

⁷⁰¹*İştirak*, No. 17, 4 Cemaziyelahir 1328, 13 Haziran 1910, 31 Mayıs 1326, Pazartesi, s. 259.

⁷⁰²“*İştirak*” namındaki ceride-i...” *Takvim-i Vekayi*, No. 559, 10 Cemaziyelahir 1328, 18 Haziran 1910, 5 Haziran 1326, Cumartesi, s. 2.

⁷⁰³Mete Tunçay, “*age.*”, s. 32.

⁷⁰⁴“*Kar'in-i Kırma:*”, *İştirak*, No. 18, 25 Şaban 1328, 1 Eylül 1910, 19 Ağustos 1326, Perşembe, s. 266.

⁷⁰⁵Namık, “*Dâhiliye Nezareti'ne Açık Mektup*”, *İştirak*, No. 18, 25 Şaban 1328, 1 Eylül 1910, 19 Ağustos 1326, Perşembe, s. 266.

kapatılacaktır.⁷⁰⁶ Bu programın yayınlandığı *İştirak* nüshasına ulaşılammıştır. Ancak aynı beyanname ve program *İnsaniyet* gazetesinin 1 Aralık 1910'da çıkan ilk nüshasında da yayınlanmıştır.⁷⁰⁷ *İştirak* program ve beyannamenin yayınlanmasından sonra Divan-ı Harb-i Örfi tarafından tekrar kapatılmış ve 20 Haziran 1912'ye kadar kapalı kalmıştır. 20 Haziran 1912 tarihinde 20'nci nüshasını çıkarmış, bu nüshanın kapağına da Karl Marx'ın resmini koymuştur.⁷⁰⁸ Artık 1912 Ekim'inde kapanıncaya kadar sosyalizmin izahatı ve tanımıyla ilgili makaleler yayınlıyacaktır.⁷⁰⁹

Hüseyin Hilmi Bey de Mahmud Şevket Paşa suikastını izleyen günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti muhaliflerine verilen sürgün cezalarından payını alacak ve içinde Mustafa Suphi'nin de bulunduğu "*Bahr-i Cedid*" vapuruyla Sinop'a sürgün edilecektir. 1919'da sürgünden dönecek ve "Türkiye Sosyalist Fırkası" ile tekrar siyasi sahneye dönüş yapacaktır.⁷¹⁰ Osmanlı Sosyalist Fırkası'ndan sonra 1911'de Dr. Refik Nevzad tarafından da bir "Paris Osmanlı Sosyalist Fırkası" kurulmuş ve yine kendisi tarafından *Beşeriyet* ismiyle bir gazete çıkartılmıştır.⁷¹¹ Mete Tunçay bu oluşumu Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın şubesi olarak belirtmiş olsa da⁷¹² Münir Süleyman Çapanoğlu Dr. Refik Nevzad'ın "*Hüseyin Hilmi gibi, belli başlı bilgileri edinmemiş bir kişiyi lider diye*" kabul edemeyeceğini dile getirmiştir⁷¹³. Hüseyin Hilmi Bey gibi Dr. Refik Nevzad da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne şiddetle muhaliftir. Hatta Taşnaksutyun Komitesi'ni İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle işbirliği yaptığı için şiddetle yermektedir.⁷¹⁴ Kendisi ayrıca solcu olduğu kadar milliyetçi bir kişiliktir. 5 Kasım 1911'de Paris'te düzenlenen bir mitingde İtalya'nın Trablusgarp saldırısını kınamıştır.⁷¹⁵ Bununla birlikte Çapanoğlu'nun aktarımlarına göre II. Enternasyonal'e de bağlı olduğu gibi Jean Jaures ve Emil Vanderveld gibi tanınmış sosyalistlerle de temas halindedir.⁷¹⁶ Ancak Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi Paris Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın da kayda değer bir faaliyeti olmamıştır. Zira Çapanoğlu'nun da dediği gibi Osmanlı Sosyalist Fırkası "*Baha Tevfik*

⁷⁰⁶Mete Tunçay, "age.", s. 32.

⁷⁰⁷"Osmanlı Sosyalist Fırkası Beynamesidir" ve "Osmanlı Sosyalist Fırkası Programıdır", *İnsaniyet*, No.1, 28 Zilkade 1328, 1 Aralık 1910, 18 Teşrinisani 1326, Perşembe, s. 1-2.

⁷⁰⁸"Almanya'da Sosyalizmin Mucidi Karl Marx", *İştirak*, No. 20, 5 Recep 1330, 20 Haziran 1912, 7 Haziran 1328, Perşembe, s. 1.

⁷⁰⁹Mete Tunçay, "age.", s. 35.

⁷¹⁰Oya Baydar, "agm.", s. 1823.

⁷¹¹Fethi Tevetoğlu, "age.", s. 23.

⁷¹²Mete Tunçay, "age.", s. 34.

⁷¹³Münir Süleyman Çapanoğlu, "age.", s. 59.

⁷¹⁴Fethi Tevetoğlu, "age.", s. 23.

⁷¹⁵Mete Tunçay, "age.", s. 34.

⁷¹⁶Münir Süleyman Çapanoğlu, "age.", s. 59.

için sadece bir “deneme” ya da bir “eğlence”, derbeder Hüseyin Hilmi için de sadece bir “iş”ti: Geçim yolu!”. Yine kendisinin deyimiyle Paris Osmanlı Sosyalist Fırkası ise Dr. Refik Nevzad için *“fazlaca uzamış bir entelektüel gençlik hevesi”*nden ibarettir.⁷¹⁷ Ayrıca *“Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi”*nin 6’ncı cildinde 1911 başlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden ayrılan Dr. Hasan Rıza Bey’in 1912’de kurmaya teşebbüs ettiği bir *“Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası”*ndan bahsedilmektedir. Hasan Rıza Bey II. Enternasyonal ile ilişki kurmuş ve üyelik başvurusunda bulunmuştur. Ancak bu partinin kurulmasına hükümet izin vermemiştir.⁷¹⁸

2.4. Trablusgarp Savaşı’ndan (1911) Bâb-ı Âli Baskını’na Kadar (1913) Gelişmeler

1911 yılının Eylül ayına gelindiğinde Meşrutiyet’in ilânından bu yana toprak kayıpları, dâhildeki siyasi karışıklık ve kamuoyunu meşgul etmekte olan Girit sorunuyla uğraşan Osmanlı hükümeti, İtalya’nın Trablusgarp hamlesiyle yeni bir sorunla daha uğraşmak zorunda kalmıştır. İtalyanlar Trablusgarp’taki uyruklarının çıkarlarının gözetilmediğini ve tehlike altında olduklarını bildirerek 23 Eylül 1911’de Osmanlı Devleti’ne bir nota vermiştir. Osmanlı Devleti bu notaya bu iddiaların dayanaksız olduğuna dair bir cevap verse de işgale kararlı olan İtalya Avrupalı devletlerin de onayını alarak 28 Eylül 1911’de gönderdiği yeni bir nota ile bölgenin işgal edileceğini bildirmiştir. Bu notada bölgenin işgal edileceği, Osmanlı kuvvetlerinin işgale direnmemesi gerektiği ve cevabî notanın 24 saat içerisinde Bâb-ı Âli tarafından iletilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁷¹⁹ 30 Eylül 1911 tarihli ve 1105 numaralı *Tanin* gazetesinde de *“İtalya torpidosunun Trablusgarp’a vürudu dün öğleden sonra Trablusgarp’tan alınan bir telgrafnameye nazaran bir İtalyan torpidosu beyaz bayrak çekmiş olduğu halde Trablusgarp limanına girmiş ve kaleyi selamlamıştır.”* şeklinde Trablusgarp’taki gelişmeler haber verilmiştir.⁷²⁰ Ayrıca Hüseyin Cahit Yalçın tarafından kaleme alınan başka bir makalede de *“Bâb-ı Âli’nin haysiyet ve şeref-i memleket namına hiç de tasvip edilemeyecek bir lisan-ı itidal ile İtalya ültimatomuna verdiği cevap bile İtalya hükümetince şayan-ı memnuniyet görülmeyerek hükümet-i seniyyeye ilân-ı harp olunmuştur.”* şeklindeki ifadelerle hükümetin itidalli yaklaşımı eleştirilmiş ve savaşın

⁷¹⁷Münir Süleyman Çapanoğlu, “age.”, s. 51-60.

⁷¹⁸*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1841.

⁷¹⁹Umut Karabulut, “age.”, s. 223-225.

⁷²⁰“İtalya ile Harp Başladı”, *Tanin*, No. 1105, 7 Şevval 1329, 30 Eylül 1911, 17 Eylül 1327, Cumartesi, s.1.

başladığı haberi verilmiştir.⁷²¹ 29 Eylül 1911 tarihli ve 1060 numaralı *Servet-i Fünûn* mecmuasında da Ahmed İhsan tarafından yazılan makalede Trablusgarp'a değinilmiştir. Ahmed İhsan makalesinde hükümeti ve Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp siyasetindeki yetersizliğinin altını çizmiş, “*Trablusgarp ile aramızda vasıta-i nakliye mevcut değildir. Memurlarımız bile İtalya vapurları ile şimdiye kadar gidip geliyorlar idi, postalarımızı onlar götürüyor idi.*” demiştir. İleriki satırlarda ise “*Trablusgarp'ta yol mu yaptık? Liman mı tesis ettirdik? Banka şubesi mi açtırdık? Hülasa bir memleketin iktisadî ve ticarî surette sahibi olduğunu gösterecek ne yaptık? Maatteessüf söylerim ki Trablusgarp bizindir demekten başka hiçbir şey yapmadık!*” ifadeleriyle Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ta kalıcı olabilmek adına hiç uğraş vermediğini ifade etmiştir.⁷²²

İtalya'nın savaş ilânından sonra Hakkı Paşa Sadrazamlıktan istifa etmiş yerine Said Paşa atanmıştır. Orhan Koloğlu Hakkı Paşa'nın son ana kadar savaşa ihtimal vermediği yolundaki demeçleriyle havayı yumuşatmanın yollarını aradığını söylemektedir.⁷²³ Ancak kendisi muhalefet tarafından çok sert eleştirilere maruz kalmıştı ve istifasının sinyallerini 25 Eylül 1911 tarihinde İttihatçılarla yaptığı toplantıda vermişti.⁷²⁴ 1 Ekim 1911 tarihli ve 1106 numaralı *Tanin* gazetesinde de “*Hakkı Paşa kabinesi İtalya ile hal-i harp tahdis ettiği ve bu yüzden tezayüd eden gavail ve müşkülâtın iktihamı emrinde kendisine bir istinatgâh teşkil etmesi icap eden emniyet ve itimat-ı umumiyenin insilâbını his eylediği cihetle Meclis-i Mebusan'ın inikadını beklemeksizin istifa ederek sahneyi siyasiyattan çekildi. Dünkü nüshamızda yazıldığı vecihle bu müşkül zamanda kabine teşkili vazifesi âyan reisi Said Paşa Hazretleri'ne havale buyrulmuş ve müşarileyh tarafından kabul edilerek ifa-yı vazifeye mübaşir olunmuştur.*” ifadeleriyle Hakkı Paşa'nın istifası ve Said Paşa'nın Sadareti ilân edilmiştir.⁷²⁵ Said Paşa eski rejimin devlet adamları arasında İttihatçılarla ilişkileri iyi olan ender paşalardan biriydi.⁷²⁶

⁷²¹Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: İlân-ı Harb”, *Tanin*, No. 1105, 7 Şevval 1329, 30 Eylül 1911, 17 Eylül 1327, Cumartesi, s.1.

⁷²²Ahmed İhsan, “Trablusgarp”, *Servet-i Fünûn*, No. 1060, Cilt: 41, 5 Şevval 1329, 29 Eylül 1911, 15 Eylül 1327, Perşembe, s. 406.

⁷²³Orhan Koloğlu, “*Osmanlı-İtalyan Libya Savaşında İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal*”, Ankara 1999, s. 98.

⁷²⁴Aykut Kansu, “age.”, s. 245.

⁷²⁵Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: Said Paşa Kabinesi”, *Tanin*, No. 1106, 8 Şevval 1329, 1 Ekim 1911, 18 Eylül 1327, Pazar, s. 1.

⁷²⁶Aykut Kansu, “age.”, s. 247.

Genç yaşında Almanya'ya göç ederek Sosyal Demokrat akımın sol kanadında ünlenen bir Rus Yahudisi olan Alexander Israel Helphand ya da bilinen ismiyle Parvus⁷²⁷ İtalya'nın Trablusgarp'ı işgalinden sonra *Tanin* gazetesinin 9 Ekim 1911 tarihli ve 1114 numaralı nüshasında bir makale kaleme almıştır. Makalesinde “*Devlet-i Osmaniye, namus ve haysiyetini muhafaza ederek bu muharebeye İtalya tarafından akd-i sulh hakkında müzakerat talep olununcaya kadar devam eyleyecektir. Artık ahval tamamen kesb-i vuzuh eylemiş bulunduğundan hükümet-i Osmaniye ne yapılmak lazım geleceğini biliyor. Harekât-ı harbiye yalnız Trablusgarp'a hasredilip Avrupa'da muharebe-i iktisadiye icra olunmalıdır. Bu ise şüphesiz Türkiye için bir mevki-i mümtaz temin etmektedir.*” şeklindeki ifadeleriyle İtalya'ya karşı bir “muharebe-i iktisadiye” önermiştir. Ayrıca “*Ahval bu merkezde olunca, Devlet-i Osmaniye'nin acele etmesine lüzum yoktur. Zira kendisi muharebeye aylarca hatta daha uzun bir müddet dahi devam eyleyebilir. İtalya'nın hali böyle değildir. Onun süratle hareket etmeye ihtiyacı vardır. Zira harekât-ı askeriye ordu ve donanma iaşesi paraya muhtaçtır. Bu suretle muharebe-i hazırta, İtalya'ya her gün milyonlarla zarar iras eylemektedir. Bundan maada İtalya hükümeti, dâhilde muhalifler ve muharebe aleyhtarlarıyla dahi boğuşmaya mecburdur.*” diyerek İtalya'nın iktisadî ve siyasi olarak zor durumda bulunduğundan mütevellit Osmanlı hükümetinin acele etmemesini ve sebat edip direnmesini önermiştir.⁷²⁸ *Tanin* gazetesinin 11 Ekim 1911 ve 1116 numaralı nüshasında kaleme aldığı makalesinde “*İtalya, Çanakkale Boğazı'nı muhasara etmek ile herkesten ziyade kendisini mutazarrır eyleyecektir.*” şeklinde bir öngöründe bulunmuştur. Ayrıca İtalya'nın dâhili durumunun karışık olduğunu ve İtalya dâhilindeki “*daha şimdiden muharebe aleyhinde bulunan aç amele sınıfının bu husustan dolayı*” büyük itirazlarda bulunacaklarından bahsetmiştir.⁷²⁹ Görüldüğü üzere Parvus'un yazıları iktisadî konulara değinmekle beraber İtalya'nın savaşa devam etmesinin kendi zararına olacağına yönelik öngörüler içermektedir. Kendisi ayrıca *Türk Yurdu* mecmuasında Avrupalı “*sermayedarların memleketi ne suretle esaret-i iktisadiyeleri altına aldıklarını*” anlatan, millî iktisat içerikli makaleler de kaleme alacaktır.⁷³⁰ 14 Ekim 1911 tarihli ve 1119 numaralı *Tanin* gazetesinde ise İtalya'ya karşı sadece iktisadî bir harp

⁷²⁷Mete Tunçay, “age.”, s. 37.

⁷²⁸Parvus, “İtalya ile İktisadî Muharebe”, *Tanin*, No. 1114, 16 Şevval 1329, 9 Ekim 1911, 26 Eylül 1327, Pazartesi, s. 3.

⁷²⁹Parvus, “İtalya ile İktisadî Muharebe”, *Tanin*, No. 1116, 18 Şevval 1329, 11 Ekim 1911, 28 Eylül 1327, Çarşamba, s. 3.

⁷³⁰Parvus, “İktisad: Türkiye, Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır.”, *Türk Yurdu*, No. 16, 12 Recep 1330, 27 Haziran 1912, 14 Haziran 1328, Perşembe, s. 476-484.

değil ayrıca “*ittihad-ı husumet*” yapılması gerektiği söylenmiştir. Gazete tüm Osmanlılara seslenip İtalya mallarını almamalarını, vapurlarına binmemelerini, İtalyanca tek kelime dahi konuşmamalarını, “*kavaid-i ahlakiye ve insaniye*” haricinde hiçbir İtalyan’a yardım etmemelerini ve hatta çocuklarını bile İtalya düşmanlığıyla büyütmemelerini istemiştir. İsteğinin sonunda ise “*Dinim ve namusum üzerine yemin ederim.*” diyerek İtalya’ya karşı iktisadî, siyasi ve toplumsal çaplı büyük bir boykot önermiştir.⁷³¹ Görüldüğü gibi Bosna-Hersek ve Bulgaristan meselelerinde olduğu gibi İtalya’ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Bulgaristan’a ve Avusturya’ya yapılandırana daha şiddetli bir boykot önerilmiştir. Parvus gibi sosyalist bir aydın ise İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yayın organı *Tanin* vasıtasıyla “*iktisadî muharebe*” konusunda Osmanlılara önerilerde bulunmuştur. James Joll, Parvus’un Rusya’nın devrimle yıkılması için Alman Sosyal Demokratları tarafından Rus karşıtı propaganda yapma göreviyle İstanbul’a gönderildiğini söylemektedir.⁷³² Mete Tunçay da Parvus’un orijinal bir sosyalist düşünür olduğunu dile getirmekle birlikte kendisinin iyi bir iş adamı olduğunu ve para karşılığında İttihatçılara malî danışmanlık yaptığını söylemektedir.⁷³³ İtalya’ya ve Trablusgarp Savaşı’na karşı yapılan protestolar ise 18 Ekim 1912’de İtalya’yla imzalanan Uşi (Ouchy) Antlaşması uyarınca sona ermiştir. İtalya’ya karşı icra edilen boykot ve protestolar ile ilgili detaylı bilgileri Umut Karabulut’un “*İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü (1908-1912)*” isimli çalışmasında görebilmekteyiz.⁷³⁴ Tarık Zafer Tunaya’nın aktarımlarına göre İkinci Enternasyonal de Trablusgarp Savaşı hakkında fikir beyan etmiştir. Sosyalist Enternasyonal Bürosu Eylül 1911’de Trablusgarp Savaşı’nı kınamış, hiçbir haklı gerekçeye dayanmayan, sömürgeci bir saldırı olarak ilân etmiştir. Sosyalist Enternasyonal, bildirisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iç politikasını düzeltmesi gerektiğini de belirtmiştir.⁷³⁵

Tüm bu gelişmeler yaşanmakta iken İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı meclis içi ve meclis dışı muhalefet tırmanmaya devam etmiştir. Öyle ki muhaliflerde bu muhalefeti tek bir çatı altında toplamak ve büyük bir muhalefet partisi oluşturmak fikri oluşmuştu. Nihayet 21 Kasım 1911 tarihinde Mahir Said Bey, Kemal Midhat Bey, Hüseyin Siret Bey ve Dr. Rıza Nur Bey tarafından Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahali

⁷³¹“İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, *Tanin*, No. 1119, 21 Şevval 1329, 14 Ekim 1911, 1 Teşrinievvel 1327, Cumartesi, s. 1.

⁷³²James Joll, “*age.*”, s. 166.

⁷³³Mete Tunçay, “*age.*”, s. 37.

⁷³⁴Umut Karabulut, “*age.*”, s. 223-254.

⁷³⁵Tarık Zafer Tunaya, “*Türkiye’de Siyasal Partiler*”, İstanbul 1989, Cilt: III, s. 449-450.

Fırkası ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası gibi muhalefet partilerini tek çatı altında toplayan “Hürriyet ve İtilaf Fırkası” kurulmuştur.⁷³⁶ Kasım 1911’de de *Tanin* gazetesinde fırkanın unvanı, maksadı, meclis idare heyeti azalarının isimleri verilmiştir.⁷³⁶ Fırka azınlık haklarını savunan, adem-i merkezîyet düşüncesine yakın ve “İngiliz dostluğu” siyasetini takip eden bir fırkaydı. Dolayısıyla eski sadrazam Kamil Paşa taraftarlığı yapmaktaydı. Ali Birinci’ye göre Osmanlı Sosyalist Fırkası da 1912 seçimlerinde bu partiyle işbirliği yapmıştır.⁷³⁷ Ancak Mete Tunçay Osmanlı Sosyalist Fırkası’nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na yanaşmış olmasıyla birlikte partiye büsbütün katılmadığını ve bağımsızlığını koruduğunu söylemektedir.⁷³⁸

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Hakkı Paşa kabinesinde Hariciye Nazırı olan Rifat Paşa’nın Büyükelçi olarak Paris’e atanmasından sonra boş kalan İstanbul mebusluğu için yapılacak ara seçime katılma kararı almıştır. 29 Kasım 1911 tarihli ve 1165 numaralı *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın tarafından kaleme alınan makalede “*Dersaadet mebusu Rifat Paşa’nın istifasıyla münhal kalan makama İstanbul’dan bir zatın intihabı keyfiyeti en ufak vesilelerden bile bir hisse-i hücum ve tariz çıkarmak isteyenlerce iyi bir fırsat teşkil etti.*” denilerek muhalefetin iktidara hücum ederek seçim propagandası yaptığı belirtilmiştir.⁷³⁹ 11 Aralık 1911’de yapılan ara seçime 294 seçmen katılmış, Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayı Tahir Hayrettin Bey 196, İttihat ve Terakki Fırkası’nın adayı Adliye Nazırı Memduh Bey ise 195 oy alarak seçimi bir oy farkla kaybetmiştir.⁷⁴⁰ Bu galibiyet muhalefete İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni ekarte etmek için ümit vermiştir. İttihat ve Terakki Fırkası da, bir oy farkla bile olsa, mağlubiyetten sonra daha kararlı bir tavır takınmaya ve daha esaslı tedbirler almaya karar vermiştir. Ara seçimlerden sonra İttihat ve Terakki Fırkası’nın kararıyla Meclis-i Mebusan’ın tatili ve Kanun-u Esasî’nin feshini içeren 35. maddenin tadili konusunda Sadarettin gönderilen layiha üzerine mecliste şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. İttihatçıların teşebbüsü Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından “*irtica-i siyasi*” olarak nitelenmiştir.⁷⁴¹ Hüseyin Cahit Yalçın ise *Tanin* gazetesinin 16 Aralık 1911 ve 1180 numaralı nüshasında kaleme aldığı makalesinde bu kanun layihasının neden bu kadar gürültüye

⁷³⁶“Yeni Bir Fırka”, *Tanin*, No. 1158, 1 Zilhicce 1329, 22 Kasım 1911, 9 Teşrinisani 1327, Çarşamba, s. 3.

⁷³⁷Ali Birinci, “*age.*”, s. 49-61.

⁷³⁸Mete Tunçay, “*age.*”, s. 34.

⁷³⁹Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: İstanbul İntihabı Etrafında”, *Tanin*, No. 1165, 8 Zilhicce 1329, 29 Kasım 1911, 16 Teşrinisani 1327, Çarşamba, s. 1.

⁷⁴⁰Aykut Kansu, “*age.*”, s. 271.

⁷⁴¹Ali Birinci, “*age.*”, s. 115.

sebepler olduğunu anlayamadığını belirtmiştir. Yalçın zaten layihanın kabul edilmesi için İttihat ve Terakki Fırkası'nın mebus sayısının yeterli olmadığını, “*kabinenin talihinin muhaliflerin elinde olduğunu*” söylemiştir.⁷⁴² Nihayetinde 35. maddenin tadili 105 muhalif oya karşı 125 muvafık oyla kabul edilmiştir. Fakat kanunen 2/3 çoğunluk sağlanamadığı için layiha reddedilmiştir. Böylelikle Kanun-u Esasî'nin 7. maddesi gereğince Âyanın da muvafakatı alınmak şartıyla, 3 ay içinde yeniden seçim yapılmak üzere meclisin feshi imkânı ortaya çıkmıştır.⁷⁴³

Yapılacak 1912 Genel Seçimleri için Hürriyet ve İtilaf ve İttihat ve Terakki Fırkaları Ocak ayında hazırlıklara başlamışlardır. Birinci derece seçimlerin Şubat sonunda, ikinci derece seçimlerin ise Nisan içerisinde yapılması planlanmıştı.⁷⁴⁴ Rum Meşrutiyet Kulübü, Hınçak Reform Cemiyeti ve Arnavut Kulüpleri'nden başka bu seçimlerde Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Dr. Refik Nevzad da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı desteklemişlerdir. Hatta Ali Birinci'ye göre Dr. Refik Nevzad seçimlere İzmir'den adaylığını koymayı planlamıştır.⁷⁴⁵ İttihat ve Terakki Fırkası ise Taşnaksutyun Komitesi ile ittifak yapmaya karar vermiştir. Seçimler esnasında İttihatçılar oy toplamak için var güçleriyle çalışmışlardır. Hürriyet ve İtilafçılar ise halkın dinî duygularını kullanmış, İttihatçıların halkı dinsizleştireceği şeklinde propaganda yaparak oy kazanmaya çalışmıştır. Seçimler boyunca yaşanan çetin mücadelelerden ve çıkan olaylardan dolayı “Sopalı seçimler” olarak adlandırılan 1912 Genel Seçimleri İttihat ve Terakki Fırkası'nın zaferiyle sonuçlanmıştır.⁷⁴⁶ Seçim sonuçlarına göre İttihat ve Terakki Fırkası Meclis-i Mebusan'ın üçte ikisinden fazlasına tekabül eden 122 sandalyeyi kazanmıştır.⁷⁴⁷ Hüseyin Cahit Yalçın 19 Nisan 1912 tarihli ve 1305 numaralı *Tanin* gazetesinde Meclis-i Mebusan'ın 18 Nisan günü açıldığını haber vermiştir. Ayrıca meclisin açılış törenleri devam ederken İtalyanların da Çanakkale Boğazı'nı topa tuttıklarını duyurmuştur. İtalyanların Çanakkale Boğazı'na kadar gelmelerinden memnun kaldıklarını da belirtmiştir. Çünkü Yalçın'a göre

⁷⁴²Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: Tadil Teklifinden Sonra”, No. 1180, 23 Zilhicce 1329, 16 Aralık 1911, 3 Kânunuevvel 1327, Cumartesi, s. 1.

⁷⁴³Ali Birinci, “*age.*”, s. 126-127.

⁷⁴⁴Aykut Kansu, “*age.*”, s. 297.

⁷⁴⁵Ali Birinci, “*age.*”, s. 152.

⁷⁴⁶Kenan Olgun, “1912 ‘Sopalı’ Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, Ankara 2014, s. 3-4.

⁷⁴⁷Aykut Kansu, “*age.*”, s. 339.

İtalyanların Çanakkale'ye gelmiş olması Osmanlı ordularının İtalyanlarla daha rahat savaşmasına yardımcı olacaktır.⁷⁴⁸

Meclis Mebusan'ın açılışından sonra Sadrazam Sait Paşa 17 Temmuz 1912'ye kadar görevde kalabilmiştir. Said Paşa, 15 Temmuz 1912'de 194 güvenoyu alabilmesine rağmen, 17 Temmuz 1912 gecesi istifasını vermiştir.⁷⁴⁹ *Tanin* gazetesi 18 Temmuz 1912 tarihli ve 1395 numaralı nüshasında istifa haberini şöyle vermiştir:

“Evvelki gece saat on iki raddelerinde Sadrazam Said Paşa istifasını bir yaver ile Saray-ı Hümayun'a irsal ve zat-ı hazret-i Padişahiye takdim ettirmiştir.”⁷⁵⁰

Said Paşa dış görünüşte “partisiz” ve “tarafsız” bir kabine kurmuş olsa da kısa bir süre içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinden bazılarını kabineye sokarak Cemiyet'in meclis içindeki konumunu yükseltmişti. Dolayısıyla bu durum muhalefetin tepkisini çekmiş ve Said Paşa'nın muhalefet tarafından istifaya zorlanmasında etken olmuştur.⁷⁵¹ Said Paşa'nın istifasından sonra Sadaret makamı için Londra Sefiri Tevfik Paşa'ya teklif götürülmüştür.⁷⁵² Ancak Tevfik Paşa Sadrazamlığı kabul etmek için mevcut olan sıkıyönetimin kaldırılmasını, Meclis-i Mebusan'ın feshini ve gizli dernek ve siyasi örgütlerin kapatılmasını şart koşmuştur. “Gizli dernek ve siyasi örgüt”ten kastedilen İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğu için İttihatçılar bu şartları reddetmişlerdir. Dolayısıyla Tevfik Paşa'nın Sadrazamlık ihtimali ortadan kalkmıştır. Bu siyasi çıkmazda olağanüstü şartlar da göz önüne alınarak Sadrazamlık görevi Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya verilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif *İktiham** gazetesinde yeni kabine “Muhtar Paşa-Kamil Paşa Kabinesi” olarak duyurulmuştur. Bu kabine “Büyük Kabine” adıyla da bilinmektedir. Gazeteye göre kurulan yeni kabine itidalli bir siyaset izlemek ve sürmekte olan şiddet politikasını sonlandırmak konusunda ümit vaat etmektedir.⁷⁵³ Gazete bir başka haberinde ise yeni kabinenin mevcut olan “*idare-i*

⁷⁴⁸Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: Meclis-i Mebusan'ın Küşadı”, *Tanin*, No. 1305, 2 Cemaziyelahir 1330, 19 Nisan 1912, 6 Nisan 1328, Cuma, s. 1.

⁷⁴⁹Aykut Kansu, “age.”, s. 360. Tarık Zafer Tunaya Said Paşa'nın istifasında Halâskâr-ı Zabitan grubunun da parmağının bulunduğunu söylemektedir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, “*Türkiye'de Siyasal Partiler*”, İstanbul 2009, Cilt: 1, s. 358.

⁷⁵⁰“İstifa”, *Tanin*, No. 1395, 3 Şaban 1330, 18 Temmuz 1912, 5 Temmuz 1328, Perşembe, s. 2.

⁷⁵¹Aykut Kansu, “age.”, s. 361.

⁷⁵²“Tevfik Paşa'ya Teklif”, *Tanin*, No. 1395, 3 Şaban 1330, 18 Temmuz 1912, 5 Temmuz 1328, Perşembe, s. 2.

* Divan-ı Harb-i Örfî tarafından kapatılan *İkdam* gazetesi bir süre *İktiham* ismiyle yayınlanmıştır.

⁷⁵³“Muhtar Paşa-Kamil Paşa Kabinesi”, *İktiham*, No. 148, 7 Şaban 1330, 22 Temmuz 1912, 9 Temmuz 1328, Pazartesi, s. 1.

örfiye'yi de kaldıracığını söylemiştir.⁷⁵⁴ “Büyük Kabine”nin işbaşına gelmesinden kısa bir süre sonra, 25 Temmuz 1912 tarihinde Halâskâr-ı Zabitan grubu beyannamesini yayınlamış, aynı tarihte meclis riyasetine gönderdiği bir tehdit mektubunda hem askerlerin siyasetten uzak durması gerektiğini söyleyerek İttihatçılara isyan bayrağını açmış⁷⁵⁵ hem de kulüp ve tiyatro olarak gördüğü meclisin feshini istemiştir. Ali Birinci'ye göre Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın meclisin feshi konusundaki istekleriyle Halâskâr Zabitan grubunun istekleri örtüşmektedir.⁷⁵⁶ Dolayısıyla 4 Ağustos 1912'de Âyan'ın da onayı alındıktan sonra meclis feshedilmişti. Bunun üzerine Babanzade İsmail Hakkı *Tanin* gazetesinin 5 Ağustos 1912 tarihli ve 1412 numaralı nüshasında bir makale kaleme almış ve Meclis-i Mebusan'ın feshini Meşrutiyet'e bir darbe olarak nitelmiştir. Hatta kabinenin Âyan'dan onayı “*cebr ve ikrâh ile*” aldığını söylemiştir. Daha da ötesi bu kararın “*Meşrutiyet'e bir darbe değil -çünkü artık bu kelimeyi hafif buluyoruz- Meşrutiyet'in, Kanun-u Esasî'nin kemiklerini kıracak derecede kaba bir tekme*” olduğunu dile getirmiştir.⁷⁵⁷ Böylelikle, “Büyük Kabine”nin işbaşına gelmesiyle, İttihat ve Terakki Fırkası muhalefete geçmiş ve Sina Akşin'in deyimiyle denetleme iktidarından düşmüştür.⁷⁵⁸

Bu esnada Meşrutiyet'in ilânından bu yana açıktan açığa Türkçülük yapan ilk fırka, “Millî Meşrutiyet Fırkası” 5 Temmuz 1912'de kurulmuştu.⁷⁵⁹ Fırkanın mensupları arasında Yusuf Akçura, Ahmed Ferit Tek, Ahmed Ağaoğlu gibi isimlerin yanı sıra Mustafa Suphi ve Ethem Nejat gibi ileriki zamanlarda sol faaliyetlerde yer alacak isimler de bulunmaktaydı.⁷⁶⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti Fırkanın kuruluşunu yayın organı *Tanin*'de değerlendirmiştir. Ahmed Şerif tarafından kaleme alınan bir makalede “*Tanin de milliyetperver siyasi bir Türk fırkasının teşkilini iyi bir nazarla görmedi. Fakat Tanin bu mütalaasında bir fikir ve meslek ihtilafı dairesini geçecek hiçbir söz söylemediği halde Hürriyet ve İtilaf gazeteleri hakaret amiz bir lisan ile yeni fırka aleyhinde bulunmakta devam ettiler.*” denmiştir. Görüldüğü gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti Fırkanın kuruluşunu hoş karşılamamakla beraber Fırkayı iktidarda olan

⁷⁵⁴“İdare-i Örfiye'nin Lağvı”, *İktiham*, No. 148, 7 Şaban 1330, 22 Temmuz 1912, 9 Temmuz 1328, Pazartesi, s. 1.

⁷⁵⁵Hasan Taner Kerimoğlu, “*age.*”, s. 159.

⁷⁵⁶Ali Birinci, “*age.*”, s. 186-187.

⁷⁵⁷Babanzade İsmail Hakkı, “Siyasiyat: Son Darbe”, *Tanin*, No. 1412, 22 Şaban 1330, 5 Ağustos 1912, 23 Temmuz 1328, Pazartesi, s. 1.

⁷⁵⁸Sina Akşin, “*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*”, Ankara 2014, s. 308-320.

⁷⁵⁹Tarık Zafer Tunaya, “*age.*”, s. 381.

⁷⁶⁰Yunus Yılmaz, “*age.*”, s. 117-118.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na karşı korumuştur.⁷⁶¹ Çünkü Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Millî Meşrutiyet Fırkası'nı meclisin feshiyle ortadan kalktığı kabul edilen İttihat ve Terakki Fırkası'nın yeni bir kisve altında ortaya çıkmış hâli ve onun siyasi bir parçası olarak görmüştür.⁷⁶² Zaten Millî Meşrutiyet Fırkası da yayın organında, müdürlüğünün Mustafa Suphi tarafından icra edildiği *İfham* gazetesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile danışıklı kurulduğuna dair söylentileri yalanlamıştı.⁷⁶³ Emel Akal da Millî Meşrutiyet Fırkası'nın Saltanat makamını iktidarsız bıraktığı sebebiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olduğunu belirttikten sonra Mustafa Suphi'nin de 1911'de katıldığı İttihat ve Terakki Kongresi'nden önce Cemiyet'e taraftar olduğunu söylemektedir. Yine Akal'ın Dr. Nazım Bey'in sözlerinden yaptığı aktarımlara göre Mustafa Suphi bu kongrede Anadolu murahhası olarak bulunmuş ve aynı zamanda iktisat nezaretine getirilmeyi talep etmiştir. Ancak isteği kabul edilmeyince muhalefete başlamıştır.⁷⁶⁴ Mustafa Suphi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefete geçmiş olsa bile o tarihlerde sol düşünceyle ilgilenmemiştir, Türkçülük akımı etkisi altındadır. Millî Meşrutiyet Fırkası'na dâhil oluşu bu yargıyı destekler niteliktedir. Üstelik kendisinin 2 Mayıs 1912'de *Hak* gazetesinde kaleme aldığı "Sosyalizm Cereyanları" isimli makalesine bakılacak olursa sosyalizme karşı "sosyoloji"yi savunduğu anlaşılacaktır. Zira makalesinde "*sosyalizm gibi mevhum bir meslek-i içtimaiye taraftarı olmaktan ise mevcut ve musaddak olan (seyyie-i içtimaiye)nin çare-i tedavisini aramak daha makuldür.*" diyerek sosyalizmi "*mevhum*" bir kavram olarak kabul etmiştir. Devamında ise "*Filvaki sosyalizm huzur-u cemiyeti ihlale mutasaddı bir hareket olması itibarıyla hükümetçe yalnız şayan-ı tetkik ve tettebbu değildir. Belki etrafiyla ve çareleriyle düşünülecek, bir az evvel bahsettiğimiz (seyyie-i içtimaiye) ile alakadar bir mesele-i mühimmedir.*" yorumunu yapmıştır. Makalesinin son satırlarında yine bilimsel ve ılımlı tavrını koruyarak "*Fikrimizce sosyalizme (Mançestır mektebi)nin sadık müdafileri gibi ilân-ı husumet etmek buhranı bir kat daha şiddetlendirir.*" demiş ve hükümetin dikkatini sosyalizm meselesine çektiği gibi Maarif Nezareti'ne de sosyolojiyi önermiştir.⁷⁶⁵ Görüldüğü gibi o tarihlerde Mustafa Suphi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne

⁷⁶¹Ahmed Şerif, "Siyasiyat: Millî Meşrutiyet Fırkası Münasebetiyle", *Tanin*, No. 1452, 14 Şevval 1330, 26 Eylül 1912, 13 Eylül 1328, Perşembe, s. 1.

⁷⁶²Ali Birinci, "*age.*", s. 199.

⁷⁶³"Millî Meşrutiyet Fırkası'ndan:" *İfham*, No. 1, 10 Şevval 1330, 22 Eylül 1912, 9 Eylül 1328, Pazar, s. 1.

⁷⁶⁴Emel Akal, "Mustafa Suphi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, ed. Murat Gültekingil, İstanbul 2008, Cilt: 8, s. 163.

⁷⁶⁵Mustafa Subhi, "Sosyalizm Cereyanları", *Hak*, No. 50, 15 Cemaziyülevvel 1330, 2 Mayıs 1912, 19 Nisan 1328, Perşembe, s. 1.

muhalefet etmekle birlikte sol düşüncenin değil Türkçülüğün etkisi altındadır. Tunaya'nın deyimiyle açıktan açığa Türkçülük yapan ilk siyasi parti olan Millî Meşrutiyet Fırkası ekonomik sorunlar ve eleman kıtlığı gibi sebepler dolayısıyla fazla faal olamadan siyasi arenadan çekilmiştir.⁷⁶⁶

2.4.1. Balkan Savaşı ve Bâb-ı Âli Baskını

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı hükümetini ve kamuoyunu meşgul etmekte olan Balkan sorunu 1912 yılının Eylül ayında tekrar patlak vermiştir. *Tanin* gazetesinin 30 Eylül 1912 tarihli ve 1456 numaralı nüshasında belirtildiğine göre “*Düvel-i Muazzama Bâb-ı Âli’ye tevdi olunacak müşterek nota hakkında teati-i fikre ibtidar eylemişlerdir.*” Ayrıca habere göre İngiltere de bu teşebbüsü uygun bulmaktadır.⁷⁶⁷ Aykut Kansu “Büyük Güçler”in bu hamleyle Makedonya’da yapılması zorunlu görülen bazı reform ve ıslahatları tartışmaya başladıklarını söylemektedir. Aynı gün Bulgar, Sırp ve Yunan silahlı güçleri de seferberlik ilân etmiştir. Ayrıca Bulgaristan ve Sırbistan hükümetleri Osmanlı hükümetine Türkiye’nin hemen Makedonya’ya özerklik vermesini, şayet bu koşul yerine getirilmezse savaşa gideceklerini belirten ortak bir nota vermiştir.⁷⁶⁸ Bunun üzerine *Tanin* gazetesi “*Bu bizi hiç hayrette bırakmadı. Etrafımızdaki komşuların memleketimiz üzerinde gözleri olduğunu, Osmanlı ülkesinden yerler zapt ederek büyümek emelini beslediklerini yeni öğrenecek değiliz.*” şeklindeki yorumuyla Balkanlardaki son gerginliğin beklenmedik bir durum olmadığını dile getirmiştir.⁷⁶⁹

1 Ekim 1912’de de Sırp, Bulgar, Yunan ve Karadağ hükümetleri Osmanlı hükümetine üç gün içinde Makedonya, Arnavutluk ve Girit’e özerklik verilmesini isteyen ortak bir nota iletilmişlerdir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti de her türlü şahsî ve fırka meselelerinden vazgeçip “*vazife-i diniye ve vataniye*” için birlik halinde savaşa destek verileceğini bildirmiştir.⁷⁷⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti 4 Ekim gününde ise hükümetten izin alıp Sultanahmet Meydanı’nda büyük bir protesto mitingi düzenlemiştir.⁷⁷¹ Bu mitinge katılım oldukça fazla olmuş, yaklaşık yirmi bin kişi

⁷⁶⁶Tarık Zafer Tunaya, “*Türkiye’de Siyasal Partiler*”, İstanbul 2009, Cilt: 1, s. 384.

⁷⁶⁷“Müşterek Nota”, *Tanin*, No. 1456, 18 Şevval 1330, 30 Eylül 1912, 17 Eylül 1328, Pazartesi, s. 2.

⁷⁶⁸Aykut Kansu, “*age.*”, s. 420.

⁷⁶⁹“Siyasiyat: Harb?”, *Tanin*, No. 1458, 20 Şevval 1330, 2 Ekim 1912, 19 Eylül 1328, Çarşamba, s. 1.

⁷⁷⁰“İttihat ve Terakki Merkezi Umumisinin Beyannamesi”, *Tanin*, No. 1459, 21 Şevval 1330, 3 Ekim 1912, 20 Eylül 1328, Perşembe, s. 1.

⁷⁷¹“Harp Mitingi”, *Tanin*, No. 1460, 22 Şevval 1330, 4 Ekim 1912, 21 Eylül 1328, Cuma, s. 1.

meydanda toplanmıştır.⁷⁷² İttihat ve Terakki Cemiyeti 7 Ekim 1912 tarihli ve 1463 numaralı *Tanin* gazetesinde “*Türklük tehlikede*” gibi milliyetçi söylemler kullanarak Balkan devletlerine ve Avrupalı devletlere karşı hiçbir şekilde boyun eğilmeyeceğini dile getirmiştir.⁷⁷³ Aynı gün Darülfünun öğrencileri hükümetin Balkan devletlerine ve Avrupalı devletlere karşı itidalli yaklaşımını protesto etmek için Bâb-ı Âli önüne gelmişler ve “Reform Değil, Savaş İstiyoruz!”, “Kahrolsun Hükümet!” gibi sloganlar atmışlardır.⁷⁷⁴ Aykut Kansu bu miting esnasında Dr. Nazım Bey, Aka Gündüz ve ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sol kanadına mensup isimlerden Muhittin Birgen’in öğrencilerin başında bulduklarını söylemektedir.⁷⁷⁵ Görüldüğü gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti milliyetçi söylemler kullanmaya başlamış ve yine kamuoyunu mobilize etme görevini üstlenmiştir. Gösterinin ertesi günü yani 8 Ekim 1912’de Karadağ Osmanlı Devleti’ne savaş açmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti de bu savaş ilânını “*Evet, hele şükür muharebe başladı*” şeklinde kamuoyuna duyurmuştur.⁷⁷⁶ Karadağ’ın savaş ilânından sonra Osmanlı hükümeti de Bulgaristan ve Sırbistan’a 17 Ekim’de, Yunanistan ve Bulgaristan ise Osmanlı Devleti’ne 18 Ekim’de savaş açmıştır. Böylelikle Balkan Muharebesi başlamıştır.⁷⁷⁷

Savaşa yeterli hazırlığı yapamadan ve eksik birliklerle katılmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, müttefik orduları karşısında kısa süre içinde büyük bir yenilgiye uğramıştır.⁷⁷⁸ Bu yenilgiden sonra 29 Ekim’de Sadrazam Gazi Ahmed Muhtar Paşa istifasını vermiş, yerine Kamil Paşa Sadarete geçmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti 28 Ekim 1912 tarihli ve 1484 numaralı *Senin** gazetesinde Kamil Paşa’nın Sadrazam olacağı haberini yayınlamıştır.⁷⁷⁹ Yeni Sadrazam Kamil Paşa 3 Kasım tarihinde Balkan ülkeleriyle yapılacak ateşkes için “*düvel-i muazzama*” elçilerine arabulucu olmaları için çağrıda bulunmuştur.⁷⁸⁰ Bunun üzerine 3 Aralık’ta Yunanistan dışındaki Balkan

⁷⁷²Aykut Kansu, “*age.*”, s. 421.

⁷⁷³“Ya Devlet Başa, Ya Kuzgun Leşe!”, *Tanin*, No. 1463, 25 Şevval 1330, 7 Ekim 1912, 24 Eylül 1328, Pazartesi, s. 1.

⁷⁷⁴“Osmanlı Darülfünunu ve Dünkü Nümayiş”, *Tanin*, No. 1464, 26 Şevval 1330, 8 Ekim 1912, 25 Eylül 1328, Salı, s. 3.

⁷⁷⁵Aykut Kansu, “*age.*”, s. 423.

⁷⁷⁶“Siyasiyat: Hele Şükür!”, *Tanin*, No. 1465, 27 Şevval 1330, 9 Ekim 1912, 26 Eylül 1328, Çarşamba, s. 1.

⁷⁷⁷Aykut Kansu, “*age.*”, s. 426-427.

⁷⁷⁸Hasan Taner Kerimoğlu, “*age.*”, s. 162.

* Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi tarafından kapatılan *Tanin* bir süre *Senin* isminde çıkmıştır.

⁷⁷⁹“Buhran-ı Vükela Şayiası”, *Senin*, No. 1484, 17 Zilkade 1330, 28 Ekim 1912, 15 Teşrinievvel 1328, Pazartesi, s. 2.

⁷⁸⁰Aykut Kansu, “*age.*”, s. 460.

devletleri ile Osmanlı Devleti arasında ateşkes imzalanmış ve 16 Aralık 1912’de Londra’da bir Barış Konferansı toplanmıştır. Balkanlı müttefikler barış koşullarında Marmara Denizi üzerinde Tekirdağ’ın doğusunda bulunan bir noktadan Karadeniz üzerinde Midye’nin doğusunda bulunan Malatra Körfezi’ne giden çizginin batısında kalan bütün Osmanlı topraklarının, Ege adalarının ve Girit’in terkedilmesini talep etmişlerdir. Osmanlı hükümeti bu şartları kabul etmemiş ve kendi barış koşullarını konferansa sunmuştur. Bu koşullara göre Edirne Osmanlı yönetiminde kalacak, Makedonya ve Arnavutluk’a özerklik verilecekti. Ancak müttefiklerin Edirne konusunda ısrarcı olması sebebiyle 6 Ocak 1913’te görüşmelere ara verilmiştir.⁷⁸¹

Bu esnada İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin de düşündüğü en iyi tedbir Mahmud Şevket Paşa’nın Harbiye Nazırı yapılmasıydı.⁷⁸² Bâb-ı Âli’nin Londra’daki Barış Konferansı’nda Osmanlı Devleti’ni iyi bir şekilde savunamaması durumunda ordunun hükümete el koyabileceği konuşulmaya başlamıştı.⁷⁸³ Bu arada savaşın başlamasından önce statükonun bozulmasını istemediklerini söyleyen “*düvel-i muazzama*” hükümetleri savaş sırasında ortaya çıkan yeni durum karşısında yeni bir politika benimsemişlerdir. Hasan Taner Kerimoğlu’na göre bunu müttefiklerin isteklerinin kabulü konusunda Osmanlı hükümetine baskı yapmalarından anlayabilmekteyiz. Zira “*düvel-i muazzama*” hükümetleri 17 Ocak’ta Osmanlı hükümetine bir nota vermiş ve müttefiklerin taleplerinin kabulünü istemişti.⁷⁸⁴ Aykut Kansu’ya göre ise Sadrazam Kamil Paşa bir an önce Edirne’yi terk etmeyi kabul edeceği barış anlaşmasını imzalayabilmek adına kamuoyunu susturmaktaydı. Zira kendisi hükümetini eleştiren *Tasvir-i Efkâr* gazetesini de kapatmıştı. Durumun aldığı bu vahamet karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri 21 Ocak 1913 günü son bir durum değerlendirmesi yapmıştır. Mahmud Şevket Paşa, Said Halim Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Talât Bey ve eski Sadrazam Hakkı Paşa, Said Halim Paşa’nın Yeniköy’deki yalısında toplanmışlardır. Bu toplantıda eğer Sadrazam Kamil Paşa Edirne’yi teslim edecek bir antlaşma imzalamaya karar verirse bu felaketi önlemek için Kamil Paşa kabinesini devirmekten başka bir çare kalmayacağına hükmetmişlerdir. Kamil Paşa kabinesinin 21 Ocak’taki kabine toplantısında Edirne’nin

⁷⁸¹Hasan Taner Kerimoğlu, “*age.*”, s. 162-163.

⁷⁸²Sina Akşin, “*age.*”, s. 340.

⁷⁸³Aykut Kansu, “*age.*”, s. 504.

⁷⁸⁴Hasan Taner Kerimoğlu, “*age.*”, s. 163.

terkedildiği bir antlaşmayı kabul etmeye karar vermesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin darbe için adım atmasına sebep olmuştur.⁷⁸⁵

Bâb-ı Âli Baskını'nın hazırlanışı Şevket Süreyya Aydemir'in de deyimiyle pek karışık değildir. Ve bu baskına, daha ziyade şartlar zemin hazırlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânı baskın öncesi Emin Beşe Bey'in evinde toplanmış ve baskın fikrini değerlendirmiştir. Toplantıya katılanlar arasında Talât Bey, Enver Bey, Ali Fethi Bey (Okyar), Mithat Şükrü Bey ve Dr. Nazım Bey gibi isimler bulunmaktadır. Toplantı sonunda Enver Bey “60 fedakâr arkadaşıyla” baskını yapabileceğini söylemiştir. 23 Ocak 1913 günü Kamil Paşa kabinesi Edirne'nin bazı koşullar altında terkedileceği bir barış antlaşması üzerinde toplantı halindeyken baskın patlak vermiştir.⁷⁸⁶ Aslında Aykut Kansu; Talât Bey'in Cemiyet adına darbeden önce Kamil Paşa ile görüştüğünü ve kendisini istifaya çağırdığını söylemektedir. Ancak Kamil Paşa'nın istifa etmeyi reddetmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti darbe planını devreye sokmak zorunda kalmıştır.⁷⁸⁷ Enver Bey yanında Yakup Cemil, Mustafa Necip, Sapançalı Hakkı ve Ömer Naci Bey'ler gibi isimlerle birlikte Bâb-ı Âli'nin önüne gelmişlerdir. Aydemir'e göre Bâb-ı Âli'yi korumakla görevli olan Uşak Taburu Enver Bey'i ve yanındakileri görmüş fakat aldırış etmemiştir. Baskın Ömer Naci Bey'in Bâb-ı Âli merdivenlerinin önünde “*Muhterem Osmanlılar! Muhterem Vatandaşlar! Asker kardeşlerim! Yaşasın Millet! Yaşasın İttihat ve Terakki!*” bağırmasıyla başlamıştır. Bundan sonra Enver Bey ve Yakup Cemil Bey önde, diğer İttihatçılar arkalarında Bâb-ı Âli'nin kapılarını açtırmışlardır. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Nazım Paşa karışıklığı duyunca hole çıkmış ve Enver Bey ile konuşmak istemiştir. Ancak Yakup Cemil Bey tarafından vurularak öldürülmüştür. Bunun üzerine Enver Bey Sadrazam Kamil Paşa'nın odasına girmiş ve Kamil Paşa'ya “*Millet sizi istemiyor, istifa ediniz*” demiştir. Aydemir'e göre Kamil Paşa direnmeden “*askerlerin arzusuyla*” istifasını verdiğini yazmış, ancak Enver Bey “*ahalinin arzusuyla*” kaydının da konulmasını istemiştir.⁷⁸⁸ İstifa metni şu şekildedir:

*“Ahali ve cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine huzur-ı şahanelerine
istifaname-i acizanemin arzına mecbur olduğum muhat-ı ilm-i âli buyuruldukte*

⁷⁸⁵Aykut Kansu, “age.”, s. 524-529.

⁷⁸⁶Şevket Süreyya Aydemir, “*Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*”, İstanbul 1972, Cilt: 2, s. 382-384.

⁷⁸⁷Aykut Kansu, “age.”, s. 530.

⁷⁸⁸Şevket Süreyya Aydemir, “age.”, s. 384-386.

ol babda ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyy ü'l emr efendimizindir."⁷⁸⁹

Bu istifa metniyle Sadrazam Kamil Paşa istifa etmiş, yerine Mahmud Şevket Paşa Sadrazam yapılmıştır. Baskından sonra Mahmud Şevket Paşa tarafından İstanbul Muhafızlığı'na getirilen Cemal Bey anılarında devlet idaresini güçsüz ve beceriksiz kimselerin elinden alabilmek için kanunî bir yol bulamayıp çareyi hükümet darbesi yapmakta bulduklarını söylemektedir. Kendisi ayrıca Nazım Paşa'nın öldürülmesine dair üzüntüsünü ve pişmanlığını da dile getirmiştir.⁷⁹⁰

Mahmud Şevket Paşa hükümeti kurar kurmaz 30 Ocak'ta 17 Ocak'ta gönderilen notayı cevaplamıştır. Cevabında Edirne'nin Osmanlı Devleti'nin ikinci başkenti olduğuna değinmiş ve Edirne'yi bırakmanın Osmanlı kamuoyunda karışıklığa sebep olacağını belirtmiştir. Barış koşullarının Osmanlı hükümeti tarafından reddedilmesiyle Bulgarlar yine silahlarına sarılmışlar ve 26 Mart'ta Edirne'yi teslim almışlardır. Bunun sonrasında 30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra Barış Antlaşması ile Osmanlı Devleti Edirne dâhil tüm Balkan topraklarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı dâhilinde bu gelişmeler yaşanmaktayken Balkan müttefikleri kendi aralarında ganimet paylaşımı konusunda anlaşmazlığa düşmüşler ve bunun sonucunda müttefikler arasında bir Balkan Savaşı daha cereyan etmiştir.⁷⁹¹ Yunanlar ve Sırlar savaştan en çok ganimet kazanan Bulgarlara karşı savaş açmışlar, bu sebeple Bulgarlar da Edirne'deki kuvvetlerini geri çekmişlerdir. Enver Bey bu durumu fırsat bilerek Edirne'ye doğru yola çıkmış ve Edirne'yi teslim almıştır. Öncü birlikler Meriç'i de geçerek Dimetoka'yı da ele geçirmişler ve böylelikle Edirne ve Dimetoka zapt edilmiştir. 1 Ağustos 1913 tarihli ve 1156 numaralı *Servet-i Fünûn* mecmuası "*Payitaht ile payitahtın ahval ve tesiratına bakan memalik-i Osmaniye'de Osmanlı ordusunun Edirne'ye duhulü bir galeyana hasıl oldu.*" şeklinde Edirne'nin ele geçirilişini haber vermiştir. Ayrıca "*Yalnız memalik-i Osmaniye'nin muhtelif cihetlerinden değil, âlem-i İslam'ın Hindistan gibi uyanık yerlerinden de ordu-u Osmaniye'nin Edirne'ye duhulü büyük bir meserret ve memnuniyeti mucip olmuş olduğu, payitahta çekilen telgraflardan anlaşılıyor.*" sözleriyle de Edirne'nin zapt edilmesinin Osmanlı kamuoyunda büyük sevinçle

⁷⁸⁹Ali Fuat Türkgeldi, "age.", s. 88-89.

⁷⁹⁰Cemal Paşa, "Hatıralar", İstanbul 2017, s. 16.

⁷⁹¹Hasan Taner Kerimoğlu, "age.", s. 163-164.

karşılandığını belirtmiştir.⁷⁹² Bu arada aynı mecmua başka bir nüshasında Bulgarların savaş ve ricat esnasında Edirne’de yaptıkları mezalim ve tahribattan da bahsetmiştir.⁷⁹³ Bulgarların müttefiklerle yaptığı savaşta yenilmesiyle de Bulgarlarla 29 Eylül 1913’te İstanbul Antlaşması adında yeni bir antlaşma imzalanmış ve Edirne ile Dimetoka Osmanlı Devleti’nde kalmıştır.⁷⁹⁴

Zafer Toprak’ın da dediği gibi, Balkan Savaşı Osmanlı Devleti’ni bir Avrupa ülkesi olmaktan çıkarmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti artık “ittihad-ı anasır” yani Osmanlıcılık anlayışını bırakmak zorunda kalmış ve Türk milliyetçiliğine yönelmeye başlamıştır. Bâb-ı Âli Baskını ile de Osmanlı çoğulculuğu noktalanmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti mutlak güç olarak yönetime geçmiştir. Balkan yenilgisinden sonra yaşanan kitlesel göçler ve toplumsal sorunlar İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni yeni politikalar üretmeye mecbur bırakmıştır.⁷⁹⁵ Kerimoğlu’na göre Balkan Savaşı’nın başlamasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin politikalarında siyasal, ekonomik, kültürel ve demografik açıdan Türk milliyetçiliğine yöneliş sezilmiştir.⁷⁹⁶ Örneğin daimi yazarları arasında birçok İttihatçı-Türkçü yazar bulunan *Halka Doğru* mecmuasında Balkan devletleri için “*Dün sayemizde geçinen, karşımızda titreyen milletler, bugün bize meydan okuyor*” denmiştir. Ayrıca “*Dün hepsi bey gibi geçinen Türkler, bugün muavenete muhtaç... Vaktiyle ilimce, askerlikçe bütün dünyaya üstün idik. Yiyeceğimizi, giyeceğimizi kendimiz yapıyorduk. Köylerimiz, ekincimiz rahat idi. Bugün Avrupa para vermese halimiz yaman. Elbise göndermese çıplak kalacağız. Bu güzel ve sevimli cennet vatanımızın her bucağında istediğimiz kadar buğday yetiştirmek kabil iken yediğimiz ekmeğin ununu Rusya’dan, Avusturya’dan, düşmanlarımızdan alıyoruz!*” denilerek Osmanlı Devleti’nin iktisadî olarak “düşmanlarına” bağılılığından bahsedilmiş ve yerli üretime değinilmiştir.⁷⁹⁷ Aynı mecmua 22 Mayıs 1913 tarihli 5 numaralı nüshasında da *Tanin* gazetesinden aldığı bir haberi aktarmıştır. Habere göre İstanbul Şehremaneti’ni İstanbul bünyesinde çalışmakta olan işçiler için bir “*amele sandığı*” kurmaya karar

⁷⁹²“Edirne’nin İstirdadı ve Tesirati”, *Servet-i Fünûn*, No. 1156, Cilt: 45, 27 Şaban 1331, 1 Ağustos 1913, 18 Temmuz 1329, Perşembe, s. 281.

⁷⁹³“Edirne Vilayetinde Tahrip Edilmiş Olan Köyler”, *Servet-i Fünûn*, No. 1164, Cilt: 45, 24 Şevval 1331, 26 Eylül 1913, 12 Eylül 1329, Perşembe, s. 464-465.

⁷⁹⁴Şevket Süreyya Aydemir, “age.”, s. 401-402.

⁷⁹⁵Zafer Toprak, “*Türkiye’de Popülizm 1908-1923*”, İstanbul 2013, s. 201-202.

⁷⁹⁶Hasan Taner Kerimoğlu, “age.”, s. 224.

⁷⁹⁷Muhiddin, “En Büyük Eksişimiz”, *Halka Doğru*, No. 6, 22 Cemaziyelahir 1331, 29 Mayıs 1913, 16 Mayıs 1329, Perşembe, s. 46-48.

vermiştir. Mecmua Şehremaneti'nin bu hamlesini takdirle karşılamıştır.⁷⁹⁸ Aynı sayıda başka bir makalede de “*Artık biraz da kendi esnafımızı düşünelim*” dedikten sonra yetişen genç neslin sadece memuriyete değil ticarete teşvik edilmesinin gerektiğini söylemiştir.⁷⁹⁹ İlerleyen zamanlarda sol hareketlerde aktif olarak bulunacak olan Ethem Nejat da Ahmed Ferit (Tek) ile birlikte çıkardığı *Yeni Fikir* mecmuasında Balkan Savaşlarını ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisini değerlendirmiştir. Burada yazdığı makalesine bakılacak olursa Ethem Nejat da hâlihazırda solcu değil milliyetçi yaklaşım içerisindedir. Makalesinde Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki yenilgisinin asıl sebebinin Türklüğünü unutmaması olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca “*Müdafaa-i Milliye yalnız silahla, topla, tüfekte, kurşunla, şarapnelle değildir.*” demiş ve asıl müdafaa-i milliyenin mektep terbiyesi ve eğitimle olabileceğini dile getirmiştir. İlerleyen satırlarda Bulgarların Balkan Savaşı hazırlıklarına değinip “*Şurada Bulgarların bu aşırı vahşi mefkûresini insanlık namına lanet etmek borç olduğunu söyledikten sonra, sırf azim ve sebatı ve gayeye doğru kemal-i sıdk ve vefa ile yürüyüşü takdir ederim. Bulgarlar en müfteris hayvanlar kadar adi davranıyorlardı. Fakat mefkûrelerinin kahramanı idiler.*” sözleriyle Bulgarların takdir ettiği yönlerine değinmiştir.⁸⁰⁰ Ethem Nejat daha önce *Tanin* gazetesinde de eğitimci kimliğiyle makaleler kaleme almıştır.⁸⁰¹ Kendisi ilerleyen zamanlarda *Kurtuluş* mecmuasında “sosyalizm” ve “proletarya” konularını inceleyen sol içerikli yazılar da yazacaktır.⁸⁰² Görüldüğü gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı aydınları Balkan yenilgisinden sonra, özellikle ekonomik bağlamda, milliyetçi bir yaklaşım içerisinde olmaya başlamışlardır. Bu tarihten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti tamamıyla millî ve çağdaş bir burjuva toplumu inşa etmek için uğraşacaktır.

⁷⁹⁸“Amele Sandığı”, *Halka Doğru*, No. 5, 15 Cemaziyelahir 1331, 22 Mayıs 1913, 9 Mayıs 1329, Perşembe, s. 38-39.

⁷⁹⁹“Esnafımız”, *Halka Doğru*, No. 5, 15 Cemaziyelahir 1331, 22 Mayıs 1913, 9 Mayıs 1329, Perşembe, s. 39-40.

⁸⁰⁰Ethem Nejat, “Müdafaa-i Milliye ve Terbiye”, *Yeni Fikir*, No. 9, Cilt: 2, 4 Rebiyülahir 1331, 13 Mart 1913, 28 Şubat 1328, Perşembe, s. 267-273.

⁸⁰¹Ethem Nejat, “Darülmuallimeyn Kongresi”, *Tanin*, No. 1050, 8 Şaban 1329, 4 Ağustos 1911, 22 Temmuz 1327, Cuma, s. 4.

⁸⁰²Ethem Nejat, “Sosyalizm ve Ferdîyetçiler”, *Kurtuluş*, No. 3, 26 Safer 1338, 20 Kasım 1919, 20 Teşrinisani 1335, Perşembe, s. 48-51. ve bkz. Ethem Nejat, “Proletarya Kimlerdir”, *Kurtuluş*, No. 1, 24 Zilhicce 1337, 20 Eylül 1919, 20 Eylül 1335, Cumartesi, s. 4-10.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MAHMUD ŞEVKET PAŞA SUİKASTINDAN (1913) SON İTTİHAT VE TERAKKİ KONGRESİ'NE (1918) KADAR GELİŞMELER

3.1. Mahmud Şevket Paşa Suikastı

23 Ocak 1913'te yapılan Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra Sadrazam Kamil Paşa istifa etmiş, yerine Mahmud Şevket Paşa geçmişti. Bununla birlikte Cemal Paşa'nın anılarında anlattıklarına göre İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhaliflerini “*bundan sonra münasebetsiz şekilde muhalefet yapmaktan vazgeçmek şartıyla*” affetmişti.⁸⁰³ Ancak Bâb-ı Âli Baskını ile İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalifleri sinmiş olsalar da karşı hareket planlamaktan vazgeçmemişlerdir. Öyle ki 11 Haziran 1913 günü Mahmud Şevket Paşa, Beyazıt Meydanı'nda suikasta uğramış ve olaydan bir saat sonra ölmüştür.⁸⁰⁴ Tunaya İtilafçı bir grubun Bâb-ı Âli Baskını'na tepki olarak bir karşı komplo sonunda suikastı gerçekleştirdiğini söylemektedir.⁸⁰⁵ Ancak Ali Birinci'nin anlatımına göre bu suikastın hala daha tam olarak açık bir izahatı yapılabilmemiş değildir.⁸⁰⁶ Olay 13 Haziran 1913 tarihli ve 1149 numaralı *Servet-i Fünûn* mecmuasında yer bulmuştur. Mecmua 11 Haziran 1913 tarihinde Osmanlı Telgraf Acentası'ndan çekilmiş bir telgrafi yayınlamıştır. Telgrafta “*Sadrazam Paşa, refakatinde yaver-i harpleri Eşref Bey ve Bahriye'den İbrahim Bey bulunduğu halde otomobil ile Harbiye Nezareti Dairesi'nden hareketle Bâb-ı Âli'ye gitmekte olduğu sırada Bayezid Çeşmesi hizasında bir cenazeye tesadüf eylemiş ve otomobil cenazenin geçirilmesine intizaran tevkif eylemiş idi. Bu anda yine orada bulunan diğer bir otomobilin önünde durmakta olan iki şahıs Mahmud Şevket Paşa üzerine revolverler ile ateş etmişlerdir. Mahmud Şevket Paşa isabet eden kurşunların tesiriyle vefat etmiş, yaveri İbrahim Bey de kurşun isabetiyle müteessiran vefat ettiği gibi Paşa'nın ağası Kazım Efendi de mecruh olmuştur.*”⁸⁰⁷ şeklinde suikast olayı anlatılmış ve Paşa'nın ölüm haberi verilmiştir. Tunaya; suikastı gerçekleştirenlerin belli olduğunu söylemiş ve isimlerini vermiştir. Tunaya'ya göre bu isimler; Çerkes Kazım, Topal Tevfik ve Abdullah Sefa'dır.⁸⁰⁸ İstanbul Muhafızı Cemal Bey; merhum Sadrazam'a parlak bir cenaze töreni

⁸⁰³Cemal Paşa, “*age.*”, s. 18.

⁸⁰⁴Ali Birinci, “*age.*”, s. 221.

⁸⁰⁵Tarık Zafer Tunaya, “*Türkiye'de Siyasal Partiler*”, İstanbul 1989, Cilt: III, s. 428.

⁸⁰⁶Ali Birinci, “*age.*”, s. 219.

⁸⁰⁷“Mahmud Şevket Paşa'nın Vefatı”, *Servet-i Fünûn*, No. 1149, Cilt: 45, 8 Recep 1331, 13 Haziran 1913, 3 Mayıs 1329, Perşembe, s. 113.

⁸⁰⁸Tarık Zafer Tunaya, “*age.*”, s. 428.

düzenlediğini söylemektedir.⁸⁰⁹ Cenaze töreni *Servet-i Fünûn* mecmuasının 20 Haziran 1913 tarihli ve 1150 numaralı nüshasında yer almıştır. Habere göre Mahmud Şevket Paşa'nın ve yaveri İbrahim Bey'in cenazeleri “*Dolmabağçe, Gazhane, Taşkışla tarikiyle Taksim Meydanı'na ve buradan Pangaltı ve Şişli tarikiyle Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne isal olunmuş ve Abide-i Hürriyet civarında ihzar olunan kabirlere ihtiram-ı lazıma ile Rahmet-i Aleyhe tevdi edilmiştir.*”⁸¹⁰ Ali Birinci'ye göre suikastın Prens Sabahaddin Bey ve Damad Salih Paşa tarafından tertip edilmiş olması ihtimali olduğu gibi, Bâb-ı Âli Baskını esnasında Yakup Cemil Bey tarafından öldürülen Nazım Paşa taraftarları tarafından işlenmiş olması ihtimali de vardır.⁸¹¹ *Tanin* gazetesi ise 18 Haziran 1913 ve 1635 numaralı nüshasında cinayetin şahsî bir intikam hissiyle işlendiği ya da sıradan bir haydutluk eseri olduğu ihtimallerini reddederek “*tertibat-ı ihtilâlkarâne neticesi*” gerçekleştirildiğini söylemiştir.⁸¹² Mustafa Suphi de daha ileri tarihte kaleme aldığı bir makalesinde suikastla ilgili olarak İttihatçıları suçlamıştır. Makalesinde “*Suikast Mahmud Şevket Paşa ile Talat, Enver, Cavid, Cemallerin aynı gün ve saatte katlolunmaları yolunda tanzim olunmuştu. İttihatçılar bunu pekiyi bildiler. Ve fırsattan istifade ile memlekette terör devri açmak ve intihapları bu sayede istedikleri gibi yaparak hükümet sandalyelerini her ne de olsa terk etmemek siyasetini takip ettiler. Muayyen aynı gün ve saatte Mahmud Şevket Paşa öldürüldü. Şu kadar ki bu zamanda, ne Talât, ne de Cavid yerlerinde yoktu. İş biçare Mahmud Şevket'in katliyle nihayet buldu. İstanbul'da ve vilâyette ne kadar muhalif partiler varsa, genç veya ihtiyar, liberal veya muhafazakâr, sosyalist veya kapitalist farksız surette toplanıp hapsolundular. Sonra bu siyasi esirler yer yer memleketin her tarafına sürüldüler.*”⁸¹³ Görüldüğü gibi Mustafa Suphi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mahmud Şevket Paşa'nın ölümüne bilerek göz yumduğunu düşünmektedir. Nitekim Mustafa Suphi'nin de dediği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti bu suikasttan rakiplerinden kurtulmak için de faydalanmıştır. Öyle ki hadiseden sonra devlet memurları arasında muhalif olarak bilinen birçok kişi dahi vazifelerinden uzaklaştırılmıştır.⁸¹⁴ Ayrıca “*Muhalefet namına memleketin muhtaç olduğu sükûnet-i efkârı kavlen, fiilen ve tahriren ihlâlâle cüreytab*

⁸⁰⁹Cemal Paşa, “*age.*”, s. 49.

⁸¹⁰“Mahmud Şevket Paşa Merhumun Cenaze Merasimi”, *Servet-i Fünûn*, No. 1150, Cilt: 45, 15 Recep 1331, 20 Haziran 1913, 6 Haziran 1329, Perşembe, s. 138.

⁸¹¹Ali Birinci, “*age.*”, s. 224-226.

⁸¹²“Cinayet-i Şeniye Tahkikatı Devam Ediyor”, *Tanin*, No. 1635, 13 Recep 1331, 18 Haziran 1913, 5 Haziran 1329, Çarşamba, s. 1.

⁸¹³Mustafa Subhi, “Kuyuş Gazetesi'ne Cevap (Türkiye İşleri)”, *Yeni Dünya*, 9 Şevval 1336, 18 Temmuz 1918, 18 Temmuz 1334, Perşembe.

⁸¹⁴Ali Birinci, “*age.*”, s. 229.

oldukları öteden beri malûm olan bazı zevat” idare-i örfiye kararıyla Sinop’a sürülmüştür. Tunaya’nın *Tanin*’den aktardığına göre bu kişilerin sayısı 203 kadardır.⁸¹⁵ Mustafa Suphi ve “İştirakçi” Hüseyin Hilmi gibi isimler de Sinop’a sürülenlerin içinde bulunduğu Bahr-i Cedid Vapuru’nda yer alacaktır. Bu arada İştirakçi Hilmi’nin çevresinden Gümülcineli İsmail Bey ve Pertev Tevfik Bey’ler de gıyaben idama mahkûm olmuşlardır. Mete Tunçay’ın da dediği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti Mahmud Şevket Paşa suikastı sonrasında yapılan tutuklamalar ve verilen cezalarla her türlü muhalefet hareketini susturduğu gibi sol hareketleri de Mütareke sonrasına kadar durdurmuştur.⁸¹⁶

3.2. Said Halim Paşa Kabinesinin Kuruluşundan Son İttihat ve Terakki Kongresi’ne Kadar Gelişmeler

Mahmud Şevket Paşa’nın öldürülmesinden sonra Osmanlı Devleti’nde çoğulcu, çok partili siyasal hayat son bulmuştur. Artık İttihat ve Terakki Cemiyeti kolaylıkla kabinelerini kurabilecektir.⁸¹⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidarı tamamen ele almasından sonra Sadaret makamına geçen ilk isim Kahire doğumlu Said Halim Paşa olmuştur. Kendisi İslamcılık akımının lider kadrosunda yer almaktadır. Said Halim Paşa kabinesini 18 Haziran 1913’te kurmuş ve Hariciye Nazırlığı görevini de üstüne almıştır. Bu kabinede Talât Bey de Dâhiliye Nazırlığı görevini üstlenmiştir. Kabine üyelerinin listesi *Tanin* gazetesinin 18 Haziran 1913 tarihli ve 1635 numaralı nüshasında yer almıştır.⁸¹⁸ İlerleyen zamanda da Enver Bey iki kez üst üste terfi ettirilerek Paşa yapılacak ve Harbiye Nazırlığı’na getirilecekti. İstanbul Muhafızı Cemal Bey de terfi ettirilip Paşa rütbesini alacaktı. Enver Bey’in Harbiye Nazırlığı’na getirilişi *Servet-i Fünûn* mecmuasında “*Harbiye Nazırı İzzet Paşa’nın istifası üzerine Harbiye Nezareti kahraman-ı hürriyet Enver Bey’in uhde-i azim ve metanetine tevdi olunmuş ve Trablusgarp’ta ve muharebe-i ahirede hidemat-ı askeriye-i fedakâranesi üzerine rütbesi mirlivalığa terfi edilmiştir.*” ifadeleriyle duyurulmuştur.⁸¹⁹ Aynı nüshada Cemal Bey’in terfii de “*zat-ı âlinin rütbe-i askeriyesi, hidemat-ı askeriyesine mebni, mirlivalığa terfi*

⁸¹⁵Tarik Zafer Tunaya, “*Türkiye’de Siyasal Partiler*”, İstanbul 2009, Cilt: 1, s. 377.

⁸¹⁶Mete Tunçay, “*age.*”, s. 37.

⁸¹⁷Tarik Zafer Tunaya, “*Türkiye’de Siyasal Partiler*”, İstanbul 1989, Cilt: III, s. 38.

⁸¹⁸“Heyet-i Cedide-i Vükela”, *Tanin*, No. 1635, 13 Recep 1331, 18 Haziran 1913, 5 Haziran 1329, Çarşamba, s. 5.

⁸¹⁹“Harbiye Nazırı Enver Paşa”, *Servet-i Fünûn*, No. 1179, Cilt: 46, 1 Safer 1332, 8 Ocak 1914, 26 Kânunuevvel 1329, Perşembe, s. 200.

olunmuştur.” şeklinde duyurulmuştur.⁸²⁰ Böylelikle Zürcher’in de dediği gibi Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talât Bey’den oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti “Triumvira”sı ortaya çıkacak ve bu “Triumvira”, yönetimde Sadaret makamından daha çok söz sahibi olacaktı.⁸²¹

Bu arada Balkan Savaşları boyunca Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan bazı Rum vatandaşların Yunan hükümetine maddi destek vermesi Osmanlı Devleti’ndeki Müslüman-Türk kesiminin tepkisine yol açmıştır. Bu tepki Osmanlı Rumlarına karşı bir iktisadî boykot hareketini beraberinde getirmiştir. Kerimoğlu’na göre Rumlara karşı boykotun ne zaman ve kimler tarafından başlatıldığı tam olarak bilinemese de hareketin İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yönlendirildiği söylenebilir.⁸²² Üstelik Balkan yenilgisinden sonra Osmanlı Devleti’ne gelmekte olan muhacirlerin sefalet içinde oluşu ve özellikle Osmanlı kamuoyunu çokça meşgul etmiş olan Girit meselesinin Yunanistan lehine çözümlenmesi Müslüman-Türk unsurun öfkelerini artırmıştır. Osmanlı basını da Yunanların Makedonya’daki Müslümanlara yaptıkları mezalimi kamuoyuna duyurarak millî ve dinî hissiyatı körüklemeye çalışmıştır.⁸²³ Ama Zafer Toprak’a göre boykotajın asıl sebebi Osmanlı donanmasını Marmara’ya hapseden Yunanistan’ın ünlü Averof zırhlısıdır. Bu zırhlının Averof adında Görüceli bir Osmanlı Rum “vatandaş”ı tarafından Yunan hükümetine hediye edilmiş olması ve Balkan Savaşı’nda Osmanlı donanmasını yenilgiye uğratmış olması Müslüman-Türk unsurda “intikam” hissini körüklemiştir.⁸²⁴ Örneğin Ankara vilayetinden Dâhiliye Nezareti’ne çekilen bir telgrafta bazı eşhas gayrimüslim mağazalarından alışveriş yapanlara “*tehdidat ve tazyikat*” icra etmişler, bu kişiler “*memurin-i inzibat*” tarafından tutuklanmışlardır.⁸²⁵ Ayrıca Dâhiliye Nezareti’nden İzmit Mutasarrıflığına çekilen başka bir şifre telgrafta “*Rumlara yapılan boykotun Bulgarlara da teşmil ettiği*” bildirilmiştir. Hatta yine telgrafa göre bazı Bulgar esnaf boykot hareketinden oldukça zarar görmüş ve bu sebeple Bulgar Sefareti tarafından Dâhiliye Nezareti’ne önlem alınması yönünde uyarıda bulunulmuştur.⁸²⁶ Görüldüğü gibi aslında temelde Averof zırhlısı meselesi sebebiyle Osmanlı Rumlarına

⁸²⁰“Cemal Paşa”, *Servet-i Fünûn*, No. 1179, Cilt: 46, 1 Safer 1332, 8 Ocak 1914, 26 Kânunuevvel 1329, Perşembe, s. 201.

⁸²¹Erik Jan Zürcher, “*age.*”, s. 169.

⁸²²Hasan Taner Kerimoğlu, “*İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*”, İstanbul 2012, s. 300.

⁸²³“Yunan Mezalimi”, *İkdam*, No. 6216, 11 Recep 1332, 11 Haziran 1914, 29 Mayıs 1330, Perşembe, s. 3.

⁸²⁴Zafer Toprak, “*Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*”, İstanbul 2012, s. 164-165.

⁸²⁵BOA, DH. KMS, 20/4, 12 Cemaziyülevvel 1332, 26 Mart 1330, 8 Nisan 1914.

⁸²⁶BOA, DH. ŞFR, 42/34, 22 Recep 1332, 3 Haziran 1330, 16 Haziran 1914.

uygulanan boykot diğer gayrimüslim unsurlara da sirayet etmiştir. Ayrıca Ekim 1908’de Avusturya ve Bulgaristan’a karşı yapılmış olan boykot gibi bu boykot hareketi de Meclis-i Mebusan seçimleri esnasından gerçekleşmiştir. Boykotla birlikte 1913 kışı ve 1914 baharında gerçekleşen seçimler de Ermeni, Rum cemaatleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında gerginliklere sebep olmuş, bu gerginlikler ise Müslümanların gayrimüslimlere karşı konumunu güçlendirmek isteyen Türk milliyetçi hareketinin faaliyetlerini meşrulaştırmıştır. Böylece boykot daha şiddetli uygulanabilmiştir. Bu boykot hareketi hakkında Y. Doğan Çetinkaya’nın “*Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*” isimli çalışmasında detaylı bilgileri bulabilmekteyiz.⁸²⁷ Boykotaj kampanyasına göre Osmanlı topraklarında ticaretin Rumların elinde olması ve Müslümanların da alışverişlerini Rum tüccarlardan yapması düşman orduları finanse etmek anlamına gelmekteydi. Bu koşullar altında Müslüman-Türk unsur uyanmalı ve ticareti ele geçirmeliydi. Dolayısıyla Zafer Toprak’ın da dediği gibi 1913-1914 yıllarında sürmüş olan bu boykot hareketi II. Meşrutiyet döneminde fikir düzeyinde ortaya çıkan “millî iktisat” düşüncesinin uygulama aşamasına geçişini sağlamıştır.⁸²⁸

3.2.1. Birinci Dünya Savaşı ve İttihat ve Terakki

1914 yılına gelindiğinde dünyada, Avrupalı devletlerin ya da Osmanlı kamuoyunda söylenildiği üzere “*düvel-i muazzama*”nın aralarındaki sömürgecilik yarışı ve artan gerginlikler dolayısıyla kutuplaşmalar meydana gelmiştir. Bu kutuplaşmalar arasındaki sürtüşmeler nedeniyle iyiden iyiye gerilmiş olan siyasi durum Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Veliahdı Franz Ferdinand’ın ve eşinin Saraybosna’da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesiyle hat safhaya çıkmıştır. Bu olay sonrasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 23 Temmuz 1914’de Sırbistan’a ultimatö vermiş, 28 Temmuz 1914’de ise Sırbistan’dan aldığı yanıtın yetersiz olduğunu öne sürerek Sırbistan’a savaş ilân etmiştir. Ertesi gün Panslavizm politikasının arkasındaki güç ve Sırbistan’ın bu politikadaki destekçisi Rusya’da da genel seferberlik ilân edilmiş, hemen arkasından 1 Ağustos 1914’de Almanya da Rusya’ya savaş ilân etmiştir. Karşılıklı savaş ilânları 3 Ağustos 1914’de Almanya’nın Fransa’ya, 5 Ağustos 1914’de ise İngiltere’nin Almanya’ya savaş ilân etmesiyle tamamlanmış, böylelikle ilk

⁸²⁷Y. Doğan Çetinkaya, “*Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*”, İstanbul 2015, s. 167-226.

⁸²⁸Zafer Toprak, “*age.*”, s. 170-172.

dünya savaşı başlamıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Almanya'nın içinde bulunduğu "İttifak" bloğu Osmanlı Devleti'ni de içine katacaktır. Sina Akşin'in anlatımına göre Osmanlı Devleti'yle ittifak girişimi ilk önce Avusturya'dan gelmiş ve Osmanlı Devleti de bu ittifaka sıcak bakmıştır. Ayrıca aynı tarihte Kayzer de Osmanlı Devleti ile ittifak yapılmasına karar verecektir. İttifak görüşmeleri Sadrazam Said Halim Paşa, Talât Bey, Enver Paşa ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey (Menteşe) tarafından kabinenin diğer üyelerinden gizli olarak yürütülmüş, 2 Ağustos 1914'de Said Halim Paşa'nın yalısında antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmanın imzalandığı gün Osmanlı Devleti genel seferberlik ilân etmiştir. Hemen ertesi gün Almanya'nın Akdeniz'de faaliyet gösteren iki gemisi, Amiral Souchon komutasındaki "Goeben" ve "Breslau" gemileri Çanakkale'ye gitme emri almıştır. Sina Akşin'e göre bu tertipten Enver Paşa'nın ve Said Halim Paşa'nın haberi vardır. Çanakkale'ye gelen bu gemiler İngiliz gemilerine arkalarından geldikleri takdirde ateş açacakları ihtarını yapmıştır. Osmanlı hükümeti ise bu gemileri satın aldığını açıklamış, isimlerini "Yavuz" ve "Midilli" olarak değiştirmiş ancak mürettebatını değiştirmemiştir. Bu gemiler 25 Ekim 1914'de Enver Paşa'dan bir "Karadeniz" seferi için izin almış ve 27 Ekim'de denize açılmışlardır. "Yavuz" ve "Midilli" 29 Ekim 1914'de Sivastopol'u bombardıman etmiş, ertesi gün de Odesa limanını topa tutmuştur. Bunun sonrasında ise 5 Kasım 1914'de İngiltere ile Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmiştir. Arkasından 11 Kasım 1914'de Osmanlı Devleti de "İtilaf" bloğuna savaş ilân etmiştir.⁸²⁹ 19 Kasım 1914 tarihli ve 314 numaralı *Sebilürreşad* mecmuasında da Padişah V. Mehmed Reşat'ın "Cihad-ı Ekber" beyannamesi yayınlanmıştır. Bu beyannamede "*müsellah bir bitarafılık içinde yaşamakta iken Karadeniz Boğazı'na torpil koymak üzere yola çıkan Rus donanması, talim ile meşgul olan donanmamızın bir kısmı üzerine aniden ateş açtı. Hukuk-u beynelmilele mugayir olan bu haksız tecavüzün Rusya canibinden tashihine intizar olunurken gerek mezkûr devlet ve gerek müttefikleri İngiltere ve Fransa devletleri, sefirlerini geri çağırarak suretiyle devletimizle münasebat-ı siyasiyelerini kat' ettiler.*" denilerek Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş aşamaları anlatılmıştır.⁸³⁰ Görüldüğü gibi beyannamede "Yavuz" ve "Midilli" gemilerinin Sivastopol ve Odesa'daki faaliyetleri anlatılmamıştır. Aynı mecmuada Padişah'ın beyannamesinden sonra Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın da bir beyannamesi yayınlanmıştır. Enver Paşa bu

⁸²⁹Sina Akşin, "age.", s. 413-424.

⁸³⁰Mehmed Reşat, "Cihad-ı Ekber Hakkında Beyanname-i Hazret-i Hilafet-penahi", *Sebilürreşad*, No. 314, Cilt: 13, 1 Muharrem 1333, 19 Kasım 1914, 6 Teşrinisani 1330, Perşembe, s. 14.

beyannamede dinî ve hamasî söylemler kullanarak Osmanlı askerlerini savaşa davet etmiştir.⁸³¹ Mete Tunçay'ın da dediği gibi, Mahmud Şevket Paşa suikastı sonrası verilen cezalar ve sürgünlerden Mondros Mütarekesi'ne kadar Türkiye'de hiçbir solcu kıpırdanış olmamıştır.⁸³² Ancak İttihat ve Terakki savaş döneminde Osmanlı sosyo-ekonomik hayatını düzenlemek için konu kapsamında değerlendirilebilecek bazı adımlar atmış, fikirler öne sürmüştür. Dolayısıyla bu fikirleri de çalışma kapsamında incelemek faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberliğin ilân edilmesinden sonra ekonomisini de savaşa hazırlamak adına bazı adımlar atmıştır. Bu adımlardan ilki “*cari, malî ve iktisadî ve adlî ve idarî (kapitülasyon) namı altındaki bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyye*”nin kaldırılması olmuştur.⁸³³ Savaşın başlamasından sonra ise ekonominin dışa kapanışı ve temel ihtiyaç maddelerinin ithal edilememesi üretim ve iâşe sorununu doğurmuştur. İttihat ve Terakki bu sorunu “liberal” ekonomi anlayışını bırakıp “müdahaleci” ekonomiye geçerek çözmeye çalışmıştır. Çünkü savaş nedeniyle serbest piyasa çökmüş ve bu yüzden devlet iktisadî yaşama doğrudan müdahale etmek gereği duymuştur.⁸³⁴ İttihat ve Terakki, daha evvel 25 Şubat 1910 Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi ile küçük esnafı Şehremaneti'nin denetiminde ve kendi çatısı altında örgütlemeye başlamıştı. Savaş yıllarında da Selânik'in kaybıyla İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nin İstanbul'a taşınmış olması örgütlenen bu Müslüman-Türk esnafın iktisadî hayattaki etkinliğini artırmıştır.⁸³⁵ Özellikle II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında hamal esnafı kâhyalığı yapmış, tecrübeli bir örgütçü olan, İttihat ve Terakki içinde de “küçük efendi” olarak bilinen Kara Kemal devlet eliyle millî tüccar yaratma konusunda önemli adımlar atmıştır.⁸³⁶ Kendisi savaş yıllarında İstanbul'un iâşesini üstlenen Heyet-i Mahsusa-i Ticarî⁸³⁷ kanalıyla giriştiği ticari faaliyetler sonucu sağladığı kazançla Anadolu Millî

⁸³¹Başkumandan Vekili Enver, “Başkumandanlık Vekâleti'nin Beyannamesi”, *Sebilürreşad*, No. 314, Cilt: 13, 1 Muharrem 1333, 19 Kasım 1914, 6 Teşrinisani 1330, Perşembe, s. 14-15.

⁸³²Tunçay sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1917'de Stockholm'de yapılacak olan bir uluslararası sosyalistler konferansına murahhas gönderme girişiminden bahsetmektedir. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gönderdiği bu murahhaslar konferansa kabul edilmemişlerdir. Bkz. Mete Tunçay, “*age.*”, s. 37.

⁸³³Mehmed Reşat, “İmtiyazat-ı Ecnebiyyenin (Kapitülasyon) İlgası Hakkında İrade-i Seniyye”, *Takvim-i Vekayi*, No. 1938, 26 Şevval 1332, 17 Eylül 1914, 4 Eylül 1330, Perşembe, s. 1.

⁸³⁴Zafer Toprak, “*age.*”, s. 174.

⁸³⁵Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti'nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, Cilt: 2, s. 371.

⁸³⁶Tarık Zafer Tunaya, “*age.*”, s. 336.

⁸³⁷Heyet hakkında detaylı bilgi için bkz. Zafer Toprak, “*İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*”, İstanbul 2016, s. 173-176.

Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi ve Milli Ekmekçi Anonim Şirketi gibi millî anonim şirketler kurmuştur.⁸³⁸

Bu oluşumlar solidarist-korporatist anlayışla kurulmuştur. İdeolojik temelleri ise yine başka bir İttihat ve Terakki Genel Merkezi üyesi olan Ali İhsan Bey tarafından atılmıştır. Ali İhsan Bey gözlerinden rahatsız olduğu için Kır Ali İhsan Bey olarak da tanınmaktadır.⁸³⁹ Kendisi 1870 yılında İstanbul'da doğmuştur. İlköğrenimini Dar'ül Tedris adlı bir okulda tamamlamış sonrasında da özel bir eğitimle İslamî bilgilerini artırmış ve Arapça öğrenmiştir. Daha sonra Harbiye Nezareti'nde kâtiplik yapmış ve bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuştur.⁸⁴⁰ Ayrıca ilerleyen zamanda İttihat ve Terakki'nin sol kanadına mensup olan Muhittin Birgen tarafından "Türk Karl Marx'ı" olarak tanıtılacaktır.⁸⁴¹ Ali İhsan Bey toplumsal örgütlenmede "meslekî temsil" esasının savunucularındandır. Kendisi bu esasa göre meslek temsilcilerinden oluşan tek bir meclis önermektedir. Bu meclis toplumdaki iş bölümünü yansıtarak dayanışmayı simgeleyecektir.⁸⁴² Ali İhsan Bey'in sadece Türk tarihini inceleyerek bu programı ortaya koyduğu söylenmekteydi. Bu sebeple Muhittin Birgen daha ileri bir tarihte "Marks, tarihi okuyarak istikbalî haber vermiştir. Ali İhsan Bey de Osmanlı tarihini okuyarak, Anadolu'nun istikbalini keşfe çıkmaktadır." diyerek Ali İhsan Bey'i bu yönüyle Karl Marx'a benzetmiştir.⁸⁴³ Muhittin Birgen'in kendisi de meslekî temsil esasını savunmaktaydı. Birgen'e göre meslekî temsil programında sınıf çatışmasının yerine sınıf dayanışmasının bulunması programı Sovyet modelinden farklı kılmaktadır.⁸⁴⁴ Üstelik Birgen meslekî temsil esasını sosyalizmin bir müessesesi olarak görmektedir.⁸⁴⁵ Muhittin Birgen ilerleyen zaman içerisinde de 1917 Bolşevik İhtilâli'nden ve sosyalizmden oldukça etkilenecektir. Öyle ki *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde yazdığı bir makalede "Memleketin ruhundan doğan şerait-i içtimaiye ve iktisadiyesine tamamen uyan bir sosyalizmdir ki taraftarıyız." diyerek sosyalizm taraftarlığını dile getirecektir.⁸⁴⁶

⁸³⁸Zafer Toprak, "age.", s. 176-177.

⁸³⁹Tarık Zafer Tunaya, "age.", s. 335.

⁸⁴⁰İloğlu, Ali İhsan (Kör) (1870-1942)", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 6, s. 1889.

⁸⁴¹Muhittin Birgen, "age.", s. 16.

⁸⁴²İlhan Tekeli-Selim İkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili-Mesleki Programı", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938*, İstanbul 1977, s. 293-294.

⁸⁴³Muhittin Birgen, "age.", s. 16.

⁸⁴⁴Zafer Toprak, "age.", s. 375.

⁸⁴⁵Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, "*Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*", Ankara 1994, s. 294.

⁸⁴⁶Muhittin Birgen, "age.", s. 20.

Bununla birlikte, Muhittin Birgen II. Meşrutiyet sonrasında kooperatifçilik sorununa da ilk değinenlerden biridir. *Halka Doğru* mecmuasında yazdığı “İmece Şirketleri” makalesinde kooperatiflerden bahsetmiştir. Birgen’e göre Anadolu köylerindeki “imece” usulünden yola çıkarak şirketler oluşturulmalı ve memlekette sanat ve ticaretin gelişmesine yardımcı olunmalıdır. Birgen bu makalesinde ayrıca “*İşte (imece şirketi) denilen şey, mesela herhangi bir mal, bir işte ticaret yapmak için bir kasaba, bir köy, bir mahalle halkının, aynı sanata gören esnafın, bir yerdeki çiftçilerin mallarını, paralarını, topraklarını bir araya getirerek el birliği ile çalışmak üzere yaptıkları şirketlere derler.*” şeklinde kooperatifin açık bir tanımını da yapmıştır.⁸⁴⁷ Muhittin Birgen “millî himaye”ye de taraftardır. 5 Haziran 1913 tarihli ve 7 numaralı *Halka Doğru* mecmuasında yazdığı makalede “*En büyük eksikimiz, bizde ticaret ve sanat sınıfının olmamasıdır. Onun için en mühim işimiz bu sınıfı yetiştirmektir. Bunu yetiştirmek için de (millî himaye) usulünü koymalıyız.*” demiş ve “millî himaye”nin “*kendi milletinden başkasıyla alışveriş etmemek*” anlamına geldiğini belirtmiştir. İlerleyen satırlarda da “*her yabancıya verilen para kendi milletinin servetinden bir miktarını azaltır.*” tespitini yapmıştır.⁸⁴⁸ Kooperatifçilik sorununa değinen tek isim Muhittin Birgen değildir. Ethem Nejat ve Mustafa Suphi gibi geleceğin solcuları da kooperatifçiliğe değinmişlerdir. Örneğin Ethem Nejat *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*’nde yazdığı makalede “*Her memleket, büyük terakkilere, sanayii, ziraatı, ticareti sayesinde mazhar olur. Ziraatta, ticarete, sanatta ilerleyen memleketler kuvvetli hükümetlere malik ve harici ve dâhili tecavüzden masun ve mesutturlar. Binaenaleyh bizim de memleketimizde mesut ve bahtiyar yaşamak için sanayide, ticarete, ziraatta terakki etmemiz icap eder.*” diyerek sanayi ve ticaretin toplumların gelişimindeki önemine değinmiştir. Sonrasında “*ticaret ve sanayie müteallik büyük teşebbüslerin*” büyük sermayeler gerektirdiğinden bahsetmiş ve kooperatifçilik yoluyla, daha düşük sermayelerle, fabrikacılığa başlanıp teşebbüslerin zamanla büyütülebileceğini dile getirmiştir.⁸⁴⁹ Mustafa Suphi de 28 Nisan 1912 tarihli ve 45 numaralı *İctihad* mecmuasında yazdığı makalesinde “teşebbüs-i şahsî” terimini

⁸⁴⁷Muhiddin, “İmece Şirketleri”, *Halka Doğru*, No. 9, 14 Recep 1331, 19 Haziran 1913, 6 Haziran 1329, Perşembe, s. 69-70.

⁸⁴⁸Muhiddin, “Millî Himaye”, *Halka Doğru*, No. 7, 29 Cemaziyelahir 1331, 5 Haziran 1913, 23 Mayıs 1329, Perşembe, s. 53-56.

⁸⁴⁹Ethem Nejat, “Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, No. 16, 15 Muharrem 1328, 27 Ocak 1910, 14 Kânunusani 1325, Perşembe, s. 552-555.

eleştirmiş ve kooperatifçiliği önermiştir.⁸⁵⁰ Zafer Toprak meslekî temsil düşüncesini ve kooperatifçiliği Fransız korporatizminin sosyo-psikolojik temelini oluşturan dayanışmacı, solidarist yaklaşımın bir bireşimi olarak nitelemiştir.⁸⁵¹ Dolayısıyla “solidarizm” ya da eski terimiyle “tesanütçülük” fikrini de incelemek bu bağlamda faydalı olacaktır.

Zafer Toprak’ın tanımıyla solidarizm, ekonomide devlet müdahaleciliğini öneren, çalışanları ve güçsüzleri gözeten sosyal mevzuatı gündemine alan, toplumsal yaşamda sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan, uzlaşma esasına dayalı organik dayanışmayı savunan, uzlaşmacı bir anlayıştır. III. Cumhuriyet Fransa’sında Radikal Parti’nin ideolojisi olan solidarizm Fransa’da da bir anlamda resmî ideoloji sayılmaktadır. Solidarizmde sınıf çatışması yerini işbirliği ve dayanışmaya bırakmıştır. Ayrıca özel mülkiyete de sahip çıkılmaktadır. Dolayısıyla solidarizm liberalizm ile sosyalizm arasında bir orta yola tekabül etmektedir.⁸⁵²

İttihat ve Terakki ideologlarından Ziya Gökalp ve Tekin Alp solidarizm düşüncesine sıkça değinmişlerdir. Örneğin Ziya Gökalp 25 Nisan 1918 tarihli ve 41 numaralı *Yeni Mecmua*’da “*Tesanütçülük, hangi içtimaî müessesenin doğru, hangisinin yanlış olduğunu gösteren içtimaî bir mihenk taşıdır.*” sözleriyle solidarizmi yorumlamıştır. Ayrıca “*Tesanüt, bir milletin bütün fertlerini gerek cemiyete, gerek biri birine bağlayan manevî bir bağdır.*” sözleriyle tesanütçülüğün toplumdaki dayanışmayı kuvvetlendirdiğini dile getirmiştir.⁸⁵³ Gökalp’in solidarizm anlayışı Emile Durkheim’den esinlenmektedir. Bu anlayışa göre solidarizmden esinlenen gerçek halkçılık, kişi özgürlükleriyle toplumsal adaleti, özel mülkiyetle toplumsal mülkiyeti uzlaştırmayı amaçlamaktadır. Toplumsal adaletin sağlanması için ise Batı iktisatçıları ve toplumbilimcileri tarafından yaygın olarak kullanılan “artık değer”den yola çıkmaktadır. Gökalp’in “fazla temettü” olarak isimlendirdiği “artık değer” toplumsal mülkiyetten doğacak olan gelirlerdir. Bu gelirlerin sosyal devlet gereği sosyal güvenliğe, parasız yatılı eğitime, hayır cemiyetlerine kullanılmasıyla topluma “içtimaî halkçılık” egemen

⁸⁵⁰Mustafa Subhi, “İktisada Dair: Tesaî Cemiyetleri”, *İctihad*, No. 45, 11 Cemaziyülevvel 1330, 28 Nisan 1912, 15 Nisan 1328, Pazar, s. 1063-1067.

⁸⁵¹Zafer Toprak, “agm.”, s. 371.

⁸⁵²Zafer Toprak, “*Türkiye’de Popülizm 1908-1923*”, İstanbul 2013, s. 92.

⁸⁵³Ziya Gökalp, “Para ve Tesanüt”, *Yeni Mecmua*, No. 41, 14 Recep 1336, 25 Nisan 1918, 25 Nisan 1334, Perşembe, s. 282-283.

olacaktır.⁸⁵⁴ Gökalp başka bir makalesinde de “*Türkler, şimdiye kadar, yabancıların icat ettiği muzır cereyanlara kapılmamış olduğu için, yalnız kendi içtihadlarının neticesi olan millî nazariyelere kıymet vermelidirler. Türk hukukundan tabiatıyla doğmuş millî bir meslek vardır ki ismine (tesanütçülük, Solidarisme) denilebilir. Fertçiler yalnız ferdî mülkiyeti, içtimacılar yalnız içtimai mülkiyeti kabul ettiği halde, tesanüdçüler, bu mülkiyetlerin her ikisini de kabul ediyorlar.*” şeklindeki yorumuyla solidarizmin millî bir düşünce olduğunu dile getirmiştir.⁸⁵⁵ Ziya Gökalp korporatizmi de benimsemiştir. Kendisi bu meslekçi görüşü de Emile Durkheim’ın korporatif modelinden esinlenerek üretmiştir. Gökalp’e göre toplumdaki iktisadî sınıfları yok etmenin yolu meslekçilikten geçmektedir. Ancak bu şekilde sınıflar yok olacak ve “içtimaî halkçılık” yani solidarizm toplumda egemen olacaktır.⁸⁵⁶ Ziya Gökalp’in meslekçiliği bu yönüyle Ali İhsan Bey’in meslekî temsil düşüncesinden ayrılmaktadır. Çünkü görüldüğü gibi Ziya Gökalp’in meslekçiliğe yaklaşımı idealist ve mistik, Ali İhsan Bey’in yaklaşımı ise materyalisttir.⁸⁵⁷ Yusuf Akçura Ziya Gökalp’in ölümü üzerine *Türk Yurdu* mecmuasında kaleme aldığı makalesinde Ziya Gökalp’in meslekçiliği için “*Onun nazarında mesail-i iktisadiyenin mastarı, ihtiyaç ve faide gibi uzvî ve maddî şeyler olmayıp, “içtimaî kıymet” mefhumudur. Bu görüş maddiyat tarihine, meslekine ve ona müstenid nikbin veya bedbin iktisadî nazariyelere, bittabi muarızdı. Ziya Bey Durkheim’a imtisalen, iktisadî meselelerden “iş bölümü” (taksim-i âmal) meselesiyle çok uğraşmıştır; meslekî taazzilerin lüzumuna kaildi. Buradan, yani meslekî taazzi meselesinden, meslekî temsil meselesine geçerek, devlet teşkilatında meslekî temsil usulünü terviç ve müdafaa ederdi. Bu suretle siyaseti iktisat üzerine kurarak, sosyalistlerin usullerine yaklaşıyordu.*” yorumunu yapmıştır.⁸⁵⁸ Görüldüğü gibi Yusuf Akçura’nın yorumuna göre Ziya Gökalp’in meslekçilik yorumu materyalizmden uzaktır. Akçura ayrıca Gökalp’in bir yönüyle sosyalistlerin usulüne de yaklaştığı yorumunu yapmaktadır. Zafer Toprak ise Ziya Gökalp’in hiçbir zaman sosyalizme sıcak bakmadığını fakat düşünce yapısını sosyalizme borçlu olduğunu söylemiştir. Toprak’a

⁸⁵⁴Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, Cilt: 2, s. 378.

⁸⁵⁵Ziya Gökalp, “Rusya’daki Türkler Ne Yapmalı?”, *Yeni Mecmua*, No. 38, 22 Cemaziyelahir 1336, 4 Nisan 1918, 4 Nisan 1334, Perşembe, s. 233-235.

⁸⁵⁶Gökalp Ziya, “İçtimaî Neviler”, *İslam Mecmuası*, No. 20, 12 Rebiyülevvel 1333, 28 Ocak 1915, 15 Kânunusani 1330, Perşembe, s. 517-523.

⁸⁵⁷İlhan Tekeli-Selim İlkin, “agm.”, s. 296.

⁸⁵⁸Akçuraoğlu Yusuf, “Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar”, *Türk Yurdu*, No. 3, Cilt: 1, Cemaziyülevvel/Cemaziyelahir 1343, Aralık 1924, Kânunuevvel 1340, s. 156-162.

göre Gökalp, utangaç bir tavırla, sosyalizan görüşlerini solidarizmin gerisine saklamıştır.⁸⁵⁹

Tekin Alp de solidarizme değinen başka bir İttihatçı düşünürdür. Örneğin 3 Ocak 1918 tarihli ve 26 numaralı *Yeni Mecmua*'da yazdığı makalesinde Rusya Bolşevik İhtilâli'ni “*Hiç şüphe yok ki Rusya’da sosyalistler nasyonalizmin revabütünü çözmekle Rus milletinin şan ve şerefini, refah ve saadetini temin etmiş olmayacak, Rusya’yı ancak içtimaî intibah icabatına riayet etmek şartıyla nasyonalizm esasına hasret bir fırka izmihlal-i tamdan kurtarabilecektir.*” sözleriyle değerlendirmiştir. Tekin Alp’a göre Rusya’da Bolşeviklerin sınıfları uzlaştırmamaları bunun yerine körükleyerek şiddete başvurmaları yanlıştır. Toplumların milliyetçilik ya da sosyalizmden doğacak olan sorunlardan korunmasının yolu “*nasyonalizm ile sosyalizm*” arasındaki solidarizmdir.⁸⁶⁰ Başka bir makalesinde de “*sosyalistlerden büsbütün başka yollardan gitmekle beraber bazen gaye hususunda sosyalistlerle birleşen tesanütçüler veyahut içtimaî islahatçılar içtimaî muvazeneye tesis hususunda yalnız bir yola malik olmak yahut bir vasıtaya müracaat etmekle iktifa etmeyip istihsalatta, inkısam ve tedavül-ü servette olsun, malların istihlâkında olsun içtimaî muvazeneye nafi olabilecek her nevi tedbire tevessül eder, hayat mücadelesinde mağlup olan halk sınıflarının imdadına yetişirler.*” şeklindeki yorumuyla tesanütçülerin gaye hususunda bazen sosyalistlerle birleşebildiğini dile getirmiştir.⁸⁶¹ Ayrıca Tekin Alp, Ziya Gökalp tarafından “fazla temettü” olarak adlandırılan toplum payına “tezayüd-i kıyem” demektedir. Görüldüğü gibi ilerleyen zaman içerisinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin “Halkçılık” umdesine de esin kaynağı olacak olan solidarizm düşüncesi İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânı tarafından da benimsenmiş bir düşüncedir.⁸⁶²

Birinci Dünya Savaşı tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de ekonomik ve toplumsal yaşamı tümüyle değiştirmiştir. Dolayısıyla İttihatçı aydınlar da gerek savaş boyunca gerek savaş sonrasında savundukları fikirlerle toplumu yeniden yapılandırmayı ve kalkındırmayı amaçlamışlardır. Ayrıca savaş “millî burjuva toplumu” oluşturmayı amaçlayan İttihat ve Terakki aydınları için de bir fırsat teşkil etmiştir.

⁸⁵⁹Zafer Toprak, “age.”, s. 171.

⁸⁶⁰Tekin Alp, “İçtimaî Siyaset: Tesanütçülük-Solidarizm”, *Yeni Mecmua*, No. 26, 20 Rebiyülevvel 1336, 3 Ocak 1918, 3 Kânunusani 1334, Perşembe, s. 517-518.

⁸⁶¹Tekin Alp, “İktisadiyat: Tesanütçülük Zevaid Vergileri”, *Yeni Mecmua*, No. 60, Cilt: 3, 29 Zilkade 1336, 5 Eylül 1918, 5 Eylül 1334, Perşembe, s. 154-155.

⁸⁶²Zafer Toprak, “agm.”, s. 381.

Savaş dolayısıyla İttihat ve Terakki, yönetimde söz sahibi olmasının da etkisiyle, millî iktisat ve iktisadî uyanış gibi politikalarını toplum üzerinde uygulayabilmiştir.⁸⁶³

3.2.2. 1917 Bolşevik İhtilâli ve Sonrası

Birinci Dünya Savaşı tüm dünyada olduğu gibi Bolşeviklerin de siyasal gündemini radikal bir şekilde değiştirmiştir. Bolşeviklerin lideri Lenin 1905 Japonya Savaşı'nda olduğu gibi savaşı devrimle sonuçlandırmayı düşünmüştür. Ancak Menşevikler yine barıştan yana olmuştur. Bununla birlikte Rus Marksist siyasetçi Plehanov'un da "*Barbar Alman ordusuna karşı*" Çarlık devletinin yanında yer almaya karar vermesi ve savaşla birlikte Rusya'da yurtseverlik dalgasının boy göstermesi planlanan devrimin ertelenmesine yol açmıştır. Üstelik II. Enternasyonal'in önde gelen bütün partileri ve önderleri savaş için kendi hükümetlerinin yanında yer alıp II. Enternasyonal'in çöküşünü ilân etmişlerdir. Bunun üzerine Bolşevik lider Lenin "devrimci yenilgicilik" adıyla yeni bir perspektif geliştirmiştir. Bu perspektife göre her ülkenin işçi sınıfları kendi hükümetlerinin yenilgisi için savaşacak, böylelikle savaşın getirdiği bunalımlardan faydalanılarak proleter devrim gerçekleştirilecekti. Bu anlayışla Bolşevikler 1916 yılının Ocak ve Şubat aylarında 100 binden fazla işçinin katıldığı ve "Kahrolsun Romanov Monarşisi", "Kahrolsun Savaş" sloganlarını attığı siyasal grevlerin örgütlenmesinde etkili olmuşlardır. Bu esnada Çarlık Rusya'sında savaşın beraberinde getirdiği açlık, sefalet, cephelerde alınan yenilgiler ve kayıplar devrimci hareketi hızlandırmıştır. Özellikle halkın aç ve yoksul durumda olması, bunun yanında savaş zenginlerinin gösterişli ve sefalet içinde yaşaması kaotik ortamı tetiklemekteydi. Tüm bu gelişmelerle birlikte "Kanlı Pazar"⁸⁶⁴ 'ın yıldönümü olan 9 Ocak'ta Petersburg'da yapılan geleneksel greve 145 bin işçi katılmıştı. Greve katılım günden güne artmakta ve grevciler tarafından savaş aleyhtarı, otokrasi aleyhtarı sloganlar atılmaktaydı. 26 Şubat'a gelindiğinde grevcilerin sayısı 200 bin civarına ulaşmıştı. Bunun üzerine Çar polislerine gösterilerin şiddetle bastırılmasını ve göstericilerin üzerine ateş açılmasını emretmiştir. Fakat bu hamle gösteriye katılanların sayısını azaltamamış bilakis katılımcıların öfkesi iyiden iyiye artmıştır. Bu arada gösterileri kontrol altına almak için görevlendirilen askerler ise yavaş yavaş göstericilerin tarafına geçmeye başlamıştı. 26 Şubat gecesi Çarlık askerleri polislerin silahsız göstericilere ateş

⁸⁶³Mithat Kadri Vural, "Savaş Yıllarında Milli Bir Burjuvazi Oluşturma Çabası Olarak "Harp Zenginleri" ve Buna Yönelik Eleştiriler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 32, İzmir 2016, s. 109.

⁸⁶⁴Bkz. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, Cilt: 2, s. 527.

açmasının üzerine silahlarını polisler doğrultmuşlar ve bu hareket devrimin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. 28 Şubat'a kadar süren olaylardan sonra 28 Şubat'ta Çar'a bağlı birlikler teslim olmuş, Çar'ın bakanları isyancılar tarafından tutuklanmıştır. Böylelikle “Şubat Devrimi” zafere ulaşmıştır.⁸⁶⁵

Edward Hallett Carr'a göre 1917 Şubat Devrimi, savaşın neden olduğu yoksunlukların ve ödenen bedelin paylaşımında açıkça görülen eşitsizliğin öfkeliendirdiği halkın kendiliğinden isyanıdır.⁸⁶⁶ Şubat Devrimi'nden sonra bir Geçici Hükümet kurulmuştur. Ancak kurulan Geçici Hükümet de uzlaşmazlığı giderememiştir. Sonunda Lenin önderliğindeki Bolşevikler işçi ve askerleri örgütleyerek 24 Ekim gecesi Geçici Hükümet'in merkezi olan Kışlık Saray'ı kuşatarak hükümetin birçok bakanını tutuklamıştır. 26 Ekim sabahında da bütün Rusya'da İşçi ve Asker Sovyetleri iktidarı ele geçirmiş ve dünya tarihinin zafer kazanan ilk proleter devrimini gerçekleştirmiştir.⁸⁶⁷ James Joll; 1917 Rus Devrimi'nin uluslararası sosyalist hareketin tarihini değiştirdiğini söylemektedir. Zira bu olayla Lenin ve Bolşevikler uluslararası sosyalist hareket içerisinde önder konumuna yükselmişlerdir. Ayrıca Bolşevik Devrimi sonrasında Lenin “Komintern” olarak da bilinen Üçüncü Enternasyonal'i kurma isteğini yerine getirebilmiş ve 2 Mart 1919'da Üçüncü Enternasyonal'i kurmuştur.⁸⁶⁸

Rusya'daki durum Osmanlı Devleti ve İttihat ve Terakki tarafından da takip edilmiştir. Örneğin *Servet-i Fünûn* mecmuasının 22 Mart 1917 tarihli ve 1340 numaralı nüshasında “Rusya'da, büyük kanlı bir ihtilâl çıktı. Cihan Harbi içinde en mühim hadisenin, bu ihtilâl-i kebir olduğu, bilatereddüd tasdik olunabilir.” denilmiş ve Çarlık'ın bir daha toparlanamayacak şekilde sarsıldığı ifade edilmiştir. Mecmua ilerleyen satırlarda “İhtilâl, Petersburg'da başlamış, ihtilâlde amele ve sosyalist fırkasıyla liberal fırkası amil olmuştur. Petersburg'da asker ihtilâlcilere iltihak etmesiyle, başta icraat-ı mütehakkimane ve müstebidanesiyle şöhret alan Dâhiliye Nazırı Protopopov bulunduğu halde nazırlar tevkif ve hapsedilmiş, Duma azasından on iki kişiden mürekkep bir hükümet-i mevkute teşkil olunmuştur.” ifadeleriyle ihtilâl

⁸⁶⁵Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İstanbul 1988, Cilt: 2, s. 542-561.

⁸⁶⁶E. H. Carr, “age.”, s. 75.

⁸⁶⁷Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İstanbul 1988, Cilt: 2, s. 581.

⁸⁶⁸James Joll, “age.”, s. 174.

hakkındaki haberleri paylaşmıştır.⁸⁶⁹ Mecmua bir başka nüshasında da “*Hükümet-i mevkute, her ne kadar bugün Rusya zimam idaresini eline almış ise de, viürud etmekte olan haberler, ihtilâlde amil olmuş olan başlıca kuvvetlerin amele ve sosyalist kuvvetleri olduğunu el-yevm Rusya’da kuvvet ve kudretin de bunlar elinde bulunduğunu gösteriyor.*” diyerek işçi ve sosyalist birliklerin yönetimde asıl söz sahibi olan kuvvetler olduğunu dile getirmiştir.⁸⁷⁰ İttihat ve Terakki erkânından Sadrazam Talât Paşa da Rusya İhtilâli’ni değerlendirmiş, Rusya ve Osmanlı Devleti’nin düşmanlığının sebebinin “*müstebid*” Çarlık hükümeti olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca “*Çarlığın devrilmesi en çok bizi sevindirdi. Özgür ve çağdaş bir devlet kurmak üzere kaderini eline alan Rus milleti ile iyi komşuluk ilişkileri içinde yaşamamız için hiçbir neden yoktur. Bu nedenle Rus ihtilâlini sevgiyle karşıladık.*” demiştir.⁸⁷¹ *Tanin* gazetesi de Bolşevik Rusya ile yapılacak Brest-Litovsk antlaşmasına ve Rusya’nın durumuna geniş yer ayırmıştır. 2 Ocak 1918 tarihli ve 3254 numaralı nüshada gazete antlaşmanın maddelerinin belirlendiğini, tarafların sadece sulh yapmakla değil ayrıca savaşın neden olduğu yıkımı onarmakla da meşgul olduklarını belirtmiştir.⁸⁷² Ayrıca gazete Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talât Paşa’nın Brest Litovsk’a ulaştığını da haber vermiştir.⁸⁷³ Gazete aynı nüshada başka bir haberde ise barış görüşmelerinin ilerlemesinden dolayı Petersburg’da büyük bir nümayiş icra edildiğini ve bu nümayişe “*yüzbinlerce amele, asker ve bahriyeli*”nin katıldığını belirtmiştir.⁸⁷⁴ Daha ileri bir tarihte *Tanin* gazetesi Lenin’in Müslümanlara hitabını yayınlamıştır. Bu hitapta Lenin “*İstanbul Müslümanlar elinde kalmalıdır.*” demektedir. Ayrıca Rusya’daki Müslüman ve Türklere özgürce yaşayabileceklerini söyleyen Lenin Avrupa emperyalizmine karşı Müslümanların ve Türklerin desteğini de istemektedir.⁸⁷⁵ Gazete 21 Ocak 1918 tarihli ve 3273 numaralı nüshasında Lenin’in bu beyannamesine dayanarak Rusya Türklerinin istiklâli konusunda ümitli olduğunu ve Bolşevik hükümetin bu talebe çok da muhalefet

⁸⁶⁹“Rus İhtilâl-i Kebiri”, *Servet-i Fünûn*, No. 1340, Cilt: 52, 28 Cemaziyülevvel 1335, 22 Mart 1917, 22 Mart 1333, Perşembe, s. 205-207.

⁸⁷⁰“Rusya İhtilâli”, *Servet-i Fünûn*, No. 1341, Cilt: 52, 5 Cemaziyelahir 1335, 29 Mart 1917, 29 Mart 1333, Perşembe, s. 227-228.

⁸⁷¹Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, “*age.*”, s. 59.

⁸⁷²“Siyasiyat: Brest Litovsk Mukarreratı”, *Tanin*, No. 3254, 18 Rebiyülevvel 1336, 2 Kânunusani 1334, 2 Ocak 1918, Çarşamba, s. 1.

⁸⁷³“Talât Paşa”, *Tanin*, No. 3254, 18 Rebiyülevvel 1336, 2 Kânunusani 1334, 2 Ocak 1918, Çarşamba, s. 1.

⁸⁷⁴“Petersburg’da Nümayiş”, *Tanin*, No. 3254, 18 Rebiyülevvel 1336, 2 Kânunusani 1334, 2 Ocak 1918, Çarşamba, s. 4.

⁸⁷⁵Lenin, “Müslümanlara Bir Hitap”, *Tanin*, No. 3266, 1 Rebiyülahir 1336, 14 Ocak 1918, 14 Kânunusani 1334, Pazartesi, s. 1.

etmeyeceklerini umut ettiğini belirtmektedir. Ayrıca “*Artık hiç şüphe edilmemelidir ki Rusya inkısama doğru yürüyor.*” şeklinde bir öngörüde bulunmuştur.⁸⁷⁶

Gazete 14 Şubat 1918 tarihli ve 3297 numaralı nüshasında da Rusya'nın sanayisini ve iktisadî durumunu övücü sözler söylemiştir. Habere göre Rusya sanayisi savaş esnasında bile ilerleme gösterebilmiştir.⁸⁷⁷ 19 Şubat 1918 tarihli ve 3302 numaralı nüshada da “*(Lenin)i cebren tevkif ve rehine olarak muhafaza etmek maksadıyla teşkil etmiş zabitanadan mürekkep bir teşkilat keşfedilmiştir.*” şeklinde Lenin'e karşı düzenlenmesi planlanan bir karşı hareketin ortaya çıkarıldığından bahsedilmiştir.⁸⁷⁸ Görüldüğü gibi İttihat ve Terakki erkânı ve *Tanin* gazetesi Rusya'nın yeni durumunu yakından takip etmiştir. Ayrıca Lenin'in beyannamesine dayanarak Bolşevik Rusya'nın Rusya Türklerine muhtariyet verebileceğine dair ümitlenmiştir. Bu arada *Tanin* gazetesi Stockholm'de toplanan sosyalist kongresine de yer ayırmıştır. Örneğin gazete 2 Haziran 1917 tarihli ve 3045 numaralı nüshada Flemenk, İskandinav, Avusturyalı, Alman sosyalistlerle birlikte İngiliz sosyalistlerin de kongreye katılma kararı aldıklarını haber vermiştir. Bu kongrede savaşın asıl sorumlusunun emperyalizm fikri olduğu belirtilmiş ve muhtariyet meseleleri ve işgal edilen toprakların durumları konuşulmuştur. Sosyalistlerin barıştan yana ümitli oldukları da belirtilmiştir.⁸⁷⁹ İttihat ve Terakki de bu kongreye katılmayı yararlı bulmuş ve delegeler göndermiştir. Ancak İttihat ve Terakki tarafından gönderilen delegeleri kongre kabul etmemiştir.⁸⁸⁰ James Joll Stockholm Kongresi'nin II. Enternasyonal'i canlandırmak için toplandığını dile getirmektedir. Ancak bu kongre savaş öncesinde, Temmuz 1914'de dağılan II. Enternasyonal'i canlandıramamıştır. Üstelik uluslararası sosyalist hareketteki bölünmelere de hizmet etmiştir. Yani Joll'ün deyimiyle “*İkinci Enternasyonal 1914 Temmuz'unda öldüyse, 1917'de Stockholm'de gömülmüştür.*”⁸⁸¹ *Tanin* gazetesi 26 Şubat 1918 tarihli ve 3309 numaralı nüshada da İtilaf Devletleri'ndeki sosyalistlerin fikirlerine yer verilmiştir.

⁸⁷⁶“Siyasiyat: Rusya Türkleri”, *Tanin*, No. 3273, 8 Rebiyülahir 1336, 21 Ocak 1918, 21 Kânunusani 1334, Pazartesi, s. 1.

⁸⁷⁷ “Rusya'da Vaziyet-i İktisadiye: Harb-i Umumî Esnasında Rus Sanayii”, *Tanin*, No. 3297, 2 Cemaziyülevvel 1336, 14 Şubat 1918, 14 Şubat 1334, Perşembe, s. 3.

⁸⁷⁸“Lenin Aleyhinde Suikast Tertibatı”, *Tanin*, No. 3302, 7 Cemaziyülevvel 1336, 19 Şubat 1918, 19 Şubat 1334, Salı, s. 2.

⁸⁷⁹“Sulha Doğru: Sosyalistlerin Mesaisi”, *Tanin*, No. 3045, 11 Şaban 1335, 2 Haziran 1917, 2 Haziran 1333, Cumartesi, s. 2. ve “Alman Sosyalistleri ve Sulh”, *Tanin*, No. 3045, 11 Şaban 1335, 2 Haziran 1917, 2 Haziran 1333, Cumartesi, s. 2.

⁸⁸⁰Mete Tunçay, “age.”, s. 37.

⁸⁸¹James Joll, “age.”, s. 175.

Gazeteye göre İtilaf sosyalistleri emperyalizm emellerinden vazgeçmeyi ve bütün memleketlerin demokratlaştırılmasını talep etmektedirler.⁸⁸²

Ahmed Emin Bey'in çıkardığı *Vakit* gazetesinde de Rusya İhtilâli'ne değinilmiştir. Gazetenin 1 Kasım 1917 tarihli ve 11 numaralı nüshasında Rusya'daki amele ve asker komitesinin hürriyet ya da arazi istemedikleri, yalnızca barış istedikleri belirtilmiştir. Habere göre askerler artık savaşmayacaklarını bildirmişlerdir.⁸⁸³ 13 Kasım 1917'de gazetede Ahmed Emin Bey tarafından kaleme alınan makalede de yeni kurulan Lenin hükümetinden bahsedildikten sonra *"Bu suretle Rusya'da İtilâf Devletleri'ne ve harp fikrine düşman bir hükümet tesis etmiştir. Bu hükümeti biz adeta yeni bir müttefik addedebiliriz. Bu ittifakın esası İtilâf Devletleri'nin (Lenin) hükümetine karşı husumetkârane bir tavır takınması gibi menfî bir şeyden ibaret değildir. İşin müspet bir ciheti vardır. O da (Lenin'in) sulh hakkında bizim beklediğimiz fikir ve gayelere tamamiyle iştirak etmesidir."* denilerek Rusya'daki son gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin lehine olduğu vurgulanmış hatta yeni Lenin hükümetiyle ittifak bile yapılabileceği söylenmiştir.⁸⁸⁴ 24 Kasım 1917'de de *"Rusya Mütareke Peşinde"* şeklinde büyük bir başlık atılmış ve Bolşevik hükümeti başkumandanının barış görüşmeleri için düşman başkumandanlıklara mütareke teklif edeceği yazılmıştır.⁸⁸⁵ Ayrıca aynı nüshada Lenin'in amele ve asker meclisinde yaptığı konuşma verilmiştir. Konuşmaya göre *"Yeni hükümet yeni kanunlar neşredecektir. Bu kanunlar yalnız Rusya için değil tekmil dünya için yeni bir devir açacaktır; yeni Rus inkılâbı bilimum memleketlerde amelenin memnuniyetle selamlamasını davet etmiştir."*⁸⁸⁶ Gazetenin daha ileri tarihli bir nüshasında, 27 Kasım 1917 tarihli ve 37 numaralı nüshada, yeni kurulan Bolşevik hükümeti ile alakalı övücü sözler söylenmiştir. Ahmed Emin Bey tarafından kaleme alınan makalede *"Bugün Petersburg'da bir (Lenin-Troçki) hükümeti mevcut bulunuyor. Bu hükümet her türlü fütuhât emellerinin aleyhindedir ve pek yüksek ve saf gayeleri vardır. Rusya'ya en müfrit sosyalizm gayelerinin icap ettirdiği tarzda bir idare şekli vermek istemekle kalmıyor, Rusya'da atılan adımlar sayesinde bütün insanîyetin*

⁸⁸²"Düşman Memleketlerde: İtilaf Sosyalistleri Arasında", *Tanin*, No. 3309, 14 Cemaziyülevvel 1336, 26 Şubat 1334, 26 Şubat 1918, Salı, s. 1.

⁸⁸³"Ruslar: Ne Hürriyet, Ne Arazi, Yalnız Sulh!", *Vakit*, No. 11, 15 Muharrem 1336, 1 Kasım 1917, 1 Teşrinisani 1333, Perşembe, s. 1.

⁸⁸⁴Ahmed Emin, "Yeni Müttefik", *Vakit*, No. 23, 27 Muharrem 1336, 13 Kasım 1917, 13 Teşrinisani 1333, Salı, s. 1.

⁸⁸⁵"Mütareke Teklifi Teeyyüd Etti", *Vakit*, No. 34, 8 Safer 1336, 24 Kasım 1917, 24 Teşrinisani 1333, Cumartesi, s. 1.

⁸⁸⁶"Lenin'in Nutku", *Vakit*, No. 34, 8 Safer 1336, 24 Kasım 1917, 24 Teşrinisani 1333, Cumartesi, s. 1.

büsbütün yeni ve mesut bir mevcudiyete mazhar olacağına ciddi surette inanıyor.” denilmiştir.⁸⁸⁷ Görüldüğü gibi özellikle *Vakit* gazetesi ve Ahmed Emin Bey Bolşevik İhtilâli’ni oldukça iyi karşılamıştır. Zaten gazete 2 Ocak 1918 tarihli ve 73 numaralı nüshasında Lenin hükümetinin Müslümanlara beyannamesini de yayınlayacaktır.⁸⁸⁸

İkdam gazetesi de Bolşevikler lehine bir yazı kaleme almıştır. 29 Kasım 1917 tarihli ve 7471 numaralı nüshada çıkan makaleye göre gazete “*Açık söyleyelim, akide itibarıyla biz, bu azami program sahibi sosyalistlerin mütalaalarını beğenemeyiz. Şu kadar var ki bunların iffet-i fikriyelerini, celadet-i medeniyelerini takdir etmemek de elden gelmez.*” demiş ve devamında barış için adım atan Bolşevikleri kutlamıştır.⁸⁸⁹ Görüldüğü gibi Bolşevik İhtilâli Osmanlı kamuoyunu oldukça meşgul etmiştir. Bolşeviklerin savaş karşıtı tutumu uzun zamandır savaşta olan Osmanlı Devleti’ni barış konusunda ümitlendirmiştir. Bu sebeple gerek İttihat ve Terakki gerek diğer Osmanlı aydınları Bolşeviklerden yana saf tutmuş ve gazetelerde Bolşevikleri ve Lenin’i öven çokça makale yer almıştır. Ancak *Sebilürreşad* mecmuasının 23 Ekim 1918 tarihli nüshasında Bolşeviklerle alakalı olumsuz görüşlere yer verilmiştir. Mecmuaya göre Bolşeviklerin Rusya Müslümanlarına tavrı Çarlık Rusya’sından daha acımasızdır. Mecmua “*senelerce esaret altında kalan milletlerin, muhtariyete nailiyet için çalışan akvam-ı muhtelifenin sosyalizm esaslarına tevfikân gösterdikleri millî hareketlere karşı Çar hükümetinden milyon derece şiddetli muhalefette bulunduğu halde, bazı matbuat Rusya İslamlarına Bolşeviklerle beraber çalışmak tavsiyesinde bulunuyorlar.*” sözleriyle Bolşeviklerin Rusya Müslümanları yararına çalışmadıklarını belirtmiş ve Bolşevikleri öven basın unsurlarını eleştirmiştir.⁸⁹⁰

3.2.3. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Son Kongresi

Birinci Dünya Savaşı George S. Harris’in deyiimiyle Osmanlı Devleti’ne öldürücü bir darbe indirmişti.⁸⁹¹ Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu İttifak bloğu

⁸⁸⁷Ahmed Emin, “Yarıncı Rusya”, *Vakit*, No. 37, 11 Safer 1336, 27 Kasım 1917, 27 Teşrinisani 1333, Salı, s. 1.

⁸⁸⁸V. Ulyanov Lenin, “(Lenin) Hükümetinin Müslümanlara Beyannamesi”, *Vakit*, No. 18 Rebiyülevvel 1336, 2 Ocak 1918, 2 Kânunusani 1334, Çarşamba, s. 1.

⁸⁸⁹“Aferin Bolşevikler!”, *İkdam*, No. 7471, 12 Safer 1336, 29 Kasım 1917, 29 Teşrinisani 1333, Perşembe, s. 1.

⁸⁹⁰Ataullah Bahaddin, “Rusya Müslümanları ve Bolşevikler”, *Sebilürreşad*, No. 375, Cilt: 15, 17 Muharrem 1337, 23 Ekim 1918, 24 Teşrinievvel 1334, Perşembe, s. 206-208.

⁸⁹¹George S. Harris, “age.”, s. 44.

savaştan mağlup çıkmıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 31 Ekim 1918’de şartları ağır bir ateşkes antlaşması olan Mondros Mütarekesi’ni imzalamak zorunda kalmıştı.

Osmanlı kamuoyunda savaşa Almanya yanında girişin ve yenilginin baş sorumlusu olarak İttihat ve Terakki görülmüştür. Mütarekeden önce Ahmed İzzet Paşa’ya Sadrazamlık⁸⁹² görevini bırakmış olan Talât Paşa da bu yenilgiden sonra İttihat ve Terakki’nin kaderini belirlemek için bir kongre çağrısında bulunmuştur. Böylelikle partinin son kongresi 1 Kasım 1918’de saat 11.00’da Merkez-i Umumî binasında toplanmıştır. Tunaya’nın yorumuna göre kongreye 120 kadar üye katılmıştır. Bu kongrede İttihat ve Terakki Fırkası’nın devam edip etmeyeceği tartışılmıştır. En son toplanılan tarihte, 5 Kasım 1918’de, İttihat ve Terakki Fırkası’nın “Teceddüd Fırkası” ismiyle yeni bir fırkaya inkılâp etmesine karar verilmiştir. “Teceddüd” ismini savunanlar arasında Muhittin Birgen ve Ömer Seyfettin gibi isimler vardır.⁸⁹³ Böylelikle İttihat ve Terakki Fırkası kapanmış, siyaset sahnesinden çekilmiştir. 5 Kasım 1918 günü de gazetelerde Talât, Enver ve Cemal Paşa’ların İstanbul’dan firar ettiği haberi çıkmıştır.⁸⁹⁴ Ancak Tunaya’nın deyişiyle İttihatçılığın gerçek “tasfiyesi” Cumhuriyet rejimi içinde 1926 İzmir Suikastı Yargılamaları sonunda gerçekleşecektir.⁸⁹⁵

⁸⁹²“Kabine Teşkil Etti”, *Tanin*, No. 3533, 7 Muharrem 1337, 14 Ekim 1918, 14 Teşrinievvel 1334, Pazartesi, s. 1.

⁸⁹³Tarık Zafer Tunaya, “age.”, s. 552-553.

⁸⁹⁴“Eski Hükümet Erkânının Firarı-Şiddetli Tedabir ve Takibat”, *Vakit*, No. 372, 29 Muharrem 1337, 5 Kasım 1918, 5 Teşrinisani 1334, Salı, s. 1.

⁸⁹⁵Tarık Zafer Tunaya, “age.”, s. 545.

SONUÇ

Paris'te 1902'de toplanan Birinci Jön Türk Kongresi'nde içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de bulunduğu Jön Türkler, Hınçak ve Taşnaksutyun gibi sol düşünceyle kendilerinden daha önce tanışmış Ermeni örgütlerle ilişki kurmaya başlamışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, kongrede yaşanan bölünmeden sonra bile bilhassa nasyonalist fikirleri daha ağır basan Taşnaksutyun komitesiyle ilişkisini devam ettirmiştir. Bununla birlikte Rus-Japon Savaşı ve 1905 Rusya İhtilâli gibi gelişmeleri de yakından takip etmiş, Rus ihtilâlcilerin sol tandanslı fikirlerine basın unsurlarında geniş yer ayırmıştır. Üstelik bu gelişmeleri Osmanlı Devleti'nde mevcut istibdat yönetimiyle kıyaslamış ve Rus sosyalist ihtilâlcilerin Çarlık istibdadını sona erdirmek için yaptıkları eylemleri takdirle karşılamıştır. İlerleyen zaman içerisinde dünyada kurulan diğer meşrutî yönetimleri de selamlayan İttihat ve Terakki, Sultan II. Abdülhamid'in hedef alındığı suikast girişimi gibi anarşi eylemleri hakkında da fikirlerini beyan etmiş, bu tarz eylemlerin gerçek sorumlusunun yine istibdadın kendisi olduğunu dile getirmiştir. Sonrasında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'yle birleşip eylemlerine hız veren Cemiyet, Meşrutiyet'in ilânının hemen öncesinde Makedonya İç Devrimci Örgütü gibi örgütlerin de sol kanatlarının desteğini arkasına alarak Sultan II. Abdülhamid'e Meşrutiyet'i ilân ettirmekte başarılı olmuştur.

Meşrutiyet'in ilânından sonra ise Cemiyet, politikalarını hayata geçirebilmek ve kendi varlığını kamuoyuna kabul ettirebilmek için zamanla daha baskıcı ve totaliter bir kimliğe bürünmeye başlamış ve Meşrutiyet'in ilânı öncesinde desteğini aldığı sol düşünceye karşı daha otoriter davranmaya başlamıştır. Öncelikle yeni oluşmakta olan Osmanlı proletaryasını denetleyici-kısıtlayıcı yasal önlemler almış, 31 Mart olayından sonra ise bu önlemleri kamuoyunun tamamını kapsayacak şekilde genişletmiştir. Cemiyet'in bu tavır değişikliği sonucunda, Osmanlı kamuoyunda Cemiyet'i Bâb-ı Âli Baskını'na kadar meşgul edecek olan bir muhalefet hareketi oluşmuştur. Hatta Cemiyet içerisinde yaşanan bölünmeler sonucunda Cemiyet'e mensup bazı isimlerin de muhalefet tarafına geçmesi, Cemiyet'e karşı muhalefeti güçlendirmiştir. Buna paralel olarak İttihat ve Terakki, baskı ve şiddetin dozunu artırarak muhalefeti susturmaya gayret göstermiştir. Hatta Cemiyet'e muhalif yazılarıyla tanınan gazetecilerin faili meçhul cinayetlere kurban gitmesi, kamuoyundaki muhalefeti artırdığı gibi sol muhalefeti de Cemiyet'e karşı daha sert bir üslup takınma konusunda

cesaretlendirmiştir. Balkan Savaşı sırasında muhalefete mağlup olup meclisteki ağırlığını kaybeden İttihat ve Terakki, ancak gerçekleştirdiği hükümet darbesi Bâb-ı Âli Baskını'yla mutlak güç haline gelebilmiştir. Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında muhaliflerine verdiği cezalarla gücünü pekiştirmiş ve ilerleyen zaman içerisinde sol faaliyetlerde yer alacak olan birçok aydını da bu cezalandırmalar kapsamında Sinop'a sürmüştür.

Birinci Dünya Savaşı boyunca İttihat ve Terakki, milli ve çağdaş bir burjuva toplumu oluşturabilmek için uğraşmıştır. Bu doğrultuda korporatizm ve solidarizm gibi fikirleri de yakından takip etmiştir. İttihat ve Terakki, 1917 Bolşevik İhtilâli'ni de yakından izlemiş, hatta Bolşevik Rusya'yı yeni müttefiki olarak görmüştür. Ayrıca Avrupa'daki sosyalistlerin savaşı bir an önce sonlandırmak ve barışı sağlamak için attıkları adımları da takip etmiştir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki gerek savaş boyunca politikalarını uygulayabilmek için gerekse savaşı sonlandırıp barışa kavuşabilmek için sol düşünceyi de takip etmiş ancak kendi otoritesine karşı herhangi bir sol muhalefete izin vermemiştir.

Kısacası İttihat ve Terakki Cemiyeti Sultan II. Abdülhamid'e ve onun istibdat yönetimine tepki olarak ortaya çıkmıştır. Cemiyet erkânı dönem içerisinde Fransa'da popüler olan pozitivizm düşüncesinden etkilenmiştir. Ancak böyle olmakla birlikte Jean Jaures gibi sosyalist önderlerin miting ve gösterilerine de katılan Cemiyet erkânı, demokratik sosyalizm gibi sol tandanslı fikirlere de yabancı kalmamıştır. Ayrıca Cemiyet, Rusya'da eğitim görmüş Hüseyinzade Ali Bey ve Yusuf Akçura gibi İttihatçı aydınlar ve ilişki kurduğu Ermeni Taşnaksutyun ve Hınçak komiteleri vasıtasıyla Rus Narodnik fikirlerini de öğrenmiştir. Hatta anarşizmin doğrudan eylem gibi yöntemlerine de zaman zaman yakınlık göstermiştir. Meşrutiyet'in ilânına giden yolda Bulgar "geniş" sosyalistlerin desteğini de arkasına almıştır. Dolayısıyla genel anlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti istibdat yönetimini sonlandırmak için sol düşünceyle de temas kurmuştur. Meşrutiyet'in ilânından sonra ise devlet aygıtına sahip olmaya başladıkça kendi politikalarını daha rahat uygulayabilmek için yavaş yavaş baskı ve şiddete yönelmeye başlamış, devlet ve kendisi için zararlı gördüğü işçi hareketleri ve sol hareketler üzerinde otoritesini güçlendirecek önlemler almıştır. Bâb-ı Âli Baskını ve Mahmud Şevket Paşa suikastı sonrasında ise mutlak otorite haline gelmiş ve kendi otoritesine karşı girişilebilecek tüm sol faaliyetleri savaş sonuna kadar susturmuştur.

Ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra tekrar canlanabilen sol faaliyetler içerisinde de daha önceden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş veya Cemiyet'i yakından takip etmiş Ethem Nejat, Mustafa Suphi ve Şefik Hüsnü (Deymer) gibi isimler yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nde sol düşüncenin ilk görüldüğü coğrafyalardan biri Makedonya'dır. İttihat ve Terakki Cemiyeti de Makedonya'da, Selânik'te büyüyüp olgunlaşmış bir örgüttür. Dolayısıyla Odabaşı'nın da dediği gibi Türk solunun tohumları, Türkiye ölçeğinin “Jakobenler Kulübü” olan İttihat ve Terakki Cemiyeti içine düşmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti solcu bir örgüt olmamakla beraber Dr. Şefik Hüsnü'nün (Deymer) de dediği gibi o dönemde kendisinden daha solda duran başka bir Türk cemiyeti yoktur.⁸⁹⁶ Üstelik Talât Paşa'nın “*Bizi ancak Socialisme d'etat* kurtarabilir.*” sözü⁸⁹⁷ ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski üyelerinden Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün “*Evvela Socialiste olmalı, maddeyi anlamalı!*” şeklinde defterine düştüğü not⁸⁹⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sol düşüncesi de ne kadar yakından takip etmiş olduğuna kanıt teşkil etmektedir.

⁸⁹⁶İ. Arda Odabaşı, “*age.*”, s. 43.

* Devlet Sosyalizmi

⁸⁹⁷Falih Rıfki Atay, “*Batış Yılları*”, İstanbul 2012, s. 98.

⁸⁹⁸İ. Arda Odabaşı, “*age.*”, s. 37.

KAYNAKLAR

A. TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

- BOA*, DH. KMS, 20/4, 12 Cemaziyülevvel 1332, 26 Mart 1330, 8 Nisan 1914.
- BOA*, DH. MKT, 810/58, 28 Şevval 1321, 4 Kânunusani 1319, 17 Ocak 1904.
- BOA*, DH. MKT, 2068/45, 27 Muharrem 1312, 19 Temmuz 1310, 31 Temmuz 1894.
- BOA*, DH. MKT, 2735/95, 16 Muharrem 1327, 25 Kânunusani 1324, 7 Şubat 1909.
- BOA*, DH. ŞFR, 42/34, 22 Recep 1332, 3 Haziran 1330, 16 Haziran 1914.
- BOA*, DH. ŞFR, 401/105, 4 Cemaziyelahir 1326, 21 Haziran 1324, 4 Temmuz 1908.
- BOA*, Y. EE, 5/106, 11 Ramazan 1319, 9 Kânunuevvel 1317, 22 Aralık 1901.
- BOA*, Y. EE. KP, 30/2959, 14 Cemaziyelahir 1324, 23 Temmuz 1322, 5 Ağustos 1906.
- BOA*, Y. PRK. AZJ, 8/94, 29 Zilhicce 1300, 19 Teşrinievvvel 1299, 31 Ekim 1883.
- BOA*, Y. PRK. AZJ, 40/47, 16 Muharrem 1318, 3 Mayıs 1316, 16 Mayıs 1900.
- BOA*, Y. PRK, DH, 14/33, 15 Zilhicce 1325, 6 Kânunusani 1323, 19 Ocak 1908.
- BOA*, Y. PRK. EŞA, 34/62, 19 Şaban 1317, 11 Kânunuevvel 1315, 23 Aralık 1899.
- BOA*, Y. PRK. EŞA, 49/48, 6 Cemaziyülevvel 1324, 15 Haziran 1322, 28 Haziran 1906.
- BOA*, Y. PRK. MK, 5/114, 29 Zilhicce 1310, 2 Temmuz 1309, 14 Temmuz 1893.
- BOA*, Y, PRK. MK, 6/21, 14 Recep 1311, 9 Kânunusani 1309, 21 Ocak 1894.
- BOA*, Y. PRK. MK, 6/87, 29 Muharrem 1313, 10 Temmuz 1311, 22 Temmuz 1895.
- BOA*, Y. PRK. MK, 22/59, 24 Zilkade 1325, 16 Kânunuevvel 1323, 29 Aralık 1907.
- BOA*, Y. PRK. PT, 20/95, 17 Zilhicce 1318, 25 Mart 1317, 7 Nisan 1901.
- BOA*, Y. PRK. TKM, 45/16, 7 Zilkade 1319, 2 Şubat 1317, 15 Şubat 1902.
- BOA*, Y. PRK. TNF, 6/12, 8 Rebiyülevvel 1316, 15 Temmuz 1314, 27 Temmuz 1898.
- BOA*, Y. PRK. UM, 44/47, 6 Recep 1316, 8 Teşrinisani 1314, 20 Kasım 1898.

B. SÜRELİ YAYINLAR

Ahenk

Beyan-ül Hak

Ceride-i Sufiye

Donanma

Hak

Halka Doğru

Halka Doğru Mecmuası

İçtihad

İfham

İkdam

İnsaniyet

İslam Mecmuası

İşçiler Gazetesi

İştirak

İttihat ve Terakki

Kadın

Köylü

Millet

New York Times

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi

Resimli Kitap

Sebilürreşad

Serbestî

Servet-i Fünûn

Şura-yı Ümmet

Takvim-i Vekayi

Tanin

Terakki

Türk Sözü

Türk Yurdu

Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası

Vakit

Volkan

Yeni Dünya

Yeni Fikir

Yeni Mecmua

C. SÜRELİ YAYINLARDA YER ALAN HABERLER ve MAKALELER

İştirak, No. 17, 4 Cemaziyelahir 1328, 13 Haziran 1910, 31 Mayıs 1326, Pazartesi, s. 259.

“(Gâve)”, *Gâve*, No. 5, 22 Zilhicce 1326, 15 Ocak 1909, 2 Kânunusani 1324, Cuma, s. 4.

- “Abdülhamid’e Atılan Bomba”, *Şura-yı Ümmet*, No. 80, 15 Cemaziyelahir 1323, 16 Ağustos 1905, 4 Ağustos 1321, Çarşamba, s. 1-2.
- “Abdülhamid Selânik’e Nasıl Gitti?”, *İkdam*, No. 5362, 11 Rebiyülahir 1327, 1 Mayıs 1909, 18 Nisan 1325, Cumartesi, s. 1-2.
- “Acıklı Cinayet ve Teessüf-i Azim”, *Ceride-i Sufiye*, No. 4, 18 Rebiyülevvel 1327, 9 Nisan 1909, 27 Mart 1325, Cuma, s. 4.
- “Açık Mektup”, *Gâve*, No. 5, 22 Zilhicce 1326, 15 Ocak 1909, 2 Kânunusani 1324, Cuma, s. 2.
- “Aferin Bolşevikler!”, *İkdam*, No. 7471, 12 Safer 1336, 29 Kasım 1917, 29 Teşrinisani 1333, Perşembe, s. 1.
- “Afv-ı Umumi”, *Tanin*, No. 1, 4 Recep 1326, 2 Ağustos 1908, 19 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 2-3.
- Ağaoğlu Ahmed, “Rus İnkılâbının En Mühim Amili”, *Yeni Mecmua*, Cilt: 2, No. 43, 28 Recep 1336, 9 Mayıs 1918, 9 Mayıs 1334, Perşembe, s. 323-324.
- Ahmed Emin, “Yarınki Rusya”, *Vakit*, No. 37, 11 Safer 1336, 27 Kasım 1917, 27 Teşrinisani 1333, Salı, s. 1.
- Ahmed Emin, “Yeni Müttefik”, *Vakit*, No. 23, 27 Muharrem 1336, 13 Kasım 1917, 13 Teşrinisani 1333, Salı, s. 1.
- Ahmed İhsan, “Merhum Ahmed Samim”, *Servet-i Fünûn*, No. 993, Cilt: 39, 9 Cemaziyelahir 1328, 16 Haziran 1910, 3 Haziran 1326, Perşembe, s. 66.
- Ahmed İhsan, “Trablusgarp”, *Servet-i Fünûn*, No. 1060, Cilt: 41, 5 Şevval 1329, 29 Eylül 1911, 15 Eylül 1327, Perşembe, s. 406.
- Ahmed Şerif, “Siyasiyat: Millî Meşrutiyet Fırkası Münasebetiyle”, *Tanin*, No. 1452, 14 Şevval 1330, 26 Eylül 1912, 13 Eylül 1328, Perşembe, s. 1.
- Akçuraoğlu, “Halka”, *Halka Doğru*, No. 22, 16 Şevval 1331, 18 Eylül 1913, 5 Eylül 1329, Perşembe, s. 169-172.
- Akçuraoğlu Yusuf, “Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar”, *Türk Yurdu*, No. 3, Cilt: 1, Cemaziyülevvel/Cemaziyelahir 1343, Aralık 1924, Kânunuevvel 1340, s. 156-162.
- Alâeddin Cemil, “Yeni Fırkalardan: Sosyalistler”, *Şura-yı Ümmet*, No. 211, 27 Safer 1328, 10 Mart 1910, 25 Şubat 1325, Perşembe, s. 8.
- Ali Canip, “Garb’a İlk Nazarlar”, *Donanma*, No. 82-34, 7 Rebiyülahir 1333, 22 Şubat 1915, 9 Şubat 1330, Pazartesi, s. 538-539.

- Ali Canip, "Sosyalizm", *İştirak*, No. 1, 15 Safer 1328, 26 Şubat 1910, 13 Şubat 1325, Cumartesi, s. 13.
- Ali Kemal, "İlk Kurban", *İkdam*, No. 5341, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 1.
- Ali Kemal, "Telaş Fenadır...", *İkdam*, No. 5355, 1 Rebiyülahir 1327, 22 Nisan 1909, 9 Nisan 1325, Perşembe, s. 1.
- "Alman Sosyalistleri ve Sulh", *Tanin*, No. 3045, 11 Şaban 1335, 2 Haziran 1917, 2 Haziran 1333, Cumartesi, s. 2.
- "Almanya'da Sosyalizmin Mucidi Karl Marx", *İştirak*, No. 20, 5 Recep 1330, 20 Haziran 1912, 7 Haziran 1328, Perşembe, s. 1.
- "Amele Sandığı", *Halka Doğru*, No. 5, 15 Cemaziyelahir 1331, 22 Mayıs 1913, 9 Mayıs 1329, Perşembe, s. 38-39.
- "Amele Sendikaları", *İttihat ve Terakki*, No. 11, 2 Şaban 1326, 30 Ağustos 1908, 17 Ağustos 1324, Pazar, s. 4.
- "Amele Sendikaları-2", *İttihat ve Terakki*, No. 17, 16 Şaban 1326, 13 Eylül 1908, 31 Ağustos 1324, Pazar, s. 4.
- "Anadolu Kıyıları", *Terakki*, No. 11.
- Asaf Nefi, "Demokrasi ve Sosyalizm", *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, No. 6, Cilt: 2, 25 Cemaziyülevvel 1327, 14 Haziran 1909, 1 Haziran 1325, Pazartesi, s. 161-171.
- "Asker vazife-i milliyesini..." *Serbestî*, No. 149, 24 Rebiyülevvel 1327, 15 Nisan 1909, 2 Nisan 1325, Perşembe, s. 1.
- Ataullah Bahaddin, "Rusya Müslümanları ve Bolşevikler", *Sebilürreşad*, No. 375, Cilt: 15, 17 Muharrem 1337, 23 Ekim 1918, 24 Teşrinievvel 1334, Perşembe, s. 206-208.
- "Avusturya Malları", *Tanin*, No. 83, 26 Ramazan 1326, 22 Ekim 1908, 9 Teşrinievvel 1324, Perşembe, s. 7.
- "Avusturya Vapurlarına Binmeyiniz!", *Tanin*, No. 71, 14 Ramazan 1326, 27 Eylül 1324, 10 Teşrin-i Evvel 1908, Cumartesi, s. 5.
- "Avusturyalı Amelenin Tatil-i Eşgali", *Tanin*, No. 16, 19 Recep 1326, 16 Ağustos 1908, 3 Ağustos 1324, Pazar, s. 3.
- Babanzade İsmail Hakkı, "Siyasiyat: Son Darbe", *Tanin*, No. 1412, 22 Şaban 1330, 5 Ağustos 1912, 23 Temmuz 1328, Pazartesi, s. 1.

- Başkumandan Vekili Enver, “Başkumandanlık Vekâleti’nin Beyannamesi”, *Sebilürreşad*, No. 314, Cilt: 13, 1 Muharrem 1333, 19 Kasım 1914, 6 Teşrinisani 1330, Perşembe, s. 14-15.
- Bedî Nuri, “Sosyalistlik Nedir?”, *Tanin*, No. 618, 13 Cemaziyülevvel 1328, 22 Mayıs 1910, 9 Mayıs 1326, Pazar, s. 3.
- “Bir Cinayet-i Feciye” *Tanin*, No. 637, 3 Cemaziyelahir 1328, 10 Haziran 1910, 28 Mayıs 1326, Cuma, s. 3.
- “Bir Kurban-ı Vatan Daha ve Hasan Fehmi”, *Serbestî*, No. 142, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 2-3.
- “Bir Mühimme-i Siyasiye: Girit’e Dair”, *Serbestî*, No. 54, 17 Zilhicce 1326, 10 Ocak 1909, 28 Kânunuevvel 1324, Pazar, s. 1.
- “Birinci Divan-ı Harb-i Örfî”, *Tanin*, No. 263, 7 Cemaziyülevvel 1327, 27 Mayıs 1909, 14 Mayıs 1325, Perşembe, s. 2.
- “Birinci Divan-ı Harb-i Örfî”, *Tanin*, No. 271, 15 Cemaziyülevvel 1327, 4 Haziran 1909, 22 Mayıs 1325, Cuma, s. 3.
- “Birinci Divan-ı Harb-i Örfî”, *Tanin*, No. 275, 19 Cemaziyülevvel 1327, 8 Haziran 1909, 26 Mayıs 1325, Salı, s. 3.
- “Birinci Divan-ı Harb-i Örfî”, *Tanin*, No. 316, 2 Recep 1327, 19 Temmuz 1909, 6 Temmuz 1325, Pazartesi, s. 3.
- “Birinci Divan-ı Harb-i Örfî”, *Tanin*, No. 319, 5 Recep 1327, 22 Temmuz 1909, 9 Temmuz 1325, Perşembe, s. 3.
- “Bosna-Hersek: Avusturya Sefirinin Notası”, *İkdam*, No. 5162, 11 Ramazan 1326, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Çarşamba, s. 2.
- “Boykotaj”, *Serbestî*, No. 24, 15 Zilkade 1326, 26 Teşrinisani 1324, 9 Aralık 1908, Çarşamba, s. 4.
- “Buhran-ı Vükela Şayiası”, *Senin*, No. 1484, 17 Zilkade 1330, 28 Ekim 1912, 15 Teşrinievvel 1328, Pazartesi, s. 2.
- “Bulgaristan İstiklâli”, *Şura-yı Ümmet*, No. 140, 10 Ramazan 1326, 6 Ekim 1908, 23 Eylül 1324, Salı, s. 4.
- “Bulgaristan İstiklâli ve Esbabı”, *Şura-yı Ümmet*, No. 3-140, 12 Ramazan 1326, 8 Ekim 1908, 25 Eylül 1324, Perşembe, s. 3.
- “Bulgaristan’ın İlân-ı İstiklâli”, *Şura-yı Ümmet*, No. 140, 10 Ramazan 1326, 6 Ekim 1908, 23 Eylül 1324, Salı, s. 1.

- “Cemal Paşa”, *Servet-i Fünûn*, No. 1179, Cilt: 46, 1 Safer 1332, 8 Ocak 1914, 26 Kânunuevvel 1329, Perşembe, s. 201.
- “Cenaze Alayı”, *İkdam*, No. 5342, 18 Rebiyülevvel 1327, 9 Nisan 1909, 27 Mart 1325, Cuma, s. 2.
- “Cinayet-i Şeniye Tahkikatı Devam Ediyor”, *Tanin*, No. 1635, 13 Recep 1331, 18 Haziran 1913, 5 Haziran 1329, Çarşamba, s. 1.
- “Cuma Selamlığında Dinamit”, *İçtihad*, No. 8, Temmuz 1905.
- “Cuma’dan başka her gün...”, *Köylü*, No. 281, 15 Recep 1327, 2 Ağustos 1909, 20 Temmuz 1325, Salı, s. 1.
- “Dahhak’ın eder mülkünü bir Gâve perişan”, *Gâve*, 22 Zilhicce 1326, 15 Ocak 1909, 2 Kânunusani 1324, Cuma, s. 1.
- “Deniz Ameleleri”, *Tanin*, No. 15, 18 Recep 1326, 15 Ağustos 1908, 2 Ağustos 1324, Cumartesi, s. 3.
- “Derviş Vahdetî Melununun Tutulması”, *Tanin*, No. 262, 6 Cemaziyülevvel 1327, 26 Mayıs 1909, 13 Mayıs 1325, Çarşamba, s. 1.
- “Devlet-i Osmaniye ve Avusturya ile Bulgaristan”, *Şura-yı Ümmet*, No. 2-141, 11 Ramazan 1326, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Salı, s. 6.
- “Dünkü Miting”, *Serbestî*, No. 54, 17 Zilhicce 1326, 10 Ocak 1909, 28 Kânunuevvel 1324, Pazar, s. 4.
- “Düşman Memleketlerde: İtilaf Sosyalistleri Arasında”, *Tanin*, No. 3309, 14 Cemaziyülevvel 1336, 26 Şubat 1334, 26 Şubat 1918, Salı, s. 1.
- “Edirne Vilayetinde Tahrip Edilmiş Olan Köyler”, *Servet-i Fünûn*, No. 1164, Cilt: 45, 24 Şevval 1331, 26 Eylül 1913, 12 Eylül 1329, Perşembe, s. 464-465.
- “Edirne’nin İstirdadı ve Tesiratrı”, *Servet-i Fünûn*, No. 1156, Cilt: 45, 27 Şaban 1331, 1 Ağustos 1913, 18 Temmuz 1329, Perşembe, s. 281.
- Enis Avni, “Osmanlı Kadınları Cemiyat Müteşekkilesi: İki Noksan”, *Kadın*, No. 17, 24 Muharrem 1327, 15 Şubat 1909, 2 Şubat 1324, Pazartesi, s. 2-5.
- “Ermenilere Dair”, *Şura-yı Ümmet*, No. 3, 1 Safer 1320, 9 Mayıs 1902, 27 Nisan 1318, Cuma, s. 2-3.
- “Ermenilerin Cemiyeti”, *Şura-yı Ümmet*, No. 3-140, 12 Ramazan 1326, 8 Ekim 1908, 25 Eylül 1324, Perşembe, s. 7.
- “Erzincan’dan:”, *Takvim-i Vekayi*, No. 188, 29 Rebiyülahir 1327, 21 Nisan 1909, 8 Nisan 1325, Çarşamba, s. 7.

- “Eski Hükümet Erkânının Firarı-Şiddetli Tedabir ve Takibat”, *Vakit*, No. 372, 29 Muharrem 1337, 5 Kasım 1918, 5 Teşrinisani 1334, Salı, s. 1.
- “Esnafımız”, *Halka Doğru*, No. 5, 15 Cemaziyelahir 1331, 22 Mayıs 1913, 9 Mayıs 1329, Perşembe, s. 39-40.
- Ethem Necdet, “Sosyalizm”, *Servet-i Fünûn*, No. 974, Cilt: 38, 22 Muharrem 1328, 3 Şubat 1910, 21 Kânunusani 1325, Perşembe, s. 186-187.
- Ethem Nejat”, “Darümuallimeyn Kongresi”, *Tanin*, No. 1050, 8 Şaban 1329, 4 Ağustos 1911, 22 Temmuz 1327, Cuma, s. 4.
- Ethem Nejat, “Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, No. 16, 15 Muharrem 1328, 27 Ocak 1910, 14 Kânunusani 1325, Perşembe, s. 552-555.
- Ethem Nejat, “Müdafaa-i Milliye ve Terbiye”, *Yeni Fikir*, No. 9, Cilt: 2, 4 Rebiyülahir 1331, 13 Mart 1913, 28 Şubat 1328, Perşembe, s. 267-273.
- Ethem Nejat, “Proletarya Kimlerdir”, *Kurtuluş*, No. 1, 24 Zilhicce 1337, 20 Eylül 1919, 20 Eylül 1335, Cumartesi, s. 4-10.
- Ethem Nejat, “Sosyalizm ve Ferdiyetçiler”, *Kurtuluş*, No. 3, 26 Safer 1338, 20 Kasım 1919, 20 Teşrinisani 1335, Perşembe, s. 48-51.
- “Evvelki akşam Adalara hareket edecek...”, *Tanin*, No. 1, 4 Recep 1326, 2 Ağustos 1908, 19 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 4.
- “Girit’in İlhakı”, *Tanin*, No. 83, 26 Ramazan 1326, 22 Ekim 1908, 9 Teşrinievvel 1324, Perşembe, s. 4.
- “Girit Meselesi”, *Ahenk*, No. 3917, 14 Cemaziyülevvel 1327, 3 Haziran 1909, 20 Mayıs 1325, Çarşamba, s. 1-2.
- “Girit Meselesi ve İngiliz Siyaseti”, *Beyan-ül Hak*, Cilt: 3, No. 66, 19 Cemaziyelahir 1328, 27 Haziran 1910, 14 Haziran 1326, Pazartesi, s. 1314-1316.
- “Girit ve Girit’in İlhakı Şayiası”, *Servet-i Fünûn*, Cilt: 36, No. 920, 21 Zilhicce 1326, 14 Ocak 1909, 1 Kânunusani 1324, Perşembe, s. 101-104.
- Gökalp Ziya, “İçtimaî Neviler”, *İslam Mecmuası*, No. 20, 12 Rebiyülevvel 1333, 28 Ocak 1915, 15 Kânunusani 1330, Perşembe, s. 517-523.
- “Grevler”, *İttihat ve Terakki*, No. 14, 9 Şaban 1326, 6 Eylül 1908, 24 Ağustos 1324, Pazar, s. 2.
- “Grevler Aleyhine Bir Kanun”, *İşçiler Gazetesi*, No.1, 19 Muharrem 1327, 10 Şubat 1909, 28 Kânunusani 1324, Salı, s. 2.

- “Grevler ve Netayici”, *İkdam*, No. 5141, 20 Şaban 1326, 16 Eylül 1908, 3 Eylül 1324, Çarşamba, s. 1.
- “Gümrük Hamallarının Tatil-i Eşgali”, *Tanin*, No. 228, 26 Saferülhayr 1327, 20 Mart 1909, 7 Mart 1325, Cumartesi, s. 3.
- “Halil Bey’in Beyanâtı”, *İkdam*, No. 5548, 17 Safer 1328, 27 Şubat 1910, 14 Şubat 1325, Pazar, s. 2.
- “Halka Doğru’nun Daimi Yazıcıları”, *Halka Doğru*, No. 24, 1 Zilkade 1331, 2 Ekim 1913, 19 Eylül 1329, Perşembe, s. 1.
- “Harbiye Nazırı Enver Paşa”, *Servet-i Fünûn*, No. 1179, Cilt: 46, 1 Safer 1332, 8 Ocak 1914, 26 Kânunuevvel 1329, Perşembe, s. 200.
- “Harp Mitingi”, *Tanin*, No. 1460, 22 Şevval 1330, 4 Ekim 1912, 21 Eylül 1328, Cuma, s. 1.
- “Her Şey Köylülerin Sırtından”, *Köylü*, No. 767, 10 Rebiyülevvel 1329, 11 Mart 1911, 26 Şubat 1326, Pazar, s. 1.
- “Heyet-i Cedide-i Vükela”, *Tanin*, No. 1635, 13 Recep 1331, 18 Haziran 1913, 5 Haziran 1329, Çarşamba, s. 5.
- Hulusi, “İslamiyet’te Sosyalizm Var mıdır?”, *Ceride-i Sufiye*, No. 24-21, 17 Cemaziyülevvel 1331, 24 Nisan 1913, 11 Nisan 1329, Perşembe, s. 1-2.
- “Hürriyet, Adalet, Müsavat”, *Servet-i Fünûn*, No. 901, 19 Recep 1326, 17 Ağustos 1908, 4 Ağustos 1324, Pazartesi.
- Hüseyin Cahit, “Girit ve Efkâr-ı Umumiye”, *Tanin*, No. 317, 3 Recep 1327, 20 Temmuz 1909, 7 Temmuz 1325, Salı, s. 1.
- Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: Heyet-i Vükelâ’nın Sükûtu”, *Tanin*, No. 194, 23 Muharrem 1327, 14 Şubat 1909, 1 Şubat 1324, Pazar, s. 1.
- Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: İlân-ı Harb”, *Tanin*, No. 1105, 7 Şevval 1329, 30 Eylül 1911, 17 Eylül 1327, Cumartesi, s.1.
- Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: İstanbul İntihabı Etrafında”, *Tanin*, No. 1165, 8 Zilhicce 1329, 29 Kasım 1911, 16 Teşrinisani 1327, Çarşamba, s. 1.
- Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: Meclis-i Mebusan’ın Küşadı”, *Tanin*, No. 1305, 2 Cemaziyelahir 1330, 19 Nisan 1912, 6 Nisan 1328, Cuma, s. 1.
- Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: Said Paşa Kabinesi”, *Tanin*, No. 1106, 8 Şevval 1329, 1 Ekim 1911, 18 Eylül 1327, Pazar, s. 1.
- Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: Tadil Teklifinden Sonra”, No. 1180, 23 Zilhicce 1329, 16 Aralık 1911, 3 Kânunuevvel 1327, Cumartesi, s. 1.

- Hüseyin Cahit, “Siyasiyat: Yeni Kabine, Eski İşler”, *Tanin*, No. 489, 1 Muharremülharam 1328, 13 Ocak 1910, 31 Kânunuevvel 1325, Perşembe, s. 1.
- Hüseyin Hilmi, “Şura-yı Ümmet’e Cevap”, *İştirak*, No. 4, 7 Rebiyülevvel 1328, 19 Mart 1910, 6 Mart 1326, Cumartesi.
- “Hüseyin Tosun Bey”, *İçtihad*, No. 8, Haziran 1905, s. 307.
- “İdare-i Örfiye’nin Lağvı”, *İktiham*, No. 148, 7 Şaban 1330, 22 Temmuz 1912, 9 Temmuz 1328, Pazartesi, s. 1.
- “İhtar”, *Serbestî*, No. 142, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 2.
- “İlân-ı Hürriyet”, *İkdam*, No. 5095, 4 Recep 1326, 1 Ağustos 1908, 19 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 2.
- “İlk Hutbe”, *İkdam*, No. 5362, 11 Rebiyülahir 1327, 1 Mayıs 1909, 18 Nisan 1325, Cumartesi, s. 1.
- İmza Mahfuzdur, “(Boykot) Yahut Ticaret Aforozu”, *Millet*, No. 71, 18 Ramazan 1326, 14 Ekim 1908, 1 Teşrinievvel 1324, Çarşamba, s. 4.
- “İngiltere Sefareti Önünde Nümayiş”, *Şura-yı Ümmet*, No. 2-141, 11 Ramazan 1326, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Salı, s. 8.
- “İngiltere Sefirinin Beyanâtı”, *Şura-yı Ümmet*, No. 2-141, 11 Ramazan 1326, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Salı, s. 6.
- “İran’da Islahat ve Nutk-u Şahî”, *İçtihad*, No. 1, Temmuz 1906, s. 2.
- “İran’da Meşrutiyet İdare”, *Şura-yı Ümmet*, No. 87, 15 Zilhicce 1323, 9 Şubat 1906, 28 Kanun-u Sanî 1321, Cuma, s. 3.
- “İstanbul’un Esnafları, Reçberleri ve Amelelerine”, *Türk Sözü*, No. 1, 29 Cemaziyülevvel 1332, 25 Nisan 1914, 12 Nisan 1330, Cumartesi, s. 8.
- “İstifa”, *Tanin*, No. 1395, 3 Şaban 1330, 18 Temmuz 1912, 5 Temmuz 1328, Perşembe, s. 2.
- “İştirak” namındaki ceride-i...” *Takvim-i Vekayi*, No. 559, 10 Cemaziyelahir 1328, 18 Haziran 1910, 5 Haziran 1326, Cumartesi, s. 2.
- “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, *Tanin*, No. 1119, 21 Şevval 1329, 14 Ekim 1911, 1 Teşrinievvel 1327, Cumartesi, s. 1.
- “İtalya ile Harp Başladı”, *Tanin*, No. 1105, 7 Şevval 1329, 30 Eylül 1911, 17 Eylül 1327, Cumartesi, s.1.
- “İttihad ve Terakki Merkezi Umumisinin Beyannamesi”, *Tanin*, No. 1459, 21 Şevval 1330, 3 Ekim 1912, 20 Eylül 1328, Perşembe, s. 1.

- “İttihad ve Terakki Fırkası”, *Tanin*, No. 535, 18 Saferülhayr 1328, 28 Şubat 1910, 15 Şubat 1325, Pazartesi, s. 2.
- “İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Dersaadet Merkezi Meclis-i İdare Azaları”, *Volkan*, No. 75, 24 Safer 1327, 16 Mart 1909, 3 Mart 1325, Salı, s. 4.
- “İttihatçılar ve Ahrar”, *Serbestî*, No. 140, 15 Rebiyülevvel 1327, 6 Nisan 1909, 24 Mart 1325, Pazartesi, s. 2.
- “Japon ve Rus Muharebesi Derslerinden Muharebelerin Muhafaza-i Sıhhati”, *Servet-i Fünûn*, No. 747, 15 Cemaziyelahir 1323, 4 Ağustos 1321, 17 Ağustos 1905, Perşembe, s. 290.
- “Kabine Teşkil Etti”, *Tanin*, No. 3533, 7 Muharrem 1337, 14 Ekim 1918, 14 Teşrinievvel 1334, Pazartesi, s. 1.
- “Kanun-u Esasî ve Meclis-i Mebusan”, *İkdam*, No. 5088, 26 Cemaziyelahir 1326, 25 Temmuz 1908, 12 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 1.
- “Kar’ın-i Kirama:”, *İştirak*, No. 18, 25 Şaban 1328, 1 Eylül 1910, 19 Ağustos 1326, Perşembe, s. 266.
- Kıbrıslızaade Şevket, “(Sada-yı Millet) Gazetesi Sermuharriri ve Müdür-i Mesulü Merhum Ahmed Samim Bay”, *İştirak*, No. 17, 4 Cemaziyelahir 1328, 13 Haziran 1910, 31 Mayıs 1326, Pazartesi, s. 208.
- Lenin, “Müslümanlara Bir Hitap”, *Tanin*, No. 3266, 1 Rebiyülahir 1336, 14 Ocak 1918, 14 Kânunusani 1334, Pazartesi, s. 1.
- “Lenin Aleyhinde Suikast Tertibatı”, *Tanin*, No. 3302, 7 Cemaziyülevvel 1336, 19 Şubat 1918, 19 Şubat 1334, Salı, s. 2.
- “Lenin’in Nutku”, *Vakit*, No. 34, 8 Safer 1336, 24 Kasım 1917, 24 Teşrinisani 1333, Cumartesi, s. 1.
- M. Rauf, “(Sosyalizm)in Şekl-i Hazır: Internationalisme”, *Resimli Kitap*, No. 14, 17 Zilkade 1327, 30 Kasım 1909, 17 Teşrinisani 1325, Salı, s. 117-126.
- “Mahkûmin”, *İkdam*, No. 5362, 11 Rebiyülahir 1327, 1 Mayıs 1909, 18 Nisan 1325, Cumartesi, s. 1.
- Mahmud Şevket, “İdare-i Örfiye Beyannamesi”, *İkdam*, No. 5358, 5 Rebiyülahir 1327, 26 Nisan 1909, 13 Nisan 1325, Pazartesi, s. 1.
- “Mahmud Şevket Paşa Merhumun Cenaze Merasimi”, *Servet-i Fünûn*, No. 1150, Cilt: 45, 15 Recep 1331, 20 Haziran 1913, 6 Haziran 1329, Perşembe, s. 138.
- “Mahmud Şevket Paşa’nın Vefatı”, *Servet-i Fünûn*, No. 1149, Cilt: 45, 8 Recep 1331, 13 Haziran 1913, 3 Mayıs 1329, Perşembe, s. 113.

- “Makedonya”, *Şura-yı Ümmet*, No. 36, 15 Cemaziyelahir 1321, 7 Eylül 1903, 26 Ağustos 1319, Pazartesi, s. 1.
- “Makedonya Meselesi”, *Şura-yı Ümmet*, No. 112, 17 Safer 1325, 1 Nisan 1907, 19 Mart 1323, Pazartesi, s. 3-4.
- “Maksad ve Meslek” *Halka Doğru Mecmuası*, No. 1, 29 Rebiyülahir 1337, 1 Şubat 1919, 1 Şubat 1335, Cumartesi, s. 1.
- “Manastır’dan:”, *Takvim-i Vekayi*, No. 188, 29 Rebiyülahir 1327, 21 Nisan 1909, 8 Nisan 1325, Çarşamba, s. 7.
- “Mavnacılar”, *İkdam*, No. 5248, 10 Zilhicce 1326, 3 Ocak 1909, 21 Kanun-u Evvel 1324, Cuma, s. 3.
- “Meclis-i Mebusan: Dördüncü Devre-i İctimaiye”, *İkdam*, No. 660, 20 Muharrem 1330, 10 Ocak 1912, 28 Kânunuevvel 1327, Çarşamba, s. 3-5.
- “Meclis-i Mebusan’da Fırkalar ve Vakıf-ı Ahval Bir Zatın Mütalaatı”, *İkdam*, No. 5438, 25 Şevval 1327, 9 Kasım 1909, 27 Teşrinievvel 1325, Salı, s. 1.
- Mehmed Cavid, “Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye”, *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, Cilt: 2, No. 6, 25 Cemaziyülevvel 1327, 14 Haziran 1909, 1 Haziran 1325, Pazartesi, s. 258-272.
- Mehmed Reşat, “Cihad-ı Ekber Hakkında Beyanname-i Hazret-i Hilafet-penahi”, *Sebilürreşad*, No. 314, Cilt: 13, 1 Muharrem 1333, 19 Kasım 1914, 6 Teşrinisani 1330, Perşembe, s. 14.
- Mehmed Reşat, “İmtiyazat-ı Ecnebiyyenin (Kapitülasyon) İlgası Hakkında İrade-i Seniyye”, *Takvim-i Vekayi*, No. 1938, 26 Şevval 1332, 17 Eylül 1914, 4 Eylül 1330, Perşembe, s. 1.
- “Mektub-u Mahsus: Cenevre’den”, *Şura-yı Ümmet*, No. 4, 15 Safer 1320, 23 Mayıs 1902, 11 Mayıs 1318, Cuma, s. 4.
- “Meslek”, *İştirak*, No. 1, 15 Safer 1328, 26 Şubat 1910, 13 Şubat 1325, Cumartesi, s. 1-2.
- “Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü tarafından...”, *Tanin*, No. 14, 17 Recep 1326, 14 Ağustos 1908, 1 Ağustos 1324, Cuma, s. 4.
- “Middle Class Revolution”, *New York Times*, 24 August, 1908.
- “Millî Meşrutiyet Fırkası’ndan:” *İfham*, No. 1, 10 Şevval 1330, 22 Eylül 1912, 9 Eylül 1328, Pazar, s. 1.
- “Miting”, *Serbestî*, No. 140, 15 Rebiyülevvel 1327, 6 Nisan 1909, 24 Mart 1325, Pazartesi, s. 1.

- “Muharebe: Rusya-Japonya”, *Şura-yı Ümmet*, No. 48, 15 Zilhicce 1321, 3 Mart 1904, 19 Şubat 1319, Perşembe, s. 1-2.
- “Muharebe ve İhtilâl”, *Şura-yı Ümmet*, No. 72, 1 Safer 1323, 6 Nisan 1905, 25 Mart 1321, Perşembe, s. 1-2.
- Muhiddin, “En Büyük Eksiğimiz”, *Halka Doğru*, No. 6, 22 Cemaziyelahir 1331, 29 Mayıs 1913, 16 Mayıs 1329, Perşembe, s. 46-48.
- Muhiddin, “İmece Şirketleri”, *Halka Doğru*, No. 9, 14 Recep 1331, 19 Haziran 1913, 6 Haziran 1329, Perşembe, s. 69-70.
- Muhiddin, “Millî Himaye”, *Halka Doğru*, No. 7, 29 Cemaziyelahir 1331, 5 Haziran 1913, 23 Mayıs 1329, Perşembe, s. 53-56.
- “Muhtar Paşa-Kamil Paşa Kabinesi”, *İktiham*, No. 148, 7 Şaban 1330, 22 Temmuz 1912, 9 Temmuz 1328, Pazartesi, s. 1.
- Mustafa Subhi, “İktisada Dair: Tesaî Cemiyetleri”, *İctihad*, No. 45, 11 Cemaziyülevvel 1330, 28 Nisan 1912, 15 Nisan 1328, Pazar, s. 1063-1067.
- Mustafa Subhi, “Kuyaş Gazetesi’ne Cevap (Türkiye İşleri)”, *Yeni Dünya*, 9 Şevval 1336, 18 Temmuz 1918, 18 Temmuz 1334, Perşembe.
- Mustafa Subhi, “Musahabe-i İktisadiye: Harbiye ve Maliye Nazırları”, *Servet-i Fünûn*, No. 1012, 24 Şevval 1328, 27 Ekim 1910, 14 Teşrinievvel 1326, Perşembe, s. 403-406.
- Mustafa Subhi, “Musahabe-i İktisadiye: Kusurlarımız ve Fransa’nın Kusurları”, *Servet-i Fünûn*, No. 1013, 1 Zilkade 1328, 3 Kasım 1910, 21 Teşrinievvel 1326, Perşembe, s. 417-419.
- Mustafa Subhi, “Sosyalizm Cereyanları”, *Hak*, No. 50, 15 Cemaziyülevvel 1330, 2 Mayıs 1912, 19 Nisan 1328, Perşembe, s. 1.
- Mustafa Subhi, “Tatil-i Eşgal”, *Servet-i Fünûn*, No. 1043, 4 Cemaziyelahir 1329, 1 Haziran 1911, 19 Mayıs 1327, Perşembe, s. 63-66.
- “Müdahale-i Ecnebiyye Meselesi”, *Şura-yı Ümmet*, No. 113, 26 Safer 1325, 10 Nisan 1907, 28 Mart 1323, Çarşamba, s. 1.
- “Müşterek Nota”, *Tanin*, No. 1456, 18 Şevval 1330, 30 Eylül 1912, 17 Eylül 1328, Pazartesi, s. 2.
- “Mütareke Teklifi Teeyyüd Etti”, *Vakit*, No. 34, 8 Safer 1336, 24 Kasım 1917, 24 Teşrinisani 1333, Cumartesi, s. 1.
- Namık, “Dâhiliye Nezareti’ne Açık Mektup”, *İştirak*, No. 18, 25 Şaban 1328, 1 Eylül 1910, 19 Ağustos 1326, Perşembe, s. 266.

- “Nasıl Ölüyorlar!”, *Şura-yı Ümmet*, No. 110, 16 Muharrem 1325, 1 Mart 1907, 16 Şubat 1322, Cuma, s. 1.
- “Ne Yapmalıyız?”, *Tanin*, No. 71, 14 Ramazan 1326, 27 Eylül 1324, 10 Teşrin-i Evvel 1908, Cumartesi, s. 4.
- “New Mine of Archaeology”, *New York Times*, 22 November, 1908.
- “Nutm-u Şahî”, *İctihad*, No.1, Temmuz 1906, s. 2-3.
- “Nümayiş”, *Şura-yı Ümmet*, No. 3-140, 12 Ramazan 1326, 8 Ekim 1908, 25 Eylül 1324, Perşembe, s. 5.
- “Nümayiş Rivayeti ve Kamil Paşa”, *İkdam*, No. 5305, 10 Safer 1327, 3 Mart 1909, 18 Şubat 1324, Çarşamba, s. 2-3.
- “Osmanlı Darülfünunu ve Dünkü Nümayiş”, *Tanin*, No. 1464, 26 Şevval 1330, 8 Ekim 1912, 25 Eylül 1328, Salı, s. 3.
- “Osmanlı İnkılâb-ı Kebîri”, *Servet-i Fünûn*, No. 901, 19 Recep 1326, 17 Ağustos 1908, 4 Ağustos 1324, Pazartesi, s. 208.
- “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi’nden”, *Tanin*, No. 248, 18 Rebiyülevvel 1327, 9 Nisan 1909, 27 Mart 1325, Cuma, s. 1.
- “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Siyasi Programı”, *Şura-yı Ümmet*, No. 140, 10 Ramazan 1326, 6 Ekim 1908, 23 Eylül 1324, Salı, s. 2.
- “Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyannamesidir”, *İnsaniyet*, No.1, 28 Zilkade 1328, 1 Aralık 1910, 18 Teşrinisani 1326, Perşembe, s. 1-2.
- “Osmanlı Sosyalist Fırkası Programıdır”, *İnsaniyet*, No.1, 28 Zilkade 1328, 1 Aralık 1910, 18 Teşrinisani 1326, Perşembe, s. 1-2.
- “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin...”, *İkdam*, No. 5117, 26 Recep 1326, 23 Ağustos 1908, 10 Ağustos 1324, Pazar, s. 3.
- “Osmanlı ve Bulgar Orduları”, *Şura-yı Ümmet*, No. 140, 10 Ramazan 1326, 6 Ekim 1908, 23 Eylül 1324, Salı, s. 8.
- Parvus, “İktisad: Türkiye, Avrupa’nın Maliye Boyunduruğu Altındadır.”, *Türk Yurdu*, No. 16, 12 Recep 1330, 27 Haziran 1912, 14 Haziran 1328, Perşembe, s. 476-484.
- Parvus, “İtalya ile İktisadî Muharebe”, *Tanin*, No. 1114, 16 Şevval 1329, 9 Ekim 1911, 26 Eylül 1327, Pazartesi, s. 3.
- Parvus, “İtalya ile İktisadî Muharebe”, *Tanin*, No. 1116, 18 Şevval 1329, 11 Ekim 1911, 28 Eylül 1327, Çarşamba, s. 3.

- “Petersburg’da Nümayiş”, *Tanin*, No. 3254, 18 Rebiyülevvel 1336, 2 Kânunusani 1334, 2 Ocak 1918, Çarşamba, s. 4.
- Rasim Haşmet, “Kahraman Niyazi: Nasıl Oldu?”, *Servet-i Fünûn*, Cilt: 35, No. 905, 29 Şaban 1326, 26 Eylül 1908, 13 Eylül 1324, Cumartesi, s. 322.
- Rasim Haşmet, “Sendikalizm’e Dair”, *Resimli Kitap*, Cilt: 4, No. 21, 4 Cemaziyelahir 1328, 13 Haziran 1910, 31 Mayıs 1326, Pazartesi, s. 655-663.
- “Reji”, *Tanin*, No. 15, 18 Recep 1326, 15 Ağustos 1908, 2 Ağustos 1324, Cumartesi, s. 3.
- Rıza Tevfik, “Musahabe-i İctihad: Mesail-i Hakikiye”, *İctihad*, No. 92-3, 23 Rebiyülevvel 1332, 19 Şubat 1914, 6 Şubat 1329, Perşembe, s. 2049-2053.
- “Rus İhtilâl-i Kebiri”, *Servet-i Fünûn*, No. 1340, Cilt: 52, 28 Cemaziyülevvel 1335, 22 Mart 1917, 22 Mart 1333, Perşembe, s. 205-207.
- “Rus Sefin-i Harbiyesi”, *Servet-i Fünûn*, No. 736, 27 Rebiyülevvel 1323, 19 Mayıs 1321, 1 Haziran 1905, Perşembe, s. 119.
- “Ruslar: Ne Hürriyet, Ne Arazi, Yalnız Sulh!”, *Vakit*, No. 11, 15 Muharrem 1336, 1 Kasım 1917, 1 Teşrinisani 1333, Perşembe, s. 1.
- “Rusya İhtilâli”, *Servet-i Fünûn*, No. 1341, Cilt: 52, 5 Cemaziyelahir 1335, 29 Mart 1917, 29 Mart 1333, Perşembe, s. 227-228.
- “Rusya İhtilâline Dair”, *Şura-yı Ümmet*, No. 82, 15 Recep 1323, 14 Eylül 1905, 2 Eylül 1321, Perşembe, s. 2-3.
- “Rusya’daki İhtilâl Hala Niçin Muvaffak Olamıyor?”, *Şura-yı Ümmet*, No. 87, 15 Zilhicce 1323, 9 Şubat 1906, 28 Kanun-u Sanî 1321, Cuma, s. 1-2.
- “Rusya İnkılâb-ı Kebîri”, *İctihad*, No. 5, Kânunusani 1908, s. 290-294.
- “Rusya’da Kıyam”, *İctihad*, No. 10, 5 Safer 1324, 31 Mart 1906, 18 Mart 1322, Cumartesi, s. 146.
- “Rusya’da Vaziyet-i İktisadiye: Harb-i Umumî Esnasında Rus Sanayii”, *Tanin*, No. 3297, 2 Cemaziyülevvel 1336, 14 Şubat 1918, 14 Şubat 1334, Perşembe, s. 3.
- “Rusya’ya Dair”, *İctihad*, No. 12, Haziran 1906, s. 178.
- “Samsun’da Terk-i Eşgal”, *İkdam*, No. 5134, 22 Şaban 1326, 18 Eylül 1908, 5 Eylül 1324, Cuma, s. 2.
- “Sandanski’nin Mecruhiyeti”, *Şura-yı Ümmet*, No. 4-140, 13 Ramazan 1326, 9 Ekim 1908, 26 Eylül 1324, Cuma, s. 4.
- “Selânik’te Neler Cereyan Etti”, *İkdam*, No. 5353, 29 Rebiyülevvel 1327, 20 Nisan 1909, 7 Nisan 1325, Salı, s. 2.

- “Selânik’te Terk-i Eşgaller”, *İkdam*, No. 5138, 18 Şaban 1326, 13 Eylül 1908, 31 Ağustos 1324, Pazar, s. 3.
- “Serbestî-i matbuatın...”, *İkdam*, No. 5341, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 1.
- “Serbestî-i matbuatın ilk...”, *Serbestî*, No. 142, 17 Rebiyülevvel 1327, 8 Nisan 1909, 26 Mart 1325, Perşembe, s. 1.
- “Siyasiyat: Brest Litovsk Mukarreratı”, *Tanin*, No. 3254, 18 Rebiyülevvel 1336, 2 Kânunusani 1334, 2 Ocak 1918, Çarşamba, s. 1.
- “Siyasiyat: Harb?”, *Tanin*, No. 1458, 20 Şevval 1330, 2 Ekim 1912, 19 Eylül 1328, Çarşamba, s. 1.
- “Siyasiyat: Hele Şükür!”, *Tanin*, No. 1465, 27 Şevval 1330, 9 Ekim 1912, 26 Eylül 1328, Çarşamba, s. 1.
- “Siyasiyat: Rusya Türkleri”, *Tanin*, No. 3273, 8 Rebiyülahir 1336, 21 Ocak 1918, 21 Kânunusani 1334, Pazartesi, s. 1.
- “Sulh Konferansı”, *Servet-i Fünûn*, No. 429, Cilt: 17, 21 Muharrem 1317, 1 Haziran 1899, 20 Mayıs 1315, Perşembe, s. 101-102.
- “Sulha Doğru: Sosyalistlerin Mesaisi”, *Tanin*, No. 3045, 11 Şaban 1335, 2 Haziran 1917, 2 Haziran 1333, Cumartesi, s. 2.
- “Suret-i İrade-i Seniyye”, *İkdam*, No. 5347, 23 Rebiyülevvel 1327, 14 Nisan 1909, 1 Nisan 1325, Çarşamba, s. 1.
- Süleyman Paşazade Sami, “Açık Notlar: İlaveler, Nümayişler”, *Tanin*, No. 70, 13 Ramazan 1326, 9 Ekim 1908, 26 Eylül 1324, Cuma, s. 6-7.
- “Şark Meselesine Dair”, *Şura-yı Ümmet*, No. 19, 1 Şevval 1320, 1 Ocak 1903, 19 Kanun-u Evvel 1318, Çarşamba, s. 1.
- “Şark Şimendiferleri”, *Tanin*, No. 51, 24 Şaban 1326, 7 Eylül 1324, 20 Eylül 1908, Pazar, s. 7.
- “Şehid-i Hürriyetin Cenaze Merasiminde”, *İkdam*, No. 5342, 18 Rebiyülevvel 1327, 9 Nisan 1909, 27 Mart 1325, Cuma, s. 1-2.
- “Şura-yı Ümmet ve Tanin:”, *İkdam*, No. 5348, 24 Rebiyülevvel 1327, 15 Nisan 1909, 2 Nisan 1325, Perşembe, s. 2.
- “Tahliye”, *İkdam*, No. 5362, 11 Rebiyülahir 1327, 1 Mayıs 1909, 18 Nisan 1325, Cumartesi, s. 1.
- “Talât Paşa”, *Tanin*, No. 3254, 18 Rebiyülevvel 1336, 2 Kânunusani 1334, 2 Ocak 1918, Çarşamba, s. 1.

- “Taşra Halkına”, *Türk Sözü*, No. 1, 29 Cemaziyülevvel 1332, 25 Nisan 1914, 12 Nisan 1330, Cumartesi, s. 8.
- “Tatil-i Eşgal”, *Tanin*, No. 20, 23 Recep 1326, 20 Ağustos 1908, 7 Ağustos 1324, Perşembe, s. 4.
- “Teessür ve Taziyet”, *Beyan-ül Hak*, No. 64, Cilt: 3, 5 Cemaziyelahir 1328, 13 Haziran 1910, 31 Mayıs 1326, Pazartesi, s. 1285.
- Tekin Alp, “İçtimaî Siyaset: Tesanütçülük-Solidarizm”, *Yeni Mecmua*, No. 26, 20 Rebiyülevvel 1336, 3 Ocak 1918, 3 Kânunusani 1334, Perşembe, s. 517-518.
- Tekin Alp, “İktisadiyat: Tesanütçülük Demokrasinin Gayesi”, *Yeni Mecmua*, No. 56, Cilt: 3, 1 Zilkade 1336, 8 Ağustos 1918, 8 Ağustos 1334, Perşembe, s. 67-68.
- Tekin Alp, “İktisadiyat: Tesanütçülük Zevaid Vergileri”, *Yeni Mecmua*, No. 60, Cilt: 3, 29 Zilkade 1336, 5 Eylül 1918, 5 Eylül 1334, Perşembe, s. 154-155.
- “Tevfik Paşa’ya Teklif”, *Tanin*, No. 1395, 3 Şaban 1330, 18 Temmuz 1912, 5 Temmuz 1328, Perşembe, s. 2.
- “Tortured Two Years in a Turkish Cage”, *New York Times*, 19 January, 1908.
- “Unutulmaz Bir Hatıra Memleketimizin Dünkü Hali”, *İkdam*, No. 5088, 26 Cemaziyelahir 1326, 25 Temmuz 1908, 12 Temmuz 1324, Cumartesi, s. 1.
- V. Ulyanov Lenin, “(Lenin) Hükümetinin Müslümanlara Beyannamesi”, *Vakit*, No. 18 Rebiyülevvel 1336, 2 Ocak 1918, 2 Kânunusani 1334, Çarşamba, s. 1.
- “Ya Devlet Başa, Ya Kuzgun Leşel!”, *Tanin*, No. 1463, 15 Şevval 1330, 7 Ekim 1912, 24 Eylül 1328, Pazartesi, s. 1.
- “Yeni Ahrar Fırkası”, *Tanin*, No. 452, 22 Zilkade 1327, 5 Aralık 1909, 22 Teşrinisani 1325, Pazar, s. 2-3.
- “Yeni Bir Fırka”, *Tanin*, No. 1158, 1 Zilhicce 1329, 22 Kasım 1911, 9 Teşrinisani 1327, Çarşamba, s. 3.
- “Yeni Fırka”, *İkdam*, No. 5543, 12 Safer 1328, 22 Şubat 1910, 9 Şubat 1325, Salı, s. 1.
- “Yeni Sadrazam”, *İkdam*, No. 5347, 23 Rebiyülevvel 1327, 14 Nisan 1909, 1 Nisan 1325, Çarşamba, s. 1.
- “Yuha!”, *Tanin*, No. 4, 7 Recep 1326, 4 Ağustos 1908, 22 Temmuz 1324, Salı, s. 4.
- “Yunan Mezalimi”, *İkdam*, No. 6216, 11 Recep 1332, 11 Haziran 1914, 29 Mayıs 1330, Perşembe, s. 3.
- Yusuf Akçura, “Lef Nikolayeviç Tolstoy”, *Resimli Kitap*, No. 32, Zilkade 1329, Kasım 1911, Teşrinisani 1327, s. 746-754.

“Zaptiye Nezareti”, *Servet-i Fünûn*, No. 901, 19 Recep 1326, 17 Ağustos 1908, 4 Ağustos 1324, Pazartesi, s. 267.

Ziya Gökalp, “İçtimaiyat: Türkçülük Nasıl Doğdu?”, *Yeni Mecmua*, Cilt: 2, No. 40, 7 Recep 1336, 18 Nisan 1918, 18 Nisan 1334, Perşembe, s. 262-263.

Ziya Gökalp, “Para ve Tesanüt”, *Yeni Mecmua*, No. 41, 14 Recep 1336, 25 Nisan 1918, 25 Nisan 1334, Perşembe, s. 282-283.

D. KİTAP VE MAKALELER

“İloğlu, Ali İhsan (Kör) (1870-1942)”, (1988). *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 6, 1889.

Mustafa Suphi ve Yoldaşları, (1977). Güncel Yayınlar, İstanbul.

“Refik Nevzad (1847-1952)”, (1988). *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 6, 1826.

“Resneli Niyazi (1873-1913)”, (1988). *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 6, 1824.

II. Meşrutiyet’in İlk Yılı 23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909, (2018). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Ada, T. (2010). *Adnan Adıvar: Hayatı ve Kişiliği*, İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri, İstanbul.

Adanır, F. (1975). “Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof’un Anılarında II. Meşrutiyet”, *Birikim*, Sayı: 9, 14-26.

Adanır, F. (2000). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. M. Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim, 33-72.

Ağaoğlu, S. (2011). *Babamın Arkadaşları*, İletişim, İstanbul.

Ahmad, F. (2016). *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak, İstanbul.

Ahmad, F. (2017). “Jön Türk Dönemi (1908-1918) İle İlgili Değerlendirmeler”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. S. Akşin-S. Balcı-B. Ünlü, İletişim, 19-38.

Ahmad, F. (2000) “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. M. Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim, 13-32.

Ahmet Rıza (2001). *Anılar*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.

Akal, E. (2002). *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV, İstanbul.

- Akal, E. (2008). "Mustafa Suphi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, ed. Murat Gültekingil, İletişim, Cilt: 8, 138-164.
- Akşin, S. (1972). *31 Mart Olayı*, Sinan Yayınları, İstanbul.
- Akşin, S. (2014). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Aktan, C. C.-Dileyici, D-Saraç, Ö. (2003). "Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları -II-", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, 1-20.
- Alangu, T. (2017). *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Alkan, M. Ö. (1988). "II. Meşrutiyet'te İstanbul'da Sosyalist Basın ve Sosyalist Yayınlar", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 6, s. 1834-1835.
- Alkan, M. Ö. (1988). "Baha Tevfik ve Siyasal Düşünüşü", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 6, s. 1814-1815.
- Alkan, M. Ö. (1980). "Bir İttihat ve Terakki Muhalifi Olarak Liberal-Sosyalist Hilmi", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 14, Sayı: 81, 47-51.
- Alkan, N. (2008). "Emanuel Karasu ve II. Abdülhamid", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, 179-195.
- Arai, M. (2008). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İletişim, İstanbul.
- Arıkan, Z. (2017). "24 Temmuz 1908'e İzmir'den Bakış", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. S. Akşin-S. Balcı-B. Ünlü, İletişim, s. 366.
- Armaoğlu, F. (1983). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Aslan, T. (2011). "II. Meşrutiyet Dönemi İşçi Hareketleri ve Bu Hareketlerin Meydana Getirdiği Sorunlar Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:25. 33-65.
- Aslan, Y. (1997). *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Atay, F. R. (2012). *Batış Yılları*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- Aybars, E. (1983). "Makedonya ve II. Meşrutiyet", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 1, 107-111.
- Aydemir, Ş. S. (1972). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1860-1908*, Cilt: I, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- Aydemir, Ş. S. (1972). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1860-1908*, Cilt: II, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aydemir, Ş. S. (2016). *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Babacan, H. (2014). *Mehmed Talât Paşa 1874-1921*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Baer, M. D. (2010). *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks*, Stanford University Press, California.
- Baktıaya, A. (2007). "19. Yüzyıl Sonlarında Anarşist Terör, "Toplumun Anarşistlere Karşı Korunması Konferansı (1898)" ve Osmanlı Devleti", *Bilgi ve Bellek*, Sayı: 8, 43-55.
- Bayar, C. (1997). *Ben de Yazdım: Millî Mücadeleye Gidiş*, Cilt: 1, Sabah Kitapları, İstanbul.
- Baydar, O. (1988). "'İştirakçi" Hilmi", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 6, s. 1822-1823.
- Bayur, Y. H. (1983). *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Berkes, N. (2002). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak, İstanbul.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bleda, M. Ş. (1979). *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Birecikli, İ. B. (2009). "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, 95-122.
- Birgen, M. (2009). *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*, Cilt: 1, haz. Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Birinci, A. (2012). *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh, İstanbul.
- Boratav, K. (1988). "Georgi Valentinoviç Plehanov (1856-1918)", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 2, s. 502-503.
- Carr, E. H. (2016). *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt: 1, Metis Yayınları, İstanbul.
- Cemal Paşa (2017). *Hatıralar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cengiz, H. E. (2018). *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cerrahoğlu, A. (1968). *Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925)*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul.
- Cezani, B. (2014). *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*, Kaynak, İstanbul.

- Çapanoğlu, M. S. (1964). *Türkiye’de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yayınevi, İstanbul.
- Çavdar, T. (1995). *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Çetinkaya, Y. D. (2004). *1908 Osmanlı Boykotu*, İletişim, İstanbul.
- Çetinkaya, Y. D. (2015). *Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, İletişim, İstanbul.
- Dumont, P. (2000). “Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selânik İşçi Federasyonu” *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. M. Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İletişim, 73-112.
- Ergut, F. (2012). *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim, İstanbul.
- Erkek, M. S. (2012). *Bir Meşrutiyet Aydını: Ethem Nejat 1887-1921*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Eroğlu, N. (2008). *İttihatçuların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, Ötüken, İstanbul.
- Eyicil, A. (2004). *Doktor Nâzım Bey 1872-1926*, Gün Yayıncılık, Ankara.
- Georgeon, F. (2014). “Müslüman ve Dönme Selânik”, *Selânik 1850-1918*, der. Gilles Veinstein, İletişim, 133-150.
- Georgeon, F. (1996). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Gürün, K. (2012). *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Güzel, Ş. (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Hareketi ve Grevler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 3, 803-830.
- Güzel, M. Ş. (1996). *Türkiye’de İşçi Hareketi 1908-1914*, Kaynak, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim, İstanbul.
- Harris, G. S. (1976). *Türkiye’de Komünizmin Kaynakları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Haspolat, E. (2011). “Meşrutiyet’in Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 47, 557-584.
- Haupt, G.-Dumont, P. (1977). *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, Gözlem Yayınları, İstanbul.

- Joll, J. (2002). *II. Enternasyonal*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Kabacalı, A. (2016). *Talât Paşa'nın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kabakçı, E. (2008). "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 11, 41-60.
- Kadri, H. K. (2000). *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Karabulut, U. (2014). *İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü (1908-1912)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Karabulut, U.-Özkul, Ö. F. (2017). "II. Meşrutiyetin İlanından Tatil-i Eşgal Kanunu'na (1909) Osmanlı Payitahtında İşçi Hareketleri", *Belgi*, Sayı: 14, 568-579.
- Kansu, A. (2015). *1908 Devrimi*, İletişim, İstanbul.
- Kansu, A. (2016). *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İletişim, İstanbul.
- Karabekir, K. (2011). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karagöz, E. (2005). *Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri 1878-1921*, AsyaŞafak Yayınları, İstanbul.
- Karakışla, Y. S. (2017). *Eski İnsanlar Eski Cemiyetler: Osmanlı Toplumsal Tarihi Çalışmaları (1904-1926)*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Karakışla, Y. S. (2015). *Eski Zamanlar Eski İnsanlar: Osmanlı Toplumsal Tarihi Üzerine Yazılar (1876-1926)*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Karakışla, Y. S. (2017). "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, der. D. Quataert ve Erik Jan Zürcher, İletişim, 27-54.
- Kars, H. Z. (1997). *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, Kaynak, İstanbul.
- Kerimoğlu, H. T. (2012). *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*, Libra Kitap, İstanbul.
- Kerimoğlu, H. T. (2015). *Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914*, Libra Kitap, İstanbul.
- Kılıç, S. (2002). "İran'da İlk Anayasal Hareket "1906 Meşrutiyeti"", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XX, Sayı: 32, 143-161.
- Kırlı, C. (1999/2000). "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 83, 58-79.

- Kızılkaya, O.-İlyas, A. (2013). “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Solidarist Korporatizmin Türk Sosyal Hayatına Yansıması”, *Turkish Studies*, Cilt: 8, Sayı: 11, 203-217.
- Kocabaşoğlu, U.-Berge, M. (1994). *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, Kebikeç, Ankara.
- Koç, Y. (2003). *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*, Kaynak, İstanbul.
- Koloğlu, O. (1999). *Osmanlı-İtalyan Libya Savaşında İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal*, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- Kuran, A. B. (2009). *Harbiye Mektebi’nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak, İstanbul.
- Kuran, A. B. (1948). *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul.
- Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kutay, C. (1964). *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihad ve Terakki*, Tarih Yayınları Müessesesi, İstanbul.
- Külçe, S. (2013). *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Kitabevi, İstanbul.
- Lewis, B. (2015). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Arkadaş, Ankara.
- Lindenberg, D. (1988). “Jean Jaures”, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 2, 410-411.
- Mardin, Ş. (2014). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İletişim, İstanbul.
- Marx, K.-Engels, F. (2014). *Komünist Manifesto*, Nilüfer Yayınları, Ankara.
- Minassian, A. T. (1992). *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, İletişim, İstanbul.
- Nacar, C. (2016). “20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti”, *Kebikeç*, Sayı: 41, 51-66.
- Nesimi, A. (1979). *Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949*, Promete Yayınları, İstanbul.
- Nureddin, V. (t.y). *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Odabaşı, İ. A. (2015). *II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık Köycülük Sosyalizm*, Dergâh, İstanbul.
- Odabaşı, İ. A. (2011). *Osmanlı’da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık –Rasim Haşmet Bey-*, Kaynak, İstanbul.
- Okyar, F. (1980). *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman, İstanbul.

- Olgun, K. (2014). "1912 'Sopalı' Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, s. 1-13.
- Ortaylı, İ. (2002). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş, İstanbul.
- Ökçün, G. (1982). *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Özbek, N. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İletişim, İstanbul.
- Özdemir, H. (2016). *Demokrasi Tarihimize İttihâd ve Terakkili Yıllar*, Ötüken, İstanbul.
- Quataert, D. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim, İstanbul.
- Ramsaur, E. E. (2007). *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, Pozitif, İstanbul.
- Saatçi, M. B. (2005). "II. Meşrutiyet Öncesi Makedonya Sorununda "Bulgar" Rolü", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, 115-127.
- Sarınay, Y. (2008). "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 69-105.
- Savran, S. (2011). *"Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, Cilt: 1, Yordam Kitap, İstanbul.
- Saygılı, H. (2016). *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*, Ötüken, İstanbul.
- Sencer, O. (1968). *Sosyal Düşüncenin Gelişmesi*, İzlem Yayınları, İstanbul.
- Sencer, O. (1969). *Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı*, Habora, İstanbul.
- Sertel, S. (1987). *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Sertel, Z. (1977). *Hatırladıklarım*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- Sertel, Z. (1993). *Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm*, İletişim, İstanbul.
- Sülker, K. (1998). *Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- Sülker, K. (2004). *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, TÜSTAV, İstanbul.
- Şahintürk, H. (1988). "İttihat ve Terakki", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 6, 1810-1811.
- Tansu, S. N. (2016). *İki Devrin Perde Arkası*, İlgi Kültür Sanat, İstanbul.
- Tansu, S. N. (2003). *İttihâd ve Terakkî İçinde Dönenler*, Yeni Zamanlar, İstanbul.
- Tekeli, İ. (1988). "Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 6, 1806-1807.

- Tekeli, İ.-İlkin, S. (1977). “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili-Mesleki Programı”, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, 283-363.
- Temo, İ. (2013). *İttihât ve Terakki Anılarım*, Alfa, İstanbul.
- Tellal, E. (2017). “1905 Rus Devrimi’nin 1908 Üzerine Etkileri”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, der. S. Akşin-S. Balcı-B. Ünlü, İletişim, 633-638.
- Tevetoğlu, F. (1967). *Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler (1910-1960)*, Komünizmle Mücadele Yayınları, Ankara.
- Toprak, Z. (2016). *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak, İstanbul.
- Toprak, Z. (1985). “Osmanlı Devleti’nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 2, 371-376.
- Toprak, Z. (1985). “Osmanlı Devleti’nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, Cilt: 2, 377-381.
- Toprak, Z. (2016). *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Toprak, Z. (2012). *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Toprak, Z. (2013). *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Toros, T. (1994). “Paris’te 50 Yıl Doktorluk Yapan Bir Jöntürk: Refik Nevzad”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 126, 23-26.
- Troçki, L. (2019). *Balkan Savaşları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: 1, İletişim, İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (1989). *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tunçay, M. (2000). *Türkiye’de Sol Akımlar-I (1908-1925)*, BDS Yayınları, İstanbul.
- Türkgeldi, A. F. (1949). *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Uca, A. (2017). *İttihat ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkeri Ali Bey Hüseyinzade (Turan)*, Kömen Yayınları, Konya.
- Uçman, A. (1986). *Rıza Tevfik*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Uran, H. (2008). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1956). “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleten*, Cilt: XX, Sayı: 77, 103-174.

- Vural, M. K. (2016). “Savaş Yıllarında Milli Bir Burjuvazi Oluşturma Çabası Olarak “Harp Zenginleri” ve Buna Yönelik Eleştiriler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 32, 109-132.
- Walicki, A. (1987). *Rus Düşünce Tarihi 1760 – 1900: Aydınlanmadan Marksizme*, V Yayınları, Ankara.
- Yahya Kemal (1973). *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım*, Baha Matbaası, İstanbul.
- Yalçın, H. C. (1976). *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Yalçın, H. C. (2018). *Talât Paşa*, Ötüken, İstanbul.
- Yılmaz, Y. (2012). *Turancı Sosyalist Ethem Nejat*, İleri Yayınları, İstanbul.
- Zürcher, E. J. (2011). *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim, İstanbul.
- Zürcher, E. J. (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul.

E. ANSİKLOPEDİLER

- Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul.

F. TEZLER

- Gör, E. (2018). *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İstihbarat Ağı (1876-1909)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karsandık, Ö. (2005). *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Siyasal Faaliyetleri (1887-1908)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

ÖZGEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı : Ömer Faruk Özkul
Doğum Yeri : Beyoğlu/İSTANBUL
Doğum Tarihi : 02.10.1990
E-posta : faruk.ozkul21@gmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise : Denizli Cumhuriyet Lisesi
Lisans : Marmara Üniversitesi/Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü
Yüksek Lisans : Pamukkale Üniversitesi/Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü
Doktora :
Yabancı Dil ve Düzeyi: İngilizce-2018-YDS/3. Dönem Puanı: 66,25000

İŞ DENEYİMİ : 07.07.2017'den bu yana Denizli İl Halk Kütüphanesi'nde
Kütüphanecilik görevi

ARAŞTIRMA ALANLARI:

TEZDEN ÜRETİLEN TEBLİĞ VE YAYINLAR: